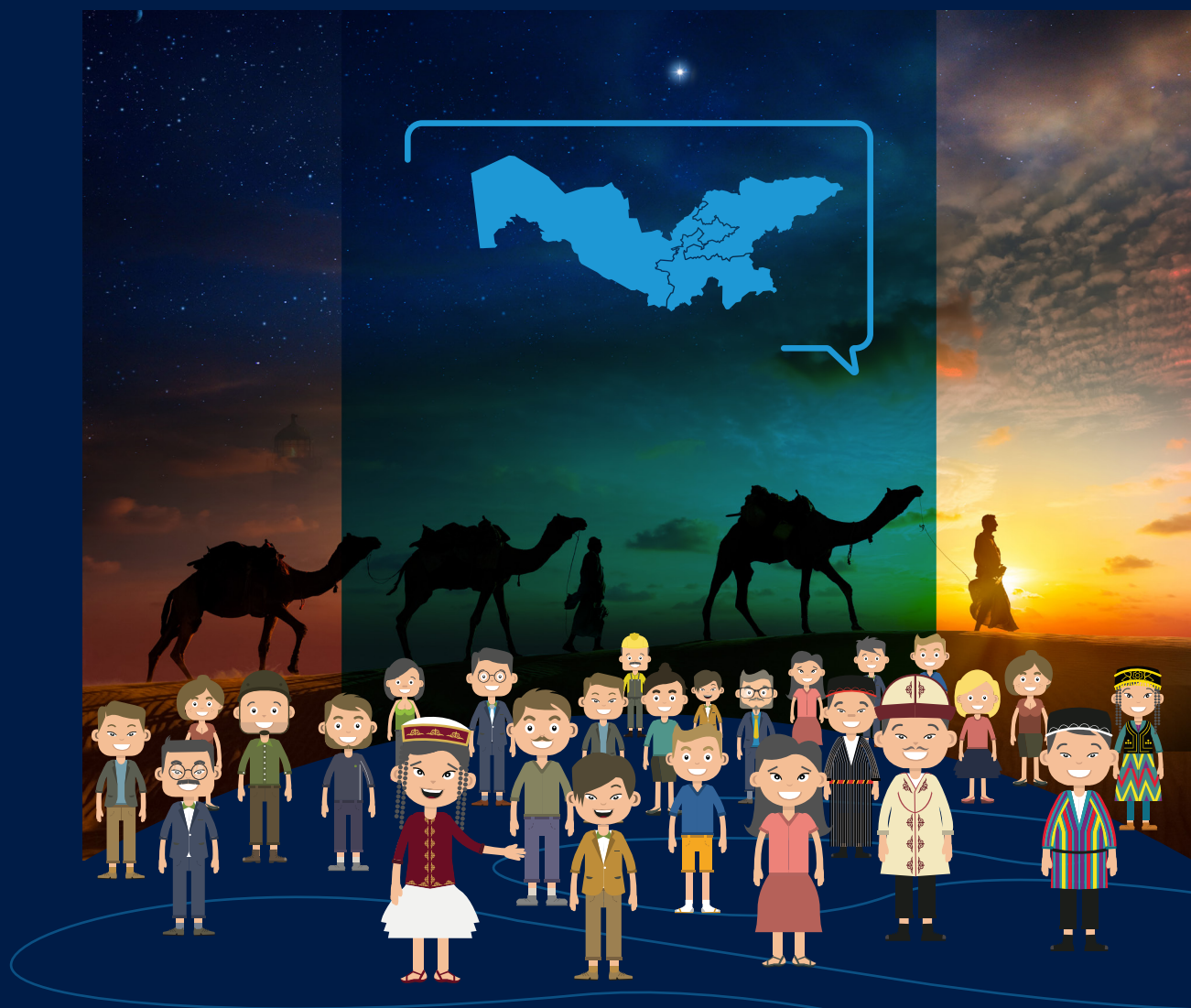

УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУ МЕНЕН – ТЫНЧТЫККА ЖАНА ДОСТУККА КАРАЙ

ТЫНЧТЫКТЫ САКТОО БОЮНЧА КЛАССТЫК СААТТАР
МЕТОДИКАЛЫК КОЛДОНМО

УДК 37.0
ББК 74.200.51
П 41

Рецензенттер:

Кыргыз Республикасынан:

пед.илим. док., проф., Дюшеева Н. К., КР БИМ караштуу Кыргыз билим берүү академиясынын президенти;
пед. илим. канд. Кудайбердиева Г.К., билим берүү чөйрөсүндө ЕУ эксперти, КР экс-билим берүү министри;
Артыкбаева Г.Э. “КР БИМге караштуу республикалык педагогика кызматкерлеринин квалификациясын жогорулатуу жана кайра даярдоо институту” борборунун башчысы;

Тажикстан Республикасынан:

пед. илим. док. Негматов С. Э., ТР Билим берүү академиясынын педагогика жана билим берүү бөлүмүнүн башкы адиси; ТУУ жалпы тил тануу жана салыштырмалуу типология кафедрасынын профессору;
Алимбаева М.А., “№ 6 жалпы орто билим берүү мектеби”, директордун окуу иштери боюнча орун басары, тарых мугалими;

Өзбекстан Республикасынан:

пед.илим. канд. Фазилов Дж. К., ӨР Эл агартуу министрлигинин руханият башкармалыгынын начальниги;
филос. илим. док. Зарипов Ф. М., ӨР Эл агартуу министрлигинин руханият бөлүмүнүн башкы адиси.

Редакциялык коллегия:

Марченко Л. Ю., Каримова И. Х., Коротенко В. А.

Түзүүчү авторлор: Марченко Л. Ю., Каримова И. Х., Коротенко В. А., Уметов У. Т., Насырова А. Р., Назарова М. Б., Аккулова С. Х., Шермухамедова С. Б., Курохтин А. В., Кудаяров К. А

П 41 **“УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУ МЕНЕН – ТЫНЧТЫККА ЖАНА ДОСТУККА КАРАЙ”.** Тынчтыкты сактоо боюнча класстык сааттар. Методикалык колдонмо. — Б.: Алтын Принт, 2023. — 264 с.

ISBN 978-9967-493-33-9

“Улуу Жибек Жолу менен – тынчтыкка жана достукка карай” аттуу методикалык колдонмо педагогдорго, класс жетекчилерге, мектептердин методисттерине жана бардык кызыкдар тараптарга класстан тышкаркы жана мектептен тышкаркы иш-чараларды өткөрүүгө көмөктөшүүгө, ошондой эле тарых, жаран таануу (коом таануу) жана башка гуманитардык дисциплиналардын курстары боюнча сабактарды иштеп чыгуу үчүн материалдарды колдонууга мүмкүнчүлүк берүүгө арналган. Колдонмо окуучулардын ар кандай этностук топтордун жаш өкүлдөрү менен позитивдүү мамилелерди түзүү, этностук таандыктык белгиси жана анын башка формалары боюнча кодулоону болтурбоо практикалык көндүмдөрүн өнүктүрүүнү өбөлгөлөйт.

Ар бир класстык саат Борбордук Азия өлкөлөрүнөн алынган мисалдарды камтыйт. Бул методикалык ыкма жана класстык сааттарды иштеп чыгуунун методологиясы. Курактык категориялар (класстар) боюнча бөлүнгөн темалардын ар түрдүүлүгү мугалимге белгилүү бир курактагылар же мектеп туш болгон кырдаал үчүн өзгөчө актуалдуу темаларга көңүл бурууга мүмкүнчүлүк берет. Мындай өз-өзүнчө бөлүүгө карабастан, эгерде мугалим окуучулар үчүн кызыктуу жана жакшы деп эсептесе, темалар класстан класска өткөрүлүп, окутулушу мүмкүн.

Методикалык колдонмо Европа бирлиги каржылаган “Борбордук Азиядагы толеранттуулук жана тынчтык үчүн трансчек аралык көп тараптуу диалог” долбоорунун алкагында басып чыгарылды. Долбоор Конрад Аденауэр атындагы фондунун жетекчилиги астындагы консорциум тарабынан улуттук өнөктөштөр: “БИОМ” экологиялык кыймылы, КР, “Юксалиш” жалпы улуттук кыймылы, ӨзР, “Гендер жана өнүгүү” ӨЭУ, ТР менен биргеликте ишке ашырылууда.

Басылманын мазмуну Европа бирлигинин көз карашын чагылдырбашы мүмкүн.

ISBN 978-9967-493-33-9

УДК 37.0.
ББК 74.200.51

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	6
КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ ВНЕКЛАССНЫХ И ВНЕШКОЛЬНЫХ ВОСПИТАТЕЛЬНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ.....	9
КЛАССТЫК СААТТАРДЫ УЮШТУРУУНУН КОНЦЕПТУАЛДЫК НЕГИЗДЕРИ.....	10
КЛАССТЫК СААТТАР.....	18
5-КЛАСС	18
ДОСТУК КӨПҮРӨЛӨРҮ	18
БОРБОРДУК АЗИЯ ЭЛДЕРИНИН ОЮНДАРЫ	25
КЕЛГИЛЕ ЫНТЫМАКТУУ ЖАШАЙЛЫ.....	31
УГУУНУ ҮЙРӨНӨЛҮ ЖАНА УГАБЫЗ	36
КЛАССТЫК СААТТАР	42
6-КЛАСС	42
УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУ	42
ЖИБЕК ЖОЛУНДАГЫ ӨРГҮҮЛӨР	50
БИЗ ЖАНА БИЗДИН ЭМОЦИЯЛАР	57
БИРИ-БИРИН ТҮШҮНҮҮ МЕНЕН ЖАШОО КӨНДҮМҮ.....	66
ЖОМОКТОР – БИЗДИН ЖАШООБУЗДУН БАЯНДАРЫ!.....	73
КЛАССТЫК СААТТАР	78
7-КЛАСС	78
ДИН ДЕГЕН ЭМНЕ?	78
БИЗДИН ЭЛДИН МАДАНИЯТЫНДАГЫ ДИНДЕР	85
УКУК ЖАНА ЖООПКЕРЧИЛИК	89
БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ	95
МҮНӨЗДҮ КАНДАЙ КАЛЫПТАНДЫРСАҢ – ОШОНДОЙ ТАГДЫР КҮТӨСҮҢ!	118
КЕЛЕЧЕК ҮЧҮН ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮ.....	122
КЛАССТЫК СААТТАР	128

8-КЛАСС	128
СТОРИТЕЛЛИНГ – ОКУЯЛАРДЫ КАНТИП АЙТЫП БЕРҮҮ КЕРЕК.....	128
СОЦИАЛДЫК МАМИЛЕЛЕРДИ ЖӨНГӨ САЛУУ: АДЕП ЖАНА УКУК.....	135
ЧЫГУУ ЖОЛУ ДАЙЫМА БАР! КОНФЛИКТ ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮ	141
ГЕНДЕРДИК МАМИЛЕЛЕР: ТҮШҮНҮК ЖАНА ПРАКТИКА.....	151
БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ИСКУССТВОДОГУ ОБРАЗЫ. БИЗДИН ЖАЛПЫ МАДАНИЯТ	159
ЭМПАТИЯ.....	169
КЛАССТЫК СААТТАР	177
9-КЛАСС	177
МЕН СТРЕССТИ БАШКАРА АЛАМ!	177
ӨЗҮ МЕНЕН ЖАНА БАШКАЛАР МЕНЕН ТИЛ ТАБЫША АЛУУ	183
ТЫНЧТЫК МАДАНИЯТЫ – ЗОМБУЛУКТАН АРЫЛУУ	189
БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ	195
МУГАЛИМ ҮЧҮН КОШУМЧА МАТЕРИАЛДАР АРТФЕСТ «МЕНИН МИССИЯМ – ТЫНЧТЫКТЫ САКТОО!».....	223
ДИНДЕР ЖАНА ИШЕНИМДЕР ДЕГЕН ЭМНЕ?	224
КЛАССТЫК СААТТАРДЫ ДАЯРДОО ҮЧҮН КОШУМЧА МАТЕРИАЛДАР	235
КЛАССТАН ТЫШКАРЫ ИШ-ЧАРАЛАРДЫ ИШТЕП ЧЫГУУ ҮЧҮН СУНУШТАЛГАН СТРУКТУРА	235
КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ИШ-ЧАРАЛАРДЫ БААЛОО КРИТЕРИЙЛЕРИ	236
КЛАССТЫК СААТТАРГА КОШУМЧА ДАЯРДАНУУ ҮЧҮН СОЦИАЛДЫК-БИЛИМ БЕРҮҮ ЧӨЙРӨСҮНДӨГҮ СЕРВИСТЕР ЖАНА ИНСТРУМЕНТТЕР	237
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:.....	254

КИРИШҮҮ

УРМАТТУУ КЕСИПТЕШТЕР!

Сиздер колуңуздарда кармап турган “Улуу Жибек жолу менен – тынчтыкка жана достукка карай” аттуу методикалык колдонмонун максаты класстан тышкаркы жана мектептен тышкаркы тарбия жана билим берүү иш-чараларын (класстык сааттар, өнөркана, клубдар, конкурстар, экскурсиялар ж.б.)¹ өткөрүүдө мугалимге жардам көрсөтүү болуп саналат. Колдонмонун материалдары ошондой эле “тарых”, “жаран таануу” (коом таануу) предметтери жана тынчтыкты сактоо маселелерин көтөргөн башка гуманитардык дисциплиналар боюнча сабактарды иштеп чыгууга көмөк көрсөтөт.

Методикалык колдонмо Европа бирлиги каржылаган “Борбордук Азиядагы толеранттуулук жана тынчтык үчүн трансчек аралык көп тараптуу диалог” долбоорунун алкагында даярдалды, ал Конрад Аденауэр атындагы фондунун жетекчилиги астындагы консорциум тарабынан улуттук өнөктөштөр: “БИОМ” экологиялык кыймылы, Кыргыз Республикасы (КР), “Юкалиш” (“Өркүндөө”) жалпы улуттук кыймылы, Өзбекстан Республикасы (ӨзР), “Гендер жана өнүгүү” ӨЭУ, Тажикстан Республикасы (РТ) менен биргеликте ишке ашырылууда.

Долбоор зомбулук экстремизмдин себептери жөнүндө маалымдарлыкты жогорулатуу, радикалдашууну болтурбоо, ошондой эле жергиликтүү жарандык коомдун потенциалын күчтөндүрүү максатында Кыргызстандын, Өзбекстандын жана Тажикстандын ортосундагы көп тараптуу трансчек аралык диалогго жана кызматташтыкка көмөк көрсөтүүгө багытталган. Долбоор зомбулук экстремизмдин себептери жөнүндө маалымдарлыкты жогорулатууну жана өз ара мыкты түшүнүшүүнүн маанилүүлүгүн, ошондой эле зомбулук экстремизмди болтурбоого жана чек арага чектеш жамааттар, жергиликтүү бийлик жана жарандык коом ортосундагы кызматташтыкты жакшыртууга көмөк көрсөтүү үчүн ар кандай секторлордун ортосундагы трансчек аралык диалогдун ар кандай форматтарын демилгелөөнү өзүнө максат катары коет.

Internews “Радикализм онлайн: Борбордук Азиядагы зомбулук экстремизмдин маңызын, идеяларын жана баалуулуктарын талдоо”² изилдөөлөрүнүн жыйынтыктарына ылайык жаштардын радикалдашуусу Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү кооптуу тенденциялардын бири болуп саналат.

Зомбулук экстремизмге (*“Радикалдуу идеологиялык, диний же саясий максаттарга жетүү үчүн идеологиялык жактан жүйөөлөштүрүлгөн зомбулукту пропагандалаган, колдогон же пайдаланган адамдардын ынанымдары жана аракеттери”*) жана радикалдашууга (*“Жеке адам же адамдардын тобу барган сайын катаал жана экстремалдуу саясий, социалдык жана маданий, диний идеологияны колдоно баштаган процесс”*) аныктама берүү менен изилдөөчүлөр анын түпкү тамырына көңүл бурушкан:

- саясий факторлор (жарандык коомдун институттарынын чабалдыгы, коррупция, авторитаризм, кодулоо);
- социалдык-экономикалык (жумушсуздук, жакырчылык, көп балалуу ж.у.с.);
- этно-идеологиялык (титулдук улуттун улутчулдугу, анклавдарды ажыратуу, улуттуктан жогору турган диний идеологиянын жагымдуулугу);
- эмгек мигранттарынын аярлуу жактары;

1 Ермоленко Т.М. Внеклассная и внешкольная воспитательная работа.

2 Радикализм онлайн: анализ смыслов, идей и ценностей насильственного экстремизма в Центральной Азии – Бишкек: 2021. – 144 с.

- диний (диний билимдин начардыгы, диний лидерлердин зомбулук экстремизм идеологиясына каршы турууга даяр эместиги же каалабашы, диний жамааттын ичиндеги бөлүнүү, диний кодулоо ж.б.у.с);
- зомбулук экстремизм топторунун визуалдык баяндоону эффективдүү колдонуунун, мета- жана мо-нонарративдерди чеберчилик менен пайдалануунун натыйжасы катары – “интернетке-тартылуу”.

Ушуга окшош тыянактар “Кыргызстандын, Тажикстандын, Өзбекстандын жаштарынын радикалдашуу жана экстремизм коркунучтарына карата чабалдыгынын жана туруктуулугунун факторлору”³ долбоорунун алкагында да жасалган, анда Борбордук Азия өлкөлөрүндө мурда жүргүзүлгөн бир катар изилдөөлөр жалпыланган.

ЮНЕСКОнун⁴ тажрыйбасы жана дүйнөнүн көп өлкөлөрүнүн практикасы көрсөткөндөй радикалдашууну болтурбоонун эң маанилүү ыкмаларынын бири билим берүү болуп саналат.

Андыктан долбоордун эки компоненти билим берүү системасында – педагогдорду даярдаган университеттердин студенттери жана биздин үч өлкөнүн мектептеринин окуучулары менен иштөөгө мүмкүнчүлүк берет.

Бир катар университеттерде “Достук, тынчтыкты сактоо жана толеранттуулук борборлору” иштейт, алар студент жаштардын өздөрү, ошондой эле чектеш региондордун жарандык коому үчүн да диалогду куруу жана потенциалды өнүктүрүү боюнча иш-чараларды жүзөгө ашыруу үчүн аянтча болуп саналат. Борборлор толеранттуулук жана радикалдашпоо маселелери боюнча жаштардын дискуссия клубдарын жана программаларын, региондук форумдарды уюштурушат. Дискуссиялык программаларга жогорку класстардын окуучулары да катыша алышат. Бирок, радикалдашууну болтурбоо, атуулдукка жана толеранттуулукка тарбиялоо жөнүндө кептешүүнү кыйла эрте баштоо керек. Андыктан долбоордун мектептик компонентинин алкагында жалпы билим берүү мектептеринин 5-9-класстарынын окуучулары үчүн “Улуу Жибек жолу менен – тынчтыкка жана достукка карай” аттуу методикалык колдонмо иштелип чыкты.

Үч өлкөнүн педагогдорунун командасы методикалык колдонмону иштеп чыгууда Жибек жолдун образын долбоордун башкы идеясынын билдирүүчүсү катары тандаган – анткени ал эки миң жыл бою биздин өлкөлөрдү экономикалык, маданий, руханий жактан бириктирип келген. Азыркы учурда жаңы Жибек жолу ал негизденген: экономикалык жана маданий өз ара аракеттенүү, өз ара түшүнүшүү, башка адамды жана башка маданиятты кабылдоого даяр болуу сыяктуу эң мыкты баалуулуктарды кайрадан биздин эсибизге салат.

Биздин үч мамлекет – Кыргызстандын, Тажикстандын, Өзбекстандын чек аралары чектешкен Фергана өрөөнү – ар дайым Улуу Жибек жолунун маанилүү звеносу болгон жана ал бардык тарыхый доорлордо толеранттуулуктун, адамдардын өз ара аракеттенүүсүнүн жана маданияттын өз ара таасир тийгизүүсүнүн үлгүсүн көрсөткөн.

ЮНЕСКОнун “Борбордук Азиянын жаштары: тынчтык сактоодогу чакырыктар”⁵ изилдөөсүндө “азыркы коомдо улам өсүп жаткан ар түрдүүлүктүү, көп түрдүүлүктү жана көп жактуулукту кантип түзүү жана гармониялаштыруу керектиги – бул заманабап өнүгүүнүн фундаменталдуу маселеси” деп белгилеген.

3 Азизи Р., Карыбаева М., Коротенко В., Кириленко А., Назаров Р., Фукалов И. Факторы уязвимости и устойчивости молодежи Кыргызстана, Таджикистана, Узбекистана к риску радикализации и экстремизма. Аналитический обзор по результатам исследований / Отв. Редактор: М.А. Карыбаева - Б., 2022 - 97 с.

4 Методическое пособие по предотвращению насильственного экстремизма / Название оригинала: A Teacher's Guide on the Prevention of Violent Extremism [электр. ресурс]. Опубликовано в 2016 г. Организацией Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000244676_rus

5 Молодежь Центральной Азии. Вызовы миростроительству. Комплексный исследовательский обзор. [электр.ресурс]. Оригинальное название Youth of Central Asia: Challenges for Peacebuilding Опубликовано в 2021 г. Организацией Объединенных Наций по вопросам образования, науки

Докладда Орто Азия өлкөлөрүндө бүткүл калктын төрттөн бирин жаштар түзгөндүгүнө өзгөчө көңүл бурулат жана “бул (фундаменталдуу) маселени чечүү бир жагынан жаштардын потенциалдуу ролу менен, экинчи жагынан зомбулугу жок маданиятты, тынчтыкты сактоону жана маданияттар аралык диалогду өнүктүрүү менен байланышта болушу керек. Демек, жаштар жана тынчтык (ошондой эле тынчтыкты сактоо) өз ара байланыштуу заманбап өнүгүүнүн негизги факторлору болмокчу...”

ЮНЕСКО, ошондой эле “Тынчтык, диалог, тынчтыкты сактоо маселелерин муундар аралык, социалдык, экономикалык, саясий, этностук, диний, жарандык, идеологиялык, маданий жана табигый сыяктуу жашоо-турмуштун бардык аспектерин жана чөйрөлөрүн камтыган бүтүн инклюзивдик мамиленин негизинде кароо зарыл”⁶ деп баса белгилейт.

Ушул методологиялык негизге таянып, методикалык колдонмодо инсандык өнүгүү, экономикалык маселелер, маданий жана диний толеранттуулук ж.у.с. окуучуларга таасирин тийгизген коомдун турмуштун ар кандай чөйрөлөрү камтылат.

Ушуга байланыштуу автордук жамаат балдарды Улуу Жибек жолунун “оазистерин” боюнча кыдыртууну чечкен, мында өткөн жана азыркы замандын ойчулдарынын коштоосунда түбөлүктүү нерселер жөнүндө ой жүгүртсө болот: эмне жакшы, эмне жаман; өзүңө кандай мамиле кылууну кааласаң башкаларга да ошондой мамиле кылуу керекпи; согуштарды болтурбоо үчүн эмне кылуу керек; башка маданияттын жана диндин адамын кантип түшүнүү керек; ар түрдүүлүктөн чочулоо керекпи же бул биздин дүйнөбүздү жакшыртып, кызыктуу кылабы? Биздин ар бир өлкөнүн, биздин аймактын жана бүткүл дүйнөнүн туруктуу өнүгүүсү адамдардын, коомдордун жана мамлекеттердин жашоо-турмушунун негизги принцибине айланышы үчүн эмне кылуу керек?

Колдонмо окуучулардын ар кандай этностук топтордун өкүлдөрү менен позитивдүү мамилелерди түзүү боюнча практикалык көндүмдөрүн өнүктүрүүгө, этностук же башка таандыктыгы боюнча кодулоону болтурбоого жана этностук же башка белгилери боюнча жасалган кылмыштарга сабырсыздыкты өнүктүрүүгө өбөлгө болот деп ниеттенебиз.

Ар бир класстык саат бардык үч республиканын, айрымдары Орто Азиянын башка өлкөлөрүнүн материалдарын камтыйт. Бул класстык сааттарды иштеп чыгуунун методикалык техникасы да, методологиясы да. Адам өзүнө анча тааныш эмес же такыр эле тааныш эмес нерсени сүйө албайт, кызыкпайт.

Азыркы мектеп окуучуларынын арасынан кимдир-бирөө эч жакка кетпей, башка маданияттын өкүлдөрү менен байланышуу зарылчылыгына туш болбой, бүт өмүрүн өзүнүн туулган шаарында же айылында өткөрөрүн элестетүү мүмкүн эмес. Адамдардын ар кандай топторунун өкүлдөрүн түшүнүү, кабылдоо жана урматтоо, алар менен бирдей шартта баарлашуу көндүмү азыр учурда зарыл болуп баратат жана жыл өткөн сайын бул көндүмдөр көбүрөөк талап кылынат.

Биздин өлкөлөр географиялык, тарыхый жана маданий жактан жакын болгондугуна карабастан, бири-бири жөнүндө керектүү маалыматтарды табуу дайыма эле мүмкүн эмес. Сунушталган класстык сааттар бири-бири жөнүндө көбүрөөк билүү аракеттеринин бири болуп саналат.

“Улуу Жибек жолу менен – тынчтыкка жана достукка карай” аттуу класстык сааттар окуучуларга эмне бере алат?

- Өзүн-өзү жакшы билип, өзүнө болгон ишенимди арттырат;

- Башкаларды жакшы түшүнүп, баарлашуу жөндөмүн өркүндөтөт, адамдардын арасында эркин сезүүнү үйрөнөт;
- Адам укуктарын жана эркиндиктерин ишке ашыруу, тынчтыкты сактоо принциптери сыяктуу маселелерге карата өз позициясын иштеп чыга алат жана коргой билет;
- Жарандык иденттүүлүктүн: өз Мекенине таандык болуу жана сыймыктануу сезимин, өз элинин жана башка элдердин тарыхын жана маданиятын урматтоо негиздерин калыптандырат;
- Эмпатияга өз жөндөмүн арттырат (кайгы-капасын тең бөлүшүү);
- Каалаган максатка жетүү үчүн күч-кубатка жана кайраттуулукка ээ боло алат;
- Лидерлик сапаттын деңгээлин жана өзүнө жоопкерчиликти алуу жөндөмүн жогорулатат;
- Чыр-чатактарды чечүү көндүмдөрүн өркүндөтөт;
- Кризистик кырдаалдардан чыгуунун көптөгөн жолдорун көрө билүүгө үйрөнөт;
- Өзүнүн жүрүм-туруму, өзүнүн билдирүүсү, өзүнүн мамилеси менен башка адамдарга эмне билдиргиси келгенин түшүнүүгө үйрөнөт;
- Башка адамдарга чечим кабыл алууга жардам берүүнү үйрөнөт.

Колдонмо 4 тилде: орус, кыргыз, тажик жана өзбек тилдеринде иштелип чыкты. Автордук жамаат Сиздердин ар бириңиздерге жана Сиздердин окуучуларга ийгиликтерди каалайт.

Азыркы татаал мезгилде биздин цивилизациянын, маданияттын жана диндин өнүгүү маселелерине ой жүгүртүү – биздин өлкөлөрдүн ортосунда дайыма тынчтык өкүм сүрүп туруусу жана ар бир адам башка адамды жолуктурганда ар дайым “Салам” / “Салом!” деп айтуусу үчүн жакшы кадам болуп саналат. Биздин аймакта эң кеңири тараган бул саламдашуу адамга карата “аманчылыкта бол”, «бакубаттыкта бол» дегенди билдирет. Булар бардык доорлордо адам үчүн эң маанилүү болгон баалуулуктар. Ал эми тынчтыкка карата мындай мамиле кылуунун тууралыгын түшүнүү, кырдаалдагы чыр-чатактуу потенциалды көрө билүү, адамдын маданий, тилдик, диний иденттүүлүгүн тандап алуу укугун кабылдоо – балага–өспүрүмгө – чоң адамга тынчтык сактоо идеяларын жана баалуулугун бөлүшүүгө, бул процесске билим берүү уюмунун, жамааттын деңгээлинде, ал эми келечекте – өлкөнүн деңгээлинде жигердүү катышууга мүмкүнчүлүк берет.

Ошентип, колдонмодо сунушталган сабактарга таянуу менен Сиздер, урматтуу кесиптештер окуучулардын радикалдашуусун алдын алууга, атуулдукка жана телеранттуулукка тарбиялоого чоң салым кошо аласыздар.

Сиздерге бул маанилүү иште дагы бир жолу чын дилден ийгиликтерди каалайбыз!

КЛАССТЫК СААТТАРДЫ УЮШТУРУУНУН КОНЦЕПТУАЛДЫК НЕГИЗДЕРИ

Борбордук Азияда бир катар жылдардан бери карай радикалдашуу жана экстремизм тенденциялары өсүүдө, анткени жаштардын көп баскычтуу де-социализациясы жана маргиналдашуусу болууда. Кыргызстандын, Тажикстандын жана Өзбекстандын чек арасында жайгашкан Фергана өрөөнү дайыма эле чыр-чатаксыз аймак деп эсептеле бербейт. Этностор аралык мамилелер жана жаратылыш ресурстары үчүн атаандаштык салттуу түрдө чыр-чатактын триггерлери болуп эсептелет.

Эгерде жаңжал этностук/ диний негизде келип чыкса, анын кесепеттерин жоюунун татаалдыгынын фактысы кооптонууну жаратат. Фанатизм жана андан келип чыккан зордук-зомбулук экстремизм-чыр-чатактын себеби да, ошондой эле анын эң оор кесепети да болушу мүмкүн.

Өзгөчө чек арага жакын аймактарда диний экстремизмдин пайда болушунун жана чыр-чатактуу потенциалдын калыптанышынын маанилүү шарты болуп жаштардын социалдык турмуштан жана жаш курагы, социалдык абалы, билиминин жоктугу/жетишсиз деңгээли, байланыш каражаттарына жеткиликтүүлүктүн жоктугу, идеология сыяктуу факторлордун негизинде чечимдерди кабыл алуу процессинен алыстап калуусу саналат.

Натыйжада экстремисттик уюмдар социалдык тармактар аркылуу “жихад”, “шейит” сыяктуу экстремисттик идеяларды таратып, жаңы мүчөлөрдү тартууда; алар адабияттарды жайылтып, экстремисттик мазмундагы видео жана аудио берүүлөрдү даярдап, өлкөдөгү коомдук-саясий кырдаалды каралоого умтулуп жатышат. Ошондуктан жаштардын абалын жакшыртууга, адилетсиздикке жана басмырлоого каршы күрөшүүгө, “эч кимди артта калтырбоо” принциби менен туруктуу өнүгүү процессин тереңдетүүгө басым жасоо менен 2030-жылга чейин Туруктуу өнүгүүнүн күн тартиби абдан маанилүү. Мында жаштардын тийиштүү билими, өз укуктарын ишке ашыруу, кесиптик даярдык алуу жана социалдык катышуунун жаңы формаларын өздөштүрүү мүмкүнчүлүгү бар болсо, алар позитивдүү өзгөрүүлөрдүн маанилүү фактору болушу мүмкүн.

Коомдун жана мамлекеттин, башкаруу органдарынын жана билим берүү уюмдарынын, өкмөттүк эмес уюмдардын милдети стереотиптер менен күрөшүүгө так багыт алган ишмердүүлүк, жалпысынан коомдо да, жамааттарда, үй-бүлөдө да байланышты калыбына келтирүү, ошондой эле ар бир өспүрүмдүн, уландын/кыздын иденттүүлүк синергиясы (жарандык, улуттук, диний, маданий ж.б.) үчүн шарттарды түзүү болушу керек.

Мектептердин, колледждердин, ЖОЖдордун студенттери жана жалпысынан жаштар тарабынан актуалдуу жана талаштуу маселелерди талкуулоо үчүн ар кандай типтеги жана деңгээлдеги диалогдук аянтчаларды түзүү маанилүү милдет болуп калууда.

Кыргызстандын, Тажикстандын жана Өзбекстандын командасы тарабынан иштелип чыккан класстык сааттар ар бир мектепте өзгөчө бир “достуктун, сабырдуулуктун жана тынчтыкты сактоонун диалогунун» бир түрү болуп саналат, алар ар кайсы өлкөлөрдүн жана ар кандай улуттук иденттүүлүктөгү жаштардын өз ара түшүнүүсүн күчтөндүрүүгө багытталган, бул жаштардын потенциалынын өнүгүшүн камсыздайт, ошондой эле чек арага чектеш облустарда жана жалпысынан биздин үч өлкөбүздө толеранттуулуктун өсүшү үчүн шарттарды түзөт. Алар окуучулардын достук, өз ара түшүнүшүү жана өз ара

КЛАССТЫК СААТТАРДЫ УЮШТУРУУНУН КОНЦЕПТУАЛДЫК НЕГИЗДЕРИ

жардамдашуу, дин жана светтик баалуулуктар темасына ой жүгүртүү үчүн шарттарды түзөт, чыр-чатактарды чечүү көндүмдөрүн өздөштүрүүгө, мектептен тышкары жерде көбү туш болгон көйгөйлөрдүн башатын көрө билүүгө мүмкүнчүлүк берет.

“Борбордук Азиядагы сабырдуулук жана тынчтык үчүн трансчек аралык көп тараптуу диалог” долбоорун колдогон Европа бирлиги (ЕБ) жана бүткүл дүйнө эбак эле жаштардын радикалдашуусунун алдын алууда билим берүүнүн ролун тааныган. Мисалы, Евробирликтин Борбордук Азия боюнча стратегиясында мындай деп белгиленет: “Бул курактык топ (30 жашка чейинкилер) радикалдашуунун жана баңгиликтин кош коркунучуна карата өзгөчө чабал, андыктан билим берүү аларга альтернативалуу мүмкүнчүлүктөрдү сунуштоо менен туруктуу өнүгүү үчүн маанилүү ролду ойнойт”.

Биздин үч өлкөдө тең билим берүүдөгү реформалар компетенттүү мамилени калыптандырууга багытталган, ал “окуучуларга билим берүүгө” гана эмес, ошондой эле компетенттүүлүктүн компоненттеринин бири катары алардын шык-жөндөмдөрүн (предметтик жана социалдык да) калыптандырат, иштин белгилүү бир ыкмаларына/технологияларына ээ болуусун камсыздайт жана компетенциялардын компоненттеринин бири катары өзүнө социалдык жактан кубатталуучу адеп-ахлактык баалуулуктарды жана мамилелерди камтыйт.

Компетенцияларды калыптандырууну камсыз кылуу үчүн билимдерди, көндүмдөрдү, баалуулуктарды жана мамилелерди өздөштүрүү процессин камсыздоочу методдордун/технологиялардын системасын колдонуу зарыл.

Окутуу процессин түзүүнүн мүмкүн болгон варианттарынын бири катары – америкалык психолог Дэвид Колб иштеп чыккан Колб циклине таянуу.

“Окутуу – бул билимди дайыма жаңыртып туруунун жана кеңейтүүнүн циклдик жана кумулятивдик процесси. Окутуунун максаты – жеке жана кесиптик чөйрөдө ийгиликтүү иш-аракет кылуу үчүн жүрүм-турумду өзгөртүү, билимге жана көндүмдөргө ээ болуу. Окуу – бул инсандын тынымсыз өзгөрүү процесси...Көптөгөн авторлор таанып-билүү темасынын үстүндө, атап айтканда, билимди калыптандыруу этаптарын жана окуу-тарбиялоо процессинин этаптарын аныктоо, окуучуларды ой жүгүртүү стилдери боюнча типтештирүү маселелеринин үстүндө иштеген. Менин оюмча, Дэвид Колбдун адамдар ар кандай ой жүгүртүп, таанып-билүү процесси ар бир адам үчүн индивидуалдуу деп бөлүп көрсөткөн стили теориядан алыстап, идеяны практикалык жактан ишке ашырууга мүмкүндүк берет”⁷.

Дэвид Колбго ылайык, окутуу – бул көндүмдөрдү/компетенттүүлүктү өнүктүрүүнүн циклдик процесси, ал төмөнкү этаптардан турат:

- I. Түздөн-түз, конкреттүү тажрыйба – ар бир адамдын белгилүү бир тармакта же чөйрөдө жана/же билим берүү ишмердигинде кандайдыр бир тажрыйбасы бар. Ал биргелешкен иш-аракеттер аркылуу биргелешкен тажрыйба катары калыптанышы мүмкүн.
- II. Байкоо жана рефлексия же ой-жүгүртүп байкоолор – бул этап окуучунун өзүнүн болгон тажрыйбасын жана билимин ой жүгүртүүсүн жана талдоосун камтыйт.
- III. Абстрактуу концепцияларды жана моделдерди түзүү же абстрактуу концептуалдаштыруу – бул этапта алынган маалыматты, тажрыйбаны сүрөттөгөн белгилүү бир модель курулат. Идеялар өзгөрүлөт, өз ара мамилелер түзүлөт, баары кандай иштээри тууралуу жаңы маалыматтар кошулуп, иретке келтирилет.

КЛАССТЫК СААТТАРДЫ УЮШТУРУУНУН КОНЦЕПТУАЛДЫК НЕГИЗДЕРИ

IV. Активдүү эксперимент – акыркы этап эксперимент жүргүзүүнү жана түзүлгөн моделдин, концепциянын колдонууга жарамдуулугун текшерүүнү камтыйт. Бул этаптын натыйжасы түздөн-түз жаңы тажрыйба болуп саналат. Андан кийин айлана жабылат.

Андап-түшүнүү методологиясы – бул класстык сааттарды өткөрүүдө окуучулардын бар болгон тажрыйбасына – сабактарда, ошондой эле жашоо-турмушта алган тажрыйбасына таянуу керектигин билдирет.

Андыктан сунушталган класстан тышкаркы иштердин мазмунун тандоо төмөнкү критерийлерге негизделген:

- окутуу субъектиси катары окуучунун активдүүлүгүн жогорулатуу;
- педагогдордун жана окуучулардын ортосундагы чыгармачылык жактан кызматташуу мүмкүнчүлүгү;
- сырттан баалоо жок жагдайды түзүү;
- окуучулардын ишмердигин ийгиликке багыттоо;
- билим берүү процессин, каражаттарды жана иштөө шарттарын уюштуруунун формаларынын вариативдүүлүгү;
- жалпы адамзаттык баалуулуктардын чагылдырылышы.⁸

Методикалык колдонмодо окуучулардын инсандык жактан өнүгүү, экономикалык маселелер, маданий жана диний толеранттуулук ж.б.у.с. алардын азыркы абалына жана келечегине таасир тийгизген коомдук турмуштун ар кандай чөйрөлөрү камтылат.

Бул тема азыркы заманда өспүрүмдөр жана жаштар туш болгон чакырыктарга жооп берет жана коомдо жашоо үчүн зарыл болгон компетенцияларды калыптандырууну камсыздайт.

1990-жылдардын орто ченинде окуучулар жана студенттер окуунун натыйжасында билимди эле эмес, компетенцияларды – анын компоненттери болуп саналган компетенцияларга ээ болушу керек деген түшүнүккө негизделген билим берүүнүн максаттарына жаңыча мамиле кылуу алдыга коюлган, алар:

- билимдер, жөндөмдөр жана көндүмдөр;
- натыйжалуу окуп-үйрөнүүгө жана кайра окуп-үйрөнүүгө мүмкүндүк берүүчү иш-аракеттердин ыкмалары;
- адилеттүү дүйнөнү түзүү үчүн жаран катары иш-аракет кылууга мүмкүндүк берген баалуулуктар.

8 Ковалева С.Г., Иванова О.М., Баталева Н.Ю., Стрелецкая Е.В., Крылов В.В. Внеклассная работа – как средство повышения компетентности учащихся. – СПб: 2011 г.

КЛАССТЫК СААТТАРДЫ УЮШТУРУУНУН КОНЦЕПТУАЛДЫК НЕГИЗДЕРИ

Билим берүүнүн мазмундуу парадигмасын өзгөртүүдө миң жылдыктын аягында ЮНЕСКОнун Билим берүү боюнча комиссиясын жетектеген Жак Делордун “Билим берүү: зарыл утопия” деген атактуу доклады негизги ролду ойногон.

Докладда “Билим берүү чөйрөсүндөгү саясат... дүйнөнүн кыйла кемчиликсиз образын түзүүгө, адамдын туруктуу өнүгүүсүнө, элдердин ортосундагы өз ара түшүнүшүүгө, күнүмдүк турмуштун жаңылануусуна кызмат кылууга багытталган» деп белгиленген.⁹

Ошол эле жерде XXI кылымдын 4 компетенциясы формировкаланган:

1. Окуп-үйрөнүү көндүмү;
2. Болуу көндүмү;
3. Жасай билүү көндүмү;
4. Бирге жашоо көндүмү.

Биринчи компетенттүүлүк – окуп-үйрөнүү көндүмү, биринчи кезекте когнитивдик (когнитивдик) жөндөмдөрдүн өнүгүшү менен байланышкан. Бул талдоо, жалпылоо, тыянак чыгаруу, аргументтерди табуу ж.б.у.с. көндүмдөрдү өнүктүрүүгө тиешелүү. Бул компетенттүүлүк окуучулар Интернет жана башка булактар аркылуу аларга жеткиликтүү болгон маалыматтын чоң массивине түздөн-түз туш болгон учурда өзгөчө маанилүү. Ошондуктан сын көз карашты жана ар кандай маалыматтарды өз алдынча баалоо көндүмүн кичинекей кезинен эле өнүктүрүү абдан маанилүү.

Экинчи компетенттүүлүк – боло билүү көндүмү – өзүнүн инсандыгын аңдап-билүүгө жана түшүнүүгө, өзүнүн сезимдерин жана жасаган иш-аракеттерин талдай билүүгө, айрым адеп-ахлактык принциптерди тандап алууга багытталган. Өспүрүмдөр жана жаштар ар кандай көз караштарга жана позицияларга, анын ичинде диний окууларга жана руханий иш-аракеттерге туш болууга аргасыз болгон азыркы шартта ички дүйнөңдү билүү да өтө маанилүү. Мындан тышкары, боло билүү көндүмү эркиндик жана жоопкерчилик, негизделген тандоо жасоого даяр болуу сыяктуу маанилүү категорияларды салыштырууга мүмкүндүк берет. Бул материалдык суроо-талаптарга гана эмес, ошондой эле ар бир адамдын баалуулуктарына дал келиши үчүн өзүнүн жашоосун жана карьерасын пландаштыруу менен да байланыштуу.

Үчүнчү компетенттүүлүк – жасай билүү көндүмү – белгилүү бир натыйжага жетүү үчүн кандайча алдыга умтулуу керектигин түшүнүү, өз ишмердүүлүгүн пландаштыруу жана уюштуруу жөндөмү жөнүндө айтып турат. Узак мөөнөттүү жашоо-турмуштук максаттардын боло билүү көндүмүнө көбүрөөк көз каранды болсо да, каалаган натыйжаны тигил же бул учурда жана жагдайга жараша тандоо да ушул компетенциядан көз каранды. Бүгүнкү күндө өзүн-өзү уюштуруу көндүмдөрү жеке жана кесиптик чөйрөдө ийгиликти аныктоочу сапаттардын абсолюттук зарыл жыйындысы болуп саналат.

Акырында төртүнчү компетенттүүлүк – бирге жашоо көндүмү – бүгүнкү күндө бир да адам төрөлгөндөн тартып өлгөнгө чейинки жашоосу бир эле өзү көнгөн коомдо жана бир маданияттын алкагында өтөт деп күтүүгө болбой тургандыгын айгинелейт. Дүйнөнүн бардык булуң-бурчтарында, анын ичинде Кыргызстанда барган сайын көбүрөөк адамдарды камтыган глобалдык миграция гана эмес, шаар менен айылдын ортосундагы келип-кетүү да дээрлик бардык адамдардан бир эмес, бир нече тилди, маданий нормаларды жана жүрүм-турум эрежелерин билүүнү талап кылат.

9 Образование: скрытое сокровище. Основные положения Доклада Международной комиссии по образованию для XXI века. [электр ресурс]. Настоящая электронная версия основных положений Доклада подготовлена МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех» в 2007 году. – 1996-ж. URL: <http://www.ifap.ru/library/book201.pdf>.

КЛАССТЫК СААТТАРДЫ УЮШТУРУУНУН КОНЦЕПТУАЛДЫК НЕГИЗДЕРИ

Ал эми кимдир бирөө өмүр бою бир жерде турса дагы, башка маданияттын өкүлдөрү дүйнөнүн эң алыскы аймактарына өздөрү жете алышат, сага алар менен баарлашып, көйгөйлөрдү биргелешип чечип, өз ара аракеттенүүгө туура келет. Бул көндүм көп маданияттуу жана көп тилдүү компетенциялар, маданияттар аралык коммуникация көндүмдөрү менен байланышкан. Бирок, андан тышкары, бул сөздүн кеңири маанисинде өз ара аракеттенүүгө жөндөмдүүлүгү менен да байланыштуу – башкаларды урматтоо, чыр-чатактарды болтурбоо, жалпы кызыкчылыктарды табуу жана бири-бирине жардам берүү.

Бул жалпы компетенциялардын бир бөлүгү болуп жумшак көндүмдөр (soft skills) да саналат, алардын негизгилери – критикалык ой жүгүртүү, баарлашуу, креативдүүлүк жана командада иштөө. Окумуштуулар дал soft skills азыр кандай гана кесипте болбосун ийгиликтин 75%ын берет, андыктан бул көндүмдөрдүн калыптанышы канчалык эрте башталса, ошончолук жакшы.

Глобалдык компетенттүүлүк окуп жаткандардын арасында жарандык жана укуктук маданияттын компоненттерин калыптандыруу үчүн контекст болуп саналат: мыйзамга карата оң көз караш, укуктук ченемдерди жана принциптерди билүү, өз укуктарын жана башка жарандардын укуктарын коргоого даяр болуу; эң маанилүү руханий, адеп-ахлактык жана социалдык баалуулуктар катары жаштардын арасында жарандыкты жана патриоттуулукту өнүктүрүү.

Бул баалуулуктар – адамдын укуктары жана социалдык инклюзия маселелерин илгерилетүүгө багытталган: башка адамды (атайын муктаждыгы же ден соолугунун чектөөсү бар башка жыныстагы, диндеги, этностук таандыктагы адамды) билүү, түшүнүү жана урматтоо.

Адам укуктарын аларсыз адам татыктуу жашай албаган негизги ченемдер катары аныктаса болот. Адам укуктары эркиндиктин, адилеттүүлүктүн жана тынчтыктын негизин түзөт.¹⁰

Адам укуктары динине, жынысына, дин тутуусуна, саясий же башка көз караштарына, улуттук же социалдык тегине карабастан бардык адамдарга бирдей таандык.

Адам укуктарынын үч тобун бөлүшөт:

1. Жарандык жана саясий укуктар (ал тургай алар биринчи муундагы укуктарга кирет). Булар укуктардын эркиндигине багытталган: жашоого укук, эркиндикке жана инсандын коопсуздугуна укук; кыйноолорго жана кулчулукка дуушарланбоо укугу; саясий турмушка катышууга укук; ынанымдарга жана аларды эркин билдирүүгө, сөз, абийир жана дин тутуу эркиндигине, ассоциацияларга жана чогулуштарга укук. Адамдын өмүрүн жана адамдык абройду урматтоо укугу сыяктуу адам укугунун негиз түзүүчү принциптерин көпчүлүк дүйнөлүк диндерден жана философиялардан тапса болот.
2. Экономикалык жана социалдык укуктар (аларды экинчи муундагы укуктар деп аташат). Бул укуктар социалдык коргоого багытталган. Мисалы: эмгекке укук; билим алууга укук; жашоо-турмуштун канааттандыраарлык деңгээлине, азык-түлүккө, турак-жайга, медициналык жактан тейлөө алууга укук жана башка укуктар.
3. Айлана-чөйрөгө жана инсандын маданий-руханий өсүшүнө укук (аларды ошондой эле, үчүнчү муундагы укуктар деп аташат). Бул булганбаган жана бузулуудан корголгон айлана-чөйрөдө жашоо укугу, инсандын маданий, саясий жана экономикалык жактан өнүгүүсүнө укук. Ар бир адам укукка ээ деп тастыктоо менен, биз ошондой эле ар бир адам башка адамдардын укуктарын сактоого милдеттүү деп айтабыз.

КЛАССТЫК СААТТАРДЫ УЮШТУРУУНУН КОНЦЕПТУАЛДЫК НЕГИЗДЕРИ

Ошол эле учурда окуучулар укуктарга жоопкерчилик жана милдеттер шайкеш келиши керектигин түшүнүүгө тийиш.

Башка адамдардын укуктары менен эркиндигин, мыйзамдуу кызыкчылыктарын бузууга жол бербөө.

Социалдык, улуттук же диний жек көрүүнү, кастыкты козутуучу пропагандага же үгүткө жол бербөө.

Курчап турган чөйрөгө зыян келтирбөө.

Мыйзам менен белгиленген салыктарды жана жыйымдарды төлөө.

Ата мекенди коргоо ж.б.

Өспүрүмдөр менен жаш адамдардын адам укуктарына жөн гана ээ болуусу жетишсиз. Адам укугу маданиятын интеграциялоо жана жаш адамдардын укуктарга жеткиликтүүлүктү алуусу, ошондой эле аларды жүзөгө ашыруу, коргоо жана сакталышын кубаттоо керектигин түшүнүүсүнө жетишүү үчүн аларга бул максаттарга дал келген билим керек.

Адам укугу бул универсалдуу стандартты билдирет. Алар бардык диндердин жана цивилизациялардын компоненти болуп саналат.

Бүгүнкү күндө биздин дүйнө көп түрдүү экендигин, анда ар түрдүү маданият, тил, жашоо ыңгайы бири-бири менен катарлаш өкүм сүрүп жаткандыгынын фактысын таануу жетишсиз. Алар бирге болуу менен, бул маданияттар дайыма өзгөрүп турат. Алар бири-биринен бөлүнүп бөлөк эмес, демек – дайыма өз ара аракетте жана жетишкендиктери менен өз ара алмашуулар болуп турат.

Ушуга байланыштуу, БУУ “Глобалдык жарандуулук жаатындагы билим берүү” – “Global Citizenship education” програмасын демилге кылган, ал жаш адамды глобалдуу коомдун мүчөсү жана дүйнө жараны катары даярдоону жана окутууну болголот. Анда “Глобалдык жарандуулук кыйла кеңири коомдоштурка жана жалпысынан адамзаттыкка таандыктык сезимдерге тиешелүү” деп белгиленген. Ал саясий, экономикалык, социалдык жана маданий өз ара көз карандылыкты жана локалдуу, улуттук глобалдуу деңгээлдин ортосундагы өз ара байланыштуулукту камтыйт.¹¹

Бирок глобалдуу экономикалык, маданий жана диний байланыштарга адамдардын тартылышы өзү менен жарандык жана глобалдык иденттүүлүктүн кагылышуусу сыяктуу коркунучтарды да шарттайт.

“Азыркы шарттарда Борбордук Азия мамлекеттеринде иденттүүлүктөрдүн күрөшү мамлекеттердин андан аркы өнүгүүсүн аныктай алат. Эмне үстөмдүк кылат – кайсы бир деструктивдүү күчтөр спекуляция жасашы мүмкүн болгон этностук улутчулдук, диний иденттүүлүкпү, же улуттук мамлекеттерди жана көз карандысыздыкты чыңдоого умтулуу үстөмдүк кылабы – бул суроонун жообунан региондогу өлкөлөрдүн келечеги көз каранды”.¹²

Бул изилдөөдө, ошондой эле учурда радикалдардын катарына жакыр үй-бүлөлөр, мигранттар жана калктын башка аялуу катмарынын өкүлдөрү гана эмес, билимдүү, коомго интеграцияланган адамдар да түшүп жатканы белгиленген. Ошол эле учурда “билимдүү адамдар билими аз масса үчүн лидерлерге жана уюштуруучуларга айланат”.

11 Воспитание глобальной гражданской ответственности. Темы и цели обучения. Название оригинала : Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. [электр ресурс]. Опубликовано в 2015 г. Организацией Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000232993_rus.locale=ru

12 Азизи Р., Карыбаева М., Коротенко В., Кириленко А., Назаров Р., Фукалов И. Факторы уязвимости и устойчивости молодежи Кыргызстана, Таджикистана, Узбекистана к рискам радикализации и экстремизма. Аналитический обзор по результатам исследований / Отв. Редактор: М.А. Карыбаева - Б.: 2022 - 97 с.

КЛАССТЫК СААТТАРДЫ УЮШТУРУУНУН КОНЦЕПТУАЛДЫК НЕГИЗДЕРИ

Демек, “Жаштар чөйрөсүндөгү экстремизмдин жагымдуулугу аң-сезимди мифдештирүүгө, жалган, бирок конкреттүү турмуштук максаттарды жана милдеттерди формулировкалоого, адамдарды “өз жана “бөтөн” деп бөлүүгө, мамлекетке, этностук топторго, диндерге карата жеке мамилени конкреттештирүүгө мүмкүндүк бергендиги менен бекемделет. Экстремизм жаштар үчүн азгырык, өнүгүүнүн ар кандай этаптарындагы иденттүүлүк кризисине жооп кайтаруу, коом алдында кыйратуучу жол менен гана өздөрүнүн ийгиликсиздигинин ордун толтуруу же өзүн көрсөтүү мүмкүнчүлүгү катары кызмат кылат.¹³

Билим өздүк иденттүүлүгүн түзүүгө, муундардын уланмалуулугун камсыз кылууга жана коомдун келечегинин болушуна мүмкүндүк берет.

Бул милдеттерди аткарууга сунушталган класстык сааттар арналат, **алар күтүлүүчү агартуучулук натыйжаларга жетишүүгө** багытталган:

- Тынчтыкты сактоо боюнча иштин айрым түрлөрүн ийгиликтүү аткарууга мүмкүндүк берүүчү өзүн-өзү баалай билүү деңгээли бар окуучулардын санынын көбөйүшү.
- Толеранттуулук жөнүндө маалыматы бар жана анын негизинде аракеттенүүгө даяр окуучулардын санынын көбөйүшү.
- Жамааттагы психологиялык климаттын жакшыруусу.
- Мектепте жана мектептен тышкаркы иште адеп-ахлактык жүрүм-турумдун көндүмдөрүн жана адаттарын калыптандыруу.
- Классташтарына жана башка адамдарга карата өзүнүн жүрүм-туруму үчүн жоопкерчиликти калыптандыруу.
- Билим берүү процессинин бардык катышуучуларынын бөтөн социалдык, маданий жана башка топторго өз ара урматтоосу, жакшы ниети жана сабырдуу мамилеси.
- Социалдык кабылдоону, социалдык ой-жүгүртүүнү, ишенимди өнүктүрүү.
- Этностор аралык жана расалар аралык мамилелер жагындагы терс стереотиптерден баш тартуу.
- Мектептик жана мектептен тышкаркы иш-чараларды уюштурууда гендердик теңчиликтин принциптерин колдонуу.
- Башка адамдардын пикирлерине, ишенимдерине жана жүрүм-турумуна сабырдуулук.
- Өзүн башканын ордуна кое билүү жөндөмүн өнүктүрүү, боорукердикке, тең бөлүшүүгө, эмпатияга жөндөмдүүлүгүн көрсөтүү.
- Лидерлик сапаттарды өнүктүрүү.
- Чыр-чатактуу кырдаалдарды конструктивдүү, зордук-зомбулуксуз, чыр-чатактын бардык катышуучулары үчүн алгылыктуу чечимдердин кабыл алынышын камсыз кылуучу стратегияларды тандоо менен чече билүү.
- Социалдык байланыштарды чыңдоочу коммуникация көндүмдөрүн өнүктүрүү.

Полимаданий жана маданий өнүгүүдө жигердүү агартуучулук иштин натыйжасында гана ийгиликтерге жетишүүгө болот. Бул этапта активдүү позициянын зарылдыгын түшүнүү пайда болот. Сабырдуулукту калыптандыруунун кыйла эффективдүү жолу болуп критикалык ой жүгүрткөн жана критикалык аңдап-түшүнгөн жана өз пикирин билдирген, өз алдынча ой жүгүртүү көндүмдөрүн көрсөтө алган

КЛАССТЫК СААТТАРДЫ УЮШТУРУУНУН КОНЦЕПТУАЛДЫК НЕГИЗДЕРИ

көп маданияттуу инсанды тарбиялоо саналат. Окуучулар толеранттуулукту көрсөтүүгө даяр экендигин көрсөтүшөт, башкача айтканда кызыкчылыктары, позициясы, сырткы көрүнүшү боюнча айырмаланырын жана өзүнүн индивидуалдуулугун сактоо менен дүйнөдө жашоо укугуна ээ экендигин тааныйт.

Долбоор жана долбоордун продуктулары жөнүндө көбүрөөк маалыматты сайттан же социалдык тармактардан тапса болот.

Web site
peace4centralasia.org

Facebook
[tolerancenter](https://www.facebook.com/tolerancenter)

Instagram
[@tolerancenter](https://www.instagram.com/tolerancenter)

ДОСТУК КӨПҮРӨЛӨРҮ

КЛАССТЫК СААТТАР

5-КЛАСС

Класстык сааттардын мазмуну:

- Достук көпүрөлөрү
- Борбордук Азия элдеринин оюндары
- Келгиле ынтымактуу жашайлы!
- Угууну үйрөнөбүз жана угабыз

ДОСТУК КӨПҮРӨЛӨРҮ

Максаты:

Класстык сааттын жыйынтыгында окуучу:

- Борбордук Азия элдеринин тарыхы, маданияты, улуттук каада-салттары, жашоо-тиричилиги (Кыргызстандын, Өзбекстандын, Тажикстандын мисалында), алардын үрп-адаттары жана ырым-жырымдары жөнүндө билимдерин кеңейтет;
- интернационализм, башка элдердин маданиятын урматтоо сапаттарын өркүндөтөт;
- классташтарынын этностук таандыктыгы жана алар өкүлү болгон ар бир улуттун өзгөчөлүктөрү жөнүндө биле алат.

Класстык саатка сунушталган ресурстар: ноутбук/компьютер, проектор, экран. «Сандукчаи зулбие» анимациялык фильми тажик, орус, өзбек жана кыргыз тилдеринде (окутуу тилине жараша).

«Адам укугу деген эмне?»

<https://ru.humanrights.com/what-are-human-rights/brief-history/>

Узактыгы: Мугалимдин тандоосу боюнча

Даярдык көрүү иштери: сүрөттөрдү тандоо, музыкалык коштоо, элдик майрамдар жөнүндө билдирүүлөрдү даярдоо, костюмдарды даярдоо.

Класстык сааттын жүрүшү:**I. Кириш сөз.****Мугалим.**

Саламатсыңарбы! Бүгүн биз Борбордук Азия элдеринин маданий каада-салттары жана улуттук өзгөчөлүктөрү, ошондой эле Кыргызстан, Тажикстан, Өзбекстандын мисалында бизди эмне бириктирип тургандыгы жөнүндө сүйлөшөбүз!

Биз, ошондой эле достук деген эмне жана ал адамдарга эмне үчүн маанилүү, ошондой эле бул достукту сактоо жана арттыруу үчүн эмнелерди билүү керектиги жана ортобузда “көпүрөлөрдү” түзүү менен бизди эмне бириктирип тургандыгы жөнүндө сүйлөшөбүз.

Адамдардын достошуусу үчүн бири-бирин түшүнүүсү, бири-бирине ишеним артуусу, урматтоосу зарыл экендиги бардыгына эле белгилүү. Ал эми бул иште бизди бириктирип турган ортобуздагы жалпылык бар, ал өз ара түшүнүшүүгө жетишүүгө жана биздин достукту чыңдоого жардам берет. Бул биздин тарыхыбыз, маданияттагы, дүйнө таанымдагы окшоштуктардагы айрым мүнөздүү белгилер жана башка көптөгөн нерселер болушу мүмкүн.

Ал эми тарыхка кайрыла турган болсок, анда биздин оюбузга биринчи кезекте мындан эки миң жыл мурда пайда болгон Улуу Жибек жолу келет. Улуу Жибек жолу – бул чыгыш менен батыштын ортосундагы уникалдуу көпүрө болуп саналган мейкиндик. Бул өзүнүн масштабдары боюнча эбегейсиз мейкиндик, ал Евразиянын көптөгөн элдерине товарлар менен гана эмес, технологиялар, маданият, тил, дин жана башка кызыктуу жана маанилүү нерселер менен алмашууга мүмкүнчүлүк берген. Бул Улуу Жибек жолу кылымдар бою достукта жана өз ара ынтымакта жашаган биздин – Орто Азия элдеринин ортосундагы керемет көпүрө болуп калды. Ар бир эл колунда болгон эң жакшысын башкасына тартуулаган, анын ордуна ага өлчөмдөш белек-бечкек алган.

Андан ары Мугалим ЮНЕСКО тарабынан даярдалган “Улуу Жибек жолу” аттуу роликтен коет:

«Улуу Жибек жолу»

<https://www.youtube.com/watch?v=OpeZO9a9c8>

Мугалим: Улуу Жибек жолу XIV кылымда колдонулбай калгандыгына карабастан, жалпы тагдыр менен ширелген Борбордук Азия элдери мурдагыдай эле ынак коңшу, досчулукта болуп, товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр менен алмашууну, маданий, илимий жана руханий жактан өз ара алмашууларды улантышкан.

Тарыхтан белгилүү болгондой, биздин элдерди жалпы жерибизге – Орто Азияга жалпы таандыктыгыбыз гана жакындатпастан, биздин узак кылымдар бою досчулуктан келип чыккан жалпы баалуулуктар да жакындатат. Бул достук бизди ширелтти жана бир тууган кылды. Аристократиянын өкүлдөрүнүн ортосундагы нике кыргыздардын, өзбектердин жана тажиктердин арасында да сейрек көрүнүш болгон эмес. Мисалы, бардыгына белгилүү Кокон ханы Худояр хан эне жагынан түпкү теги кыргыз болгон. Кокон ханынын ордосунда кыргыз, өзбек, тажик ак сөөктөрү (Алымбек датка жана башкалар) чоң таасирге ээ болушкан.

ДОСТУК КӨПҮРӨЛӨРҮ

Кокон хандыгы – Борбордук Азияда азыр жашап жаткан көптөгөн улуттардын өкүлдөрүн камтыган бакубат өзбек-тажик-кыргыз мамлекетинин үлгүсү.

Бири-бирин өз ара толуктаган түрк жана иран тилдүү элдердин көчмөн жана дыйканчылык маданиятынын өз ара чиеленүүсү Борбордук Азияда тарыхый отурукташкан көптөгөн мамлекеттердин түзүлүшүнө алып келген. Балдар, акыркы эки миң жыл аралыгында Борбордук Азиянын бардык мамлекеттеринде жашаган түрк тилдүү элдер менен чогуу иран тилдүү элдер да жашагандыгын силер билесиңерби! Биз ушул мезгил аралыгында элдердин накта бир чоң үй-бүлөсү болуп калдык.

Бири-бирине, өз коңшуларына жана өз досторуна сый-урмат менен мамиле жасоо миң жылдар аралыгында элдер карманган башкы эреже болгон. Бир мамлекет башкасынын ордуна келип, башкаруучулардын династиялары алмашса да, бирок бир нерсе дайыма өзгөрбөгөн бойдон кала берди – бул Орто Азияда жашаган элдердин бири-бирине сый-урмат мамилеси жана аларга тынчтык менен келгендерди, алардан баш калка жана башпаанек издегендерди, буга жооп катары өзүнүн тажрыйбасын жана билимин берип, маданий жана рухий жактан байыткандарды дайыма жылуу-жумшак тосуп алышкандыгы болгон.

Биздин элдердин бешиги болгон байыркы регионду биз сактоого милдеттүүбүз. Ал эми бул биз мурдагыдай эле тынчтыкта жана ынтымакта жашасак гана мүмкүн. Бири-бирибизди сыйлап, бири-бирибизди баалай билсек, улутуна, расасына карабастан ар бир адамдын укугун сыйласак, ошондо гана биздин улуу ата-бабалардан калган мурасты сактап кала алабыз.

Достук– ар бир адамдын айланасындагы адамдар менен тынчтыкта жана ынтымакта жашоого укугу жана милдети.

Борбордук Азия – бул маданияттар менен диндердин кесилишкен жеринде жайгашкан кереметтүү аймак. Ал Чыгыш менен Батыштын ортосунда маданий жана илимий идеяларды жайылтууда ар дайым чоң роль ойноп келген. Биздин уникалдуулук Борбордук Азияда көчмөн жана дыйканчылык/отурукташкан, грек, түрк, иран, араб сыяктуу ж.б. маданияттар менен цивилизациялардын бириккендигинде жана өнүккөндүгүндө болгон. Ар кандай тарыхый доорлордо биздин регион Кытайдан жана Индиядан тартып Жер Ортолук деңизге чейин кетүүчү соода, маданий каттамдар алардын аймагы аркылуу өткөн кубаттуу мамлекеттердин курамына кирген.

Ар бир адамдын Мекени бар. Ал ошол жерде туулуп-өскөн жана жашаган же анын ата-бабалары жашаган.. Биздин Мекенибиз – Кыргызстан, Тажикстан же Өзбекстан (класстык саатты өткөрүү жерине жараша). Силердин ар бириңерде белгилүү бир улуттук иденттүүлүк бар жана өз элиңерге таандык-сыңар. Орто Азиянын ар бир мамлекетинде балдар тажик, орус, кыргыз, өзбек тилдеринде окушат. Ар бир эл өзүнүн эң сонун каада-салты, үрп-адаты жана жашоо-тиричилиги менен бай. Бүгүн биз Орто Азиянын аймагында жашаган ар кандай элдердин маданияты, каада-салттары менен таанышабыз.

II. Окуучулардын чыгып сүйлөгөн сөздөрү

Биринчи окуучу. *Улуттук костюм кийип чыгат (мугалимдин тандоосу боюнча улуттук костюмдарды пайдалануу).*

Тажиктер — бул Тажикстанда жашаган негизги эл. Тажиктер эзелтеден эле жер айдоону мал багуучулук менен айкалыштырып келишкен. Түздүктүү, тоолуу жана бийик тоолуу аймактарда жасалма сугаруу (талааларга сугат суу жеткирүү) колдонулган. Негизинен дан эгиндери (дан жана буурчак өсүмдүктөрү), бакча өсүмдүктөрү, пахта (түздүктө), жогору жайгашкан жерлерде – таруу, арпа, короо жанындагы өстүрүлгөн өсүмдүктөр жана бакча өсүмдүктөрү, мөмө-жемиш өстүрүлгөн. Дыйканчылыкта кетмен жана жер айдоо шаймандары колдонулуп, бир жуп өгүз жүк тартуучу күч катары кызмат кылган.

Экинчи окуучу. Кыргыздарда, тажиктерде жана өзбектерде илгертеден эле ар түрдүү кол өнөрчүлүк — пахтадан, жибектен, жүндөн кездемелерди токуу, зергерчилик өнөрү, карапа буюмдарын жасоо жана башкалар өнүккөн болчу; кол өнөрчүлүктүн көп түрүнүн эзелки сыры болгон: жыгачтан оюп жасоо жана ганчтан оюп жасоо (гипс менен майда чопо бөлүкчөлөрүнүн табигый аралашмасы), кооздоп саймалоо, жүн кездемелерди токуу жана сайма саюу.

Үчүнчү окуучу. Кыргыздардын, тажиктердин, өзбектердин салттуу кийимдери ар бир этномаданий чөлкөмдө өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ болгон, ошол эле учурда жалпы окшоштуктары да бар болгон. Эркектер үчүн – туника формасында бычылган көйнөк, кең кадамдуу шым, алды ачык чапан-халат, жоолук кур, тебетей, селде жана жумшак тамандуу булгаары өтүк, мурду учтуу булгаары көлөш (алар өзүнчө кийилет, кээде өтүккө кийилет), тоолуу райондордо – тоонун таштуу жолдору менен басууга ыңгайлуу болушу үчүн таман жагында үч тиши бар, сабо сымал бут кийим.

Аялдар сылама кездемелерден тигилген же саймалуу туника формасында бычылган көйнөктөрдү, ошондой эле кемсел кийишкен. Кең дамбал сымал шымдын кызыл ашыкка жеткен жери чогултулат. Баш кийимдер – жоолуктар, тебетейлер. Ошондой эле боору ачык халат кийишкен, халат жок болушу мүмкүн.

Төртүнчү окуучу. Кыргызстандын, Тажикстандын жана Өзбекстандын элдеринин бардыгынын окшош майрамдары бар, мисалы, жаздын келишин майрамдашкан, ал 21-мартта – жазгы күн менен түн теңелген күнү белгиленет, болгону ал ар башкача айтылат: Нооруз - кыргыз тилинде, Навруз тажик жана өзбек тилдеринде. Бул күнү жаңы жылды тосуп, жаз майрамын белгилешкен Бул майрам кызыктуу каада-салттар менен байланыштуу: балдар жазгы гүлдестелер менен көчө аралап, үйлөргө кирип, бири-бирин майрам менен куттуктап, ыр ырдашкан. Майрам бардык адамдар үчүн жаңы жашоону жана жаңы үмүттү билдирет. Ага баары камданып, дасторконду түрдүү тамак-аштар менен кооздошкон, анда негизги орунду ушул күнү гана даярдалуучу салттуу тамак – сүмөлөк/сумалак коюлган.

ДОCTУK KӨПҮРӨЛӨРҮ

Сумалак/сүмөлөк – буудайдын өнгөн өсүмдөрүнөн жасалган тамак-аш.

Сүмөлөк- буудайдын өнгөн өнүмдөрүнөн жасалган тамак-аш

Мугалим окуучулардан кандай жалпы майрамдарды билесиңер деп сурайт?

Төртүнчү окуучу. Жалпы мезгил агымын аныктаган жана элдерди бириктирген, элдерибиздин ортосунда “көпүрөлөрдү” түзгөн майрамдардан тышкары, башка да жагымдуу жана кызыктуу нерселер бар. Баарыбызды бириктирген маанилүү учурлардын бири – баарлашууга муктаждык, мындай учурда биз баарыбыз чайканага шашабыз!

Мугалим «Ялла» тобунун— «Чайхана» ырын коет.

https://www.youtube.com/watch?v=kIFkl24dpgs&ab_channel=Donatas

Уккандан кийин мугалим бул ырды бардыгыңар билесиңерби? -деп сурайт.

Мугалим: Аны ким аткаарын билесиңерби?

Балдар жооп беришет.

Мугалим: “Ялла” 1970-жылы Ташкентте түзүлгөн эң белгилүү советтик топтордун бири. Ал өзүнүн ырлары жана музыкасы менен Советтер Союзунун башка элдерин Орто Азия элдеринин маданиятынын айрым жактары менен тааныштырды. Анын аткаруучулары бул ырда туура белгилегендей, «Чыгышта, чыгышта, чайканасыз жашоо кыйын!». Чайкана – бул ар кандай курактагы адамдар кандайдыр бир себеп менен да, эч себепсиз да баарлашуу үчүн гана чогула турган жай. Туугандар, достор, кесиптештер, тааныштар жолуккан жер. Бир чыны ысык кара же көк чайдын үстүндө түрдүү таттуулардан даам татып, адамдар бир эле убакта баарлашып, эс алышат. Бул жерде маанилүү иш-чараларды (туулган күндөр, юбилейлер өткөрүлөт, ар кандай макулдашуулар түзүлөт ж.б.) белгилесе болот. Чайга түрдүү таттуулар коюлат. Чай ичип, каныккандан кийин, чай башка каалабай тургандыгынын белгиси катары – ал алдындагы бош чыныны (пияланы) оодарып, баарлашууну улантат. Чайкана — баарлашуу үчүн эң сонун жер! Буга макулсуңарбы?!

Майрамдар – адамдын руханий маданиятынын маанилүү бөлүгү болуп саналат, адамды элдик каада-салттар менен тааныштырат, ата-бабалардын даанышмандыгына урматтоосун билдирет. Биздин маданияттарыбыз Кыргызстанда, Тажикстанда жана Өзбекстанда жашаган элдердин улуттук каада-салттарына негизденет. Тажикстандын, Кыргызстандын, Өзбекстандын жарандары көп кылымдар бою жанаша жашап, майрамдарды чогуу майрамдап, бири-бирине жардам берип, республикаларда жашаган элдердин турмушу жана салт-санаасы тууралуу өз билимдерин байытып келишет.

III. Музыкалык конкурс.

Мугалим. Биздин конкурс көңүл бурууга арналат. Ар кандай улуттук ырлар жана обондор жаңырат, аларды силер табышыңар керек.

Анимациялык фильмдерден музыка жана ыр (музыка мугалимдин каалоосу боюнча тандалат) коюлат:

«Сандук чаизулбие», Тажикстан<https://goo.su/PZmW>**«Керемет көч», Кыргызстан**<https://goo.su/u5q6>**«Уддабурон шогирд», Ўзбекстан**<http://m.tube.uz/video/690/uddaburon-shogird-multfilm-uddaburon-shogird-multfilm/>

Балдар мелодияларды табышат.

IV. Корутунду.

Мугалим. Көптөгөн кылымдар бою ар улуттун өкүлдөрү бири-бири менен касташпастан, жанаша жашашкан, бул алар бири-бирин сыйлашат дегенди билдирет. Биздин класстын балдары да ар улуттун, түрдүү маданияттын өкүлдөрү болуп саналат жана ынтымактуу бир үй-бүлөдөй чогуу жашагандыктан, биздин класс мектептеги эң мыкты класстардын бири.

Биздин коомдун өзгөчөлүгү анын ар түрдүүлүгү болуп саналат.

Класстык сааттын аягында окуучу элдердин достугу жөнүндө мамлекеттик тилдеги ырды (мугалимдин тандоосу боюнча) же төмөнкү ыр саптарын окуйт:

Башкабыз,

Сыртыбыздан биз баарыбыз,
Антсе да бирдей жүрөк -тамырыбыз,
Ак, кара болгон менен кебетебиз,
Эч кимге жасабайлы жамандык иш.

Болсок да,
Адат-салты, дини башка.
Бир кыйын иш түшкөндө башыбызга,
Жүрөлү кайрымдуулук кылып дайым.
Жайдары сөз айталы асыл-нуска.

Чакырам жер жүзүндө бүт адамды,

ДОСТУК КӨПҮРӨЛӨРҮ

Болбо деп ач көздөргө көз каранды.
Бир бүтүн үй-бүлөдөй түтүн булап,
Сыйла/сүй жашап жаткан заманаңды.

(Бардык улуттардын өкүлдөрү кол кармашып, ушул ырды окушат).

Мугалим. Балдар, силер азаматсыңар! Биздин тарбия саатыбыз адамдардын бири-бирине болгон сый-урматы, өз ара түшүнүүсү – бул ата-бабалар бизге мурас кылып калтырган нерсе экендигин түшүнүүгө жардам берди жана бул тынчтыкта жашоонун – мектеп жамаатында да, ошондой эле дүйнө жүзүндө да бактылуу турмушта жашоонун зарыл шарты болуп саналат.

V. Талкуулоо. Мугалим суроолорду берет:

- Тарбия саатыбыз силерге жактыбы?
- Силерге эмнеси көбүрөөк жакты?
- Жаңы эмнени билдиңер?
- Ар түрдүү элдердин кандай улуттук өзгөчөлүктөрү менен тааныштыңар?

Мугалим үчүн кошумча материалдар:

Компас: Жаштардын катышуусунда адам укугу жаатында билим берүү боюнча колдонмо

<https://www.coe.int/ru/web/compass/home>

БОРБОРДУК АЗИЯ ЭЛДЕРИНИН ОЮНДАРЫ

Максаты:

Класстык сааттын жыйынтыгында окуучу:

- Борбордук Азия элдеринин улуттук оюндары жөнүндө билимдерин кеңейтет (Кыргызстандын, Өзбекстандын, Тажикстандын мисалында);
- Борбордук Азиянын оюндарынын улуттук көп түрдүүлүгүн жана окшоштугун билет;
- Оюндун теориясы менен таанышат.

Класстык саатка сунушталган ресурстар: кенен жарык кабинет, оюндун атрибуттары (оюнга жараша).

Узактыгы: Мугалимдин таандоосу боюнча

Даярдык көрүү иши: мугалимдин тандоосу боюнча. Бул класстык саатта келтирилбеген башка оюндарды колдонсо болот.

Мугалим үчүн маалымат:

Оюн маданияттан улуу, анткени маданият деген түшүнүк кеңири, аны канча сыпаттабайлы, канааттандыраарлык эмес жактары да бар. Адамзат цивилизациясы оюн түшүнүгүнө эч кандай деле олуттуу белги кошкон жок деп чечкиндүүлүк менен айтууга болот. Жаныбарлар да адамдар сыяктуу эле ойношот. Оюндун бардык негизги өзгөчөлүктөрү мурунтан эле жаныбарлардын оюндарында камтылган. Күчүктөрдүн ызы-чуу болуп жатканын карап турсаңар, алардын жыргап бири-бири менен кармашкан оюнунан бул өзгөчөлүктөрдү байкаса болот: алар турган турпаты жана өзгөчө кыймыл-аракеттери менен бири-бирин ойноого үндөйт, бири-биринин кулактарын тиштеп албоо эрежелерин сакташат; ачуулангандай түр көрсөтүшөт. Эң негизгиси, алар мунун баары оюн экендигин даана сезишет жана ошол эле учурда чоң ырахат алышат. Күчүк оюндары жана тентектиги – жаныбарлар кантип ойношкондугунун эң жөнөкөй түрлөрүнүн бири. Алардын мазмуну жагынан алда канча жогору жана татаал оюндары бар: чыныгы таймаштар жана айланадагылар үчүн кызыктуу болгон, алар көрсөткөн оюн-зооктор.

Эң жөнөкөй формаларда, ошондой эле жаныбарлардын жашоосунда да оюн бул жөн эле секирүү-тиштегилөө эмес, мында андан чоң нерсе катылган. Оюн мындайча айтканда маңыз менен толтурулган функция. Оюнда жашоого тикелей умтулуудан башка, болуп жаткан кыймыл-аракетке кандайдыр-бир маани-маңыз салынган. Ар бир оюн бир нерсени билдирет. Оюнга маңыз берген активдүү башатты рух деп атоо ашкерелик, инстинкт деп атоо – курулай сөз болмок. Биз аны кандай карабайлы, оюндун максатка багыттуулугу кандай болсо да оюндун өзүнүн маңызында болгон кандайдыр бир (материалдык эмес) кубулушту билдирет¹⁴.

Оюн, аны уюштуруу – балага тарбия берүүнү уюштурууда ата-эненин, педагогдордун колундагы ачкыч. Оюн аркылуу баланын инсандыгынын көптөгөн өзгөчөлүктөрү калыптанат. Оюн – бул баланын азыркы жана келечектеги иштерине даярдоо ыкмасы. Ойноодо балада когнитивдик көндүмдөр, анын ичинде «soft skill/ жумшак/ийкемдүү көндүмдөрү комплекстүү өнүгөт»¹⁵.

14 Хейзинга Йохан. Homo ludens. Человек играющий /Түзүүчү., баш сөзү Х 35 жана нидерл. которгон Д. В. Сильвестрова; Д. Э. Харитоновичтин коммент., көрсөтүүчү. СПб.: Иван Лимбахдын басмасы, 2011. — 416-б.

15 Никитин Б.П. Развивающие игры. – 2-чи чыгарылышы – М.: Педагогика, 1985. – 120-б, ил.

БОРБОРДУК АЗИЯ ЭЛДЕРИНИН ОЮНДАРЫ

Белгилүү болгондой, оюндар ар түрдүү: дидактикалык, ролдук жана кыймылдуу. Баланын өнүгүүсүндө муундан-муунга берилүүчү салттуу элдик оюндар өзгөчө ролду ойнойт, алар кылымдар бою «элдердин маданий эволюциясында» баланын өнүгүүсү жана социалдашуусу үчүн зарыл болгон көндүмдөрдү жылмалап, бекемдеген¹⁶.

Кандай болбосун оюндагы өз ара мамилелер байланыш түзүүгө, жакындашууга жардам берип, баланын жан дүйнөсүнүн терең сырларына жетүүгө мүмкүнчүлүк ачат.

Класстык сааттын жүрүшү

I. Кириш көз.

Мугалим: Оюн духу / Оюн - биздин бүткүл жашообузга кошо аралашкан, планетадагы бардык тирүү жандыктарда өз чагылуусун табат. Мисалы, пилдер футбол, уйлар жана маймылдар куушмай, дельфиндер да ар кандай оюндарды ойношот,¹⁷ анын ичинде биздин элдик жомоктордо да ойношот. Көңүл коюп карасаңар, жомоктордун көптөгөн каармандары ар кандай оюндарды ойношот.

II. Мугалимдин суроосу: Оюндарды ойногон кайсы жомоктун каармандарын же жомокторду билесиңер? *Окуучулар жооп бергенден кийин, мугалим улантат:* Ооба силер туура баамдагандай, Борбордук Азиянын жомокторунда гана эмес, дүйнө жомокторунда бир жалпы оюн бар, ал эми биз баарыбыз билгендей жомоктор – бул эл даанышмандыгы, табышмакты тапкыла оюну, мисалы, Кожо Насреддин, Салим-Пахлавон жөнүндө жана башка жомоктор.

III. Мугалимдин суроосу: Жомоктордо табышмактарды тапкан кайсы каармандарды билесиңер? *Окуучулар жооп бергенден кийин, мугалим улантат:*

Азаматсыңар балдар, силердин жооптор туура, эми мен силерди табышмакты тапкыла аттуу оюнга чакырам (табышмактар мисал катары келтирилген, мугалим өз тандоосу боюнча өзүнүн табышмактарын келтирсе болот):

Деңизде бар, дайрада бар, Кээде учат асманда, Тажап кетсе учкандан, Жерге түшөт кайрадан. (Суу)	Күмүш көрүндү эле – Алтын көздөн кайым болду. Эртелеп алтын келээр менен, Күмүш кетип жок болду. (Күн жана Ай)	Отко өрттөсөң, от ага тий- бейт. Сууда чөктүрсөң – ал сууга чөкпөйт. (Муз).
Тегерек нан сымал, баарына аз-аздан жетет. (Ай)	Бермет жерге көмсөң – алтын чогултасың. (Пахта)	Жай-кышы, көйнөгүнүн түсү бир. (Арча)
Чуркасам чуркайт, токтосом – токтойт. (Көлөкө)	Канаты жок учат, буту жок чуркайт. (Шамал)	Жаздан корккон аппак ат, Мурдагы үйүрүнө кайтып келээр. (Кар)

¹⁶ Ошол эле жерде.

¹⁷ Акимов И.И. Проблемы этнологии, Мол.Гвардия, 1985-191- бет

БОРБОРДУК АЗИЯ ЭЛДЕРИНИН ОЮНДАРЫ

IV. Мугалимдин сөзү:

Табышмактар сыяктуу эле элдик оюндар адамды төрөлгөндөн баштап коштоп, анын ишмердигинин дээрлик бардык чөйрөсүндө кездешет. Көптөгөн кылымдар бою улуттук оюндар күнүмдүк турмуштун да, ошондой эле балдар менен чоңдордун ар кандай майрамынын ажырагыс бөлүгү болуп келген. Алар убакытты көңүлдүү жана кызыктуу өткөрүүнүн ыкмасы гана болбостон, жаш муундарды эпчилдикке, кайраттуулукка, эр жүрөктүүлүккө, өз ара жардамдашууга, урматтоого үйрөтүүчү, өзүн-өзү таанып-билүүнүн жакшы каражаты. Келгиле, эмесе Орто Азия элдеринин оюндары менен таанышалы жана ойнойлу:

«Беш таш» оюну

Катышуучулардын саны: Эреже катары экиден ойнойт, бирок 10 адамга чейин топ-топко бөлүнүп ойносо болот.

Керектүү атрибуттар: 5 кичинекей тоголок таштар (мурда ар бир балада өзүнүн таштары болгон).

Оюндун негизги максаты:

Майда моториканы, баарлашууну, координацияны, логиканы, көз ченемин өнүктүрөт.

Оюндун жүрүшү: жерде же полдун үстүнө отуруп ойношот. Ойноп жаткандардын алаканга кенен баткыдай беш майда ташы болушу керек. Оюн толугу менен 10 жүрүштөн турат. Оюндун кезектүүлүгү чүчүкулак менен аныкталат.

Биринчи оюнчу таштарды жерге таштайт:

1. Колуна бир таш алып, өйдө ыргытып, жерден башка бир ташты алып, ыргытылган ташты ошол эле колу менен тосуп алат. Колундагы эки таштын бирин четке коюп, колунда калганын кайра ыргытат, экинчи (башка) таш жерден алынып, ыргытылганын тосуп алат, ошентип - төрт таш тең жерден алынат. **Биринчи жүрүш аяктайт.**
2. Жерге таштар ыргытылат, бирөөнү колго алып, аны дагы өйдө ыргытып, жерден эми эки ташты алып, ыргытылган ташты кармоо керек. Эки ташты четке коюп, бир ташты дагы өйдө ыргытып, жерден дагы эки ташты чогуу алып, ыргытылган ташты кармоо керек. **Экинчи жүрүш аяктайт.**
3. Таштар жерге ыргытылып жайылат. Бир ташты алып, өйдө ыргытат, жерден бир ташты алып, ыргытылган ташты кармоо керек. Эки таштын бири четке коюлат да, бири өйдө ыргытылат, эми үч ташты чогуу алып, өйдө ыргытылган ташты кармоо керек. **Үчүнчү жүрүш аяктайт.**
4. Алаканына 5 ташты кармайт, бирин ыргытып, 4тү жерге коюлат, кайра ыргытылган ташты тосуп, төрт таш чогуу жерден алынат. **Төртүнчү жүрүш аяктайт.**
5. Алаканга 5 ташты кармашат, бирөөсү ыргытылат, калгандары колунда кармап турат жана сөөмөйү менен жерге үтүр сызып, ыргытылган ташты тосуп алуу керек. **Бешинчи жүрүш аяктайт.**
6. Сол колдун жарым ийилген манжаларын жайып (баш бармак менен сөөмөй) “дарбаза” пайда болушу үчүн алардын учтары жерге ылдый түшүрүлөт. Оң кол менен таштар солдун астынан ыргытылат. Андан кийин оюнчулардын бири дарбазага акыркы (ыргытылгандардын ичинен) жана дароо жыдыбастан киргизилиши керек болгон ташты көрсөтөт. Оюнчу көрсөтүлгөндөн башка каалаган ташты алат, аны өйдө ыргытып, таштардын бирин дарбазага киргизет да, бир эле учурда өйдө ыргытылган ташты кармап калууга жетишет. “Дарбазага” бардык калган таштар киргизилет. Бардык таштарды кошуп, экиден, үчтөн киргизсе да болот, ал эми башка оюнчу көрсөткөн ташты бир эле жолу киргизгенге мүмкүнчүлүк болот. **Алтынчы жүрүш аяктайт.**

БОРБОРДУК АЗИЯ ЭЛДЕРИНИН ОЮНДАРЫ

7. “Дарбаза” сол колдун сөөмөйү жана ортоңку манжаларынын ички тарабы жерге коюлуп жайгашырылат. Андан кийин, сол колдун астынан таштар ыргытылат (оюн талаасына), оюнчулардын бири акыркы жана бир жолу гана киргизилүүчү ташты көрсөтөт. Оюнчу каалаган бир таш алып, өйдө ыргытып, таштардын бирин “Дарбазага” киргизет, ыргытылганды кармайт. Ошентип, бардык таштар дарбазага киргизилет. **Жетинчи жүрүш аяктайт.**
8. Сол колдун сөөмөйү жана баш бармагы шакекче түзүп, алаканды манжалардан шакекче кылып, жерге коюлат. Оң кол менен таштар сол колдун астынан, мүмкүн болушунча “шакектин” алдына ташталат. Оюнчулардын бири акыркы айдалуучу ташты көрсөтөт. Калгандары мурунку боюнча кайталанат.
9. Сол колдун жарым-жартылай ийилген манжалары учтары менен жерге коюлат да, ырааттуу түрдө “дарбазалар” түзүлөт: чыпалак менен аты жоктун ортосунда, аты жок менен ортондун ортосунда, ортон менен сөөмөйдун ортосунда, сөөмөй менен баш бармактын ортосунда дарбаза болгудай коюлат. Андан кийин таштар сол колдун астынан «дарбазанын» алдына ыргытылат (бул шартты бардык жерде көрсөтүү керек). Оюнчулардын бири акыркы болуп жана сөөмөй менен баш бармактын ортосундагы дарбазага бир жолу айдап киргизилүүчү ташты көрсөтөт. Оюнчу бир ташты алып, өйдө ыргытат, таштардын бирин каалаган дарбазанын бирине киргизет да, өйдө ыргытылган ташты тосуп алат. Ошентип бардык таштар киргизилет, бирок бир эле дарбазага эки жолу киргизгенге болбойт. **Тогузунчу жүрүш аяктайт.**
10. Таштар жерге ыргытылат. Алардын бирин алканга алып:
 - өйдө ыргытып, жерден бирди алып, ыргытылганды кармайт;
 - андан кийин алакандагы эки ташты ыргытып, жерден бирди алып, ыргытылган эки ташты тосуп алат;
 - колдо болгон үч ташты ыргытып, жерден бирди алышат да, ыргытылган үч ташты тосуп алат;
 - колдо болгон төрт ташты ыргытып, жерден бирди алышат да, ыргытылган төрт ташты тосуп алат;

Алгач жөнөкөй режимде ойносо болот, акырындык менен таттаалдантип, бардык 10 айлампага өтсө болот (сыпаттап жазуу).

Оюнчу төмөнкү учурларда “жыдыган” болуп эсептелет жана кезекти кийинкиге берет, эгерде:

1. Бир эле алуу менен жерден ташты ала албаса.
2. Ыргытылган ташты кармай албаса.
3. Таш колунан түшүп кетсе.
4. Кокусунан башка ташка колу тийип кетсе.
5. Көрсөтүлгөн ташты бир киргизүү менен “дарбазага” киргизе албаса.

«Жоолук таштамай» оюну

Катышуучулардын саны: Оюнга 16-20га чейинки адам катыша алат.

Зарыл атрибуттар: Жоолук же моюн орогуч керек.

Оюндун негизги максаты: Кунт коюп көңүл бурууну, ыкчамдыкты, сезимталдыкты, тилектештикти өнүктүрөт, оң эмоционалдык маанай түзүлөт.

БОРБОРДУК АЗИЯ ЭЛДЕРИНИН ОЮНДАРЫ

Оюндун жүрүшү: Оюнчулар чөк түшүп бири-бирин карап тегерете отурушат. Оюнду алып баруучу жоолукту алып, отурган балдардын артынан айланып басат да, акырын билдирбестен оюнчулардын биринин артына жоолукту таштап коет. Эгерде отурган оюнчу муну байкап калса, жоолукту алат да, алып баруучуну кууйт, жетсе аны жоолук менен чабышы керек. Алып баруучу айлана боюнча чуркап, бош орунга отуруп калууга жетишүүгө тийиш, мындай учурда жоолукту алган оюнчу алып баруучу болуп калат. Эгерде оюнчу анын артына ташталган жоолукту байкабай калса, анда алып баруучу айланып келип, жоолукту алат да, артына жоолук ташталган отурган оюнчуга жоолукту тийгизет да, алар орун алмашат. Оюн убагында айтканга, жардам берүүгө, айлананын ортосунан өтүп кетүүгө болбойт.

«Ойноок манжа» оюну

Катышуучулардын саны: Бул жекелик мүнөздө ойнолуучу оюн. Ошондой эле оюнду балдардын ортосундагы таймаш катары өткөрсө болот.

Оюндун негизги максаты: Майда моториканы, колдун манжаларынын ийкемдүүлүгүн жана кыймылын координациялоону өнүктүрүү аркылуу манжалардын кыймылдуулук активдүүлүгүн күчтөндүрөт.

Оюндун жүрүшү: Эки кол тең үч манжа: чыпалак, аты жок, ортон менен муштумга түйүлөт. Колдун манжалары алакан жагы менен бири-бирине карайт. Оң колдун сөөмөйү сол колдун баш бармагы менен бириктирилет. Андан кийин бул манжалардын үстүнөн сол колдун сөөмөйү оң колдун баш бармагы менен бириктирилет, ылдыйда б.а. оң жана сол колдун сөөмөйү ажыратылып, сол колдун сөөмөйүнүн жана оң колдун баш бармагынын үстүнөн бириктирилет. Ошентип, манжалар кезектешип биригет жана бөлүнөт. Биринчи этапта, адатта, колдор көбүрөөк иштейт, ал эми манжалар түз болуп биригет жана ажыратылат. Көндүмгө ээ болуу процессинде манжалар менен гана иштөө керек, ал эми кол айланбайт. Оюнду сөөмөйдү адегенде ортонго, анан аты жокко, чыпалакка алмаштырып татаалдаштырса болот. Андан кийин улам ылдыйлап сөөмөйдөн чыпалакка же кайра артка баштаса болот.

«Канча?» оюну

Катышуучулардын саны: Экиден ойнойт, оюнду топто уюштурса да болот, мында бир топтун катышуучусу башка топтон өзүнө жуп тандайт. Таймаш эки жуп ортосунда өткөрүлөт, уткан катышуучу өзүнүн командасына упай алып келет.

Зарыл атрибуттар: Шабдаалынын же кара өрүктүн данектерин, майда ташты колдонсо болот.

Оюндун негизги максаты: Математикалык шыкты өнүктүрүү, оозеки эсептөө көндүмдөрүн иштеп чыгуу: кошуу жана алуу, көрүү ой-жүгүртүүсүн, логиканы өнүктүрүү. Эмоционалдык маанайдын көтөрүлүшүнө өбөлгө болот.

Оюндун жүрүшү: ар бир оюнчу бирдей сандагы данектерди алышат (мисалы 5тен) – атаандашына көрүнбөгүдөй, бир муштумга баткыдай санда алуу керек. Биринчи оюнчу бир колуна данектерди катат жана колун экинчи оюнчуга сунуп, канча? - деп суроо берет.

Экинчи оюнчу муштумда канча данек бар экендигин табышы керек. Эгерде тапса, ал бардык данектерди алат, таппаса, канчага жыдыса ошончо данекти берет. Андан кийин экинчи оюнчу данектерди катат, ал эми биринчи оюнчу канча экендигин табууга тийиш. Ошентип кезектешет. Кимде көбүрөөк данек болсо, ошол утушка ээ болот.

Салттуу куурчак

Зарыл атрибуттар: Чий – калыңдыгы ширенкедей болгон сабакча, 2 даана, биринин узундугу 10-

БОРБОРДУК АЗИЯ ЭЛДЕРИНИН ОЮНДАРЫ

15 см, экинчисиники 5-8 см., куурчактын бетин жасоо үчүн топчу, топчуну бекитүү үчүн жиптер, кийим тигүү үчүн кездемелердин кесиндилери.

Оюндун негизги максаты: Колдун манжаларынын майда моторикасын, эстетикалык сулуулукту, чыгармачылык жөндөмдү (креативдүүлүктү) өнүктүрүү.

Оюндун жүрүшү: Узундугу 10-15 см болгон чийди алат, бул анын тулку бою. Андан кийин 5-8 см болгон кыска чийди алуу керек, бул анын ийни жана колу. Эки чийди кайчылаштырып байлоо керек. Ийин болгон чий узун чийдин ортосунан солго жана оңго бирдей аралыкта жайгашууга тийиш. Ага чейин ийинден жогору жагына мурдараак ак чүпүрөккө топчу ороп жасалган бетти коюшат. Бет жагында түрдүү жиптерден крест болгудай байлашат. Майда түстүү кездеменин кесиндилеринен ар кандай кийимдер тигилет. Бетинин, бутунун жоктугу балага куурчак эмне кылып жаткандыгын элестетүүгө мүмкүнчүлүк берет. Балдар үчүн куурчак жөнүндө аңгеме куруу кошумча тапшырма болот:

- Куурчактын аты ким?
- ал кайдан келди жана кайда жашайт?
- эмне иш кылат?

жана ушул сыяктуу (кошумча суроолорду мугалим өзү формулировка жасай алат).

«Ким шамдагай» оюну

Катышуучулардын саны: 20 адамга чейин анча чоң эмес топто ойносо болот.

Оюндун негизги максаты: Координацияны, ыкчамдыкты, шамдагайлыкты, ийкемдүүлүктү өнүктүрүү.

Оюндун жүрүшү: Оюнду өткөрүү үчүн айлана чийип алуу керек. Айлананын диаметри оюнчулардын жаш курагына жараша болот. Чүчүкулак аркылуу ким оюнду алып баруучу болоору аныкталат. Алып баруучу айлананын ортосуна турат, калгандары айлананын сыртында турушат. Команда боюнча айланадан сырткары турган оюнчулар айланага чуркап кирип, кайра чуркап чыгышат. Алып баруучу мүмкүн болушунча көбүрөөк балдарга колу тийиши керек. Кол тийген бала алып баруучунун жардамчысы болуп калат. Карматбаган эң акыркы бала жеңүүчү болот. Алып баруучуга жана анын жардамчыларына айлананын чегинен тышкары чыгууга болбойт.

«Ким алыс секирет» оюну

Катышуучулардын саны: 20 адамга чейин топто ойносо болот.

Оюндун негизги максаты: Координациялоону, тең салмактуулукту, шамдагайлыкты, синхрондуу аракеттенүүнү өнүктүрүү.

Оюндун жүрүшү: Оюнду өткөрүү үчүн ортолору 50 м чейинки аралыкта эки сызык сызылат: бул старт жана финиш сызыктары. Аралык оюнчулардын жашына жараша болот. Оюнчулар эки бирдей командага бөлүнүшөт. Оюнчулардын арасынан бир алып баруучу тандалат. Оюнчулар жуп-жуп болуп эки колоннада, старт сызыгында жайгашат. Биринчи түгөйлөр бири-бирине катуу ыкташып, бир бутун көтөрүп (коңшусунан алыс турганын), аны тизеден бүгүп, команда боюнча белгиленген сызыкка чейин жана кайра артка бүгүлгөн бутту жерге койбостон жана эки бутка турбастан аралыктан секирип өтүшү керек. Бутту жерге койбостон жана эки бутка турбастан аралыктан көбүрөөк өткөн жуптардын командасы жеңүүчү болуп саналат. Аралыктан секирип өтүүнү алып баруучу команда бергенде гана баштаса болот.

КЕЛГИЛЕ ЫНТЫМАКТУУ ЖАШАЙЛЫ

«Карышкыр жана коендор» оюну

Оюнчулардын саны: Оюнга 15-20га чейинки адам катыша алат.

Зарыл атрибуттар: Оюндагы ролдор үчүн карышкырдын жана коендун маскаларын жасаса болот.

Оюндун негизги максаты: Көңүл топтоону, абайлоону, байкагычтыкты, координациялоону өнүктүрүү.

Оюндун жүрүшү: Чүчүкулак боюнча балдар эки командага бөлүнөт – бир команда карышкырлар, экинчи команда коендор. Айлана чийилет, айлананын бир жагында чийинден тышкары карышкырлар, башкасында чийинден тышкары коендор турат. Ар бир командадан каалоосу боюнча бирден оюнчу (карышкыр жана коен) чакырылат. Белгилүү бир убакыт ичинде карышкыр бир буттап секирип коенду кармашы керек. Коендун ролундагы оюнчулар айлананын ичинде гана айланып чуркай тургандыгы эсинде болушу керек, анткени алар карышкырлардын командасына жакындаса, чийинден тышкары турган карышкырлар чийинден өтпөй туруп эле кармап алышы мүмкүн. Эгерде белгилүү бир убакыт ичинде коендун ролундагы оюнчулар кармалбаса – карышкырды алмаштырышат. Эгерде бардык оюнчулар кармалса, командалар ролдору менен алмашат. Каршылаш команданын көбүрөөк оюнчуларын кармаган команда жеңген болуп эсептелет.

КЕЛГИЛЕ ЫНТЫМАКТУУ ЖАШАЙЛЫ

Максаты:

Класстык сааттын (иш-чаранын) жыйынтыгында окуучу:

- достук деген эмне жана чыныгы дос кандай болушу керектиги жөнүндө анда түшүнүк калыптанат;
- класстык жамаатта позитивдүү байланыштарды бекемдейт.

Класстык саатка сунушталган жабдуулар: ноутбук/компьютер, проектор/доска, түстүү кагаз барактары стикерлер, кайчы, флипчарт, фломастер.

Мультфильмдер:**«Азур жана Азмар» мультфильми**

<https://goo.su/TRJY8>

«Мышык Леопольддун окуялары» мультфильми

<https://goo.su/VQ9cK>

КЕЛГИЛЕ ЫНТЫМАКТУУ ЖАШАЙЛЫ

«Чип жана Дейл жардамга шашат», мультфильми «Жарганат» сериясы

<https://goo.su/36Tf7Q0>

Узактыгы: мугалимдин тандоосу боюнча

Класстык сааттын жүрүшү:

I. Башталышы. Мугалим музыканы коет – достук жөнүндө ыр жаңырат (сабак өтүү тилине жараша мугалимдин тандоосу боюнча ыр тандалат). Бир вариант: “Бекем достук” балдар ыры «Дружба крепкая»

«Бекем достук» балдар ыры

<https://goo.su/wHg0z>

Мугалим: Силер ырды уктуңар, албетте силер ойлогондой бүгүн биз достук жөнүндө сүйлөшөбүз. (Мугалим балдарга жооп берүүгө мүмкүнчүлүк берип, анча чоң эмес пауза жасайт). Туура, достук жөнүндө!

II. Топто иштөө:

Биз 3 топко бөлүнөбүз, силер өз тобуңарга ат коесунар. Ар бир топко белгилүү бир тапшырма берилет. 15 мүнөт өткөндөн кийин топтун жетекчиси өзүнүн презентациясын тартуулайт, ал эми окуучулардын арасынан 3 көзкарандысыз эксперт кайсы топ тапшырманы мыкты аткаргандыгын аныктайт.

Биринчи топко тапшырма: Достук деген эмне, достукту силер кандай түшүнөсүңөр? Силерде «Достук» деген сөз кайсы гүл менен ассоциацияланат? Жообуңарды ырлардан алынган сөздөр менен бекемдегиле, макалдарды, учкул сөздөрдү келтиргиле.

Экинчи топко тапшырма: Кимди биз дос деп атай алабыз, дос кандай сапаттарга ээ болушу керек? “Достук” деген сөз силерде кандай аба ырайы менен ассоциацияланат. Жообуңарды ырлардан алынган сөздөр менен бекемдегиле, макалдардын, учкул сөздөрдүн мисалдарын келтиргиле.

Үчүнчү топко тапшырма: Досторсуз жашаса болобу, дос канчоо болушу керек? «Достук» деген сөз силерде кандай аба ырайы менен ассоциацияланат. «Достук» деген сөз силерде кандай түстөр (карандаштын) менен ассоциацияланат. Жообуңарды ырлардан алынган сөздөр менен бекемдегиле, макалдарды, учкул сөздөрдү келтиргиле.

Андан кийин окуучулар флипчартка топтун аталышын жазат, досторун тартат, достук жөнүндө макалдарды жана учкул сөздөрдү жазат. Окуучулар иштеп жатканда, «Эгер досуң менен жолго чыксаң» деген ыр акырын жаңырат:

«Если с другом вышел в путь» балдар ыры

https://www.youtube.com/watch?v=HUYwLeLfjwo&ab_channel=dundurey

Кийинки кадам – ар бир топ презентация жасайт, ал эми байкоочу эксперттер даярдалган таблицаларда баллдарды көрсөтүшөт.

Мугалим: Азаматсыңар! Силер ынтымак жана достук жөнүндө кызыктуу көп нерселерди айттыңар!

III. Макалдар жөнүндө мугалимдин сөзү:

Элдин даанышмандыгы жана руху анын макал-лакаптарында экендигин илгери эле байкашкан, ал эми Орто Азия элдеринин макал-лакаптарын билүү элдин табиятын терең түшүнүүгө өбөлгө түзөт.

Силер туура тыянак чыгардыңар, макал-лакап – бул кыска, учкул сөз, турмуш-жашоону үйрөтүүчү маани-маңызга ээ жана өзүнө турмуштук тажрыйбаны камтыйт. Биз ар кайсы элдердин макал-лакаптарын салыштырып, бул элдерде канчалык жалпылык бар экенин байкадык. Бул болсо алардын мыкты өз ара түшүнүүсүнө өбөлгө түзөт. Макал-лакаптардан адамдардын тынч жашоого жана касташууга, эмгек менен жалкоолукка, жакшылык менен жамандыкка, чындык менен жалганга, эрдик менен коркоктукка болгон мамилесин көрөбүз.

Мугалим сунушталган материалды пайдалана алат:**Ынтымак жана достук жөнүндө кыргыз макалдары**

- Досу көптүн – душманы паз.
- Агасы көптүн — арманы аз.
- Досу аздарга сыр бөлүш.
- Досторуңа ынак бол да, чырак бол.
- Миң досуң болсо да аздык кылат.
- Бир касың болсо да көп.
- Антташкан дос -түбөлүк дос.
- Таш менен урганды, аш менен ур.

Ынтымак жана достук жөнүндө тажик макалдары

- Жер силкинсе тоо урайт.
- Сөз эрди төргө да, көргө да киргизет.
- Алыстагы душмандан – кашыңдагы кас жаман.
- Ачуу душман, акыл дос.
- Душманыңа оозуңду ачпа, көзүңдү ач.

КЕЛГИЛЕ ЫНТЫМАКТУУ ЖАШАЙЛЫ

- Сабырдын түбү сары алтын.
- Жаман дос жооң менен кошо качат.
- Эмне эксең, ошону оросуң.

Достук жөнүндө түркмөн макалдары

- Эски дос эски бойдон калганы жакшы.
- Досу көпкө, сөзү азга дос бол.
- Эр чекишет – бекишпейт.
- Ырыс алды ынтымак.
- Көп түкүрсө көл болот.
- Чептен эрдин күчү бек.
- Досуң үчүн уу жутсаң да бал.

Ынтымак жана достук жөнүндө өзбек макалдары

- Доско күйүмдүү бол.
- Жакшы дос – жакын тууганың.
- Дос жолуңду ачат.
- Дос бетке, кас бутка карайт.
- Жаңы тааныш, чагылбаган жаңгак.
- Аш көп, шерик жок.
- Досуңдан сырыңды жашырба, касыңды башыңдан ашырба.

Ынтымак жана достук жөнүндө казак макалдары

- Доско төр, каска көр.
- Алыстагы душмандан, жаныңдагы кас жаман.
- Миң укканча, бир көргөн артык.
- Досуңа көз, касыңа сөз.
- Бирдин кесири миңге, миңдин кесири түмөнгө.
- Көр казсаң терең каз, өзүң түшүп калбагын.
- Көз адамга күзгү, ак караны көрөт.
- Айыл ити сак болсо, бөрү көрсө биригет.
- Жакшынын шарапаты, жамандын кесепети.
- Бир мылтыктын оозуна миң киши батат.
- Жарма достон, жарактуу касың артык.

КЕЛГИЛЕ ЫНТЫМАКТУУ ЖАШАЙЛЫ

IV. Карточкалар менен иштөө:

Мугалим: Достук боорукердик, жоопкерчилик, жардамын аябастык сыяктуу жаркын сезимдер менен ассоциацияланат. Ошентип достук деген эмне? Достук – бул өз ара ишенимге, жакындашууга, кызыкчылыктардын жалпылыгына негизделген жакын мамиле. Достук жөнүндө ар доордо жазылып жана айтылып келген, ал жөнүндө акындар, жазуучулар, окумуштуулар, философтор таасирдүү терең ойлорун калтырышкан. Мисалы, философ Сократ мындай деген:

“Достуксуз адамдар ортосунда эч кандай байланыш болбойт”. Достук жөнүндө көп макал-лакаптар жазылган жана ойлоп табылган. Биз силер менен азыр макалдар оюнун ойнойбуз. Ар бир топтун карточкасында макалдын жарымы жазылган, ал эми силер ойлонуп, макалдын экинчи жарымын табышыңар керек:

Сабыр жана жеңиш ... /эки эски дос./

Досу жок адам..... /тамыры жок дарактай/.

Дос башка/кыйынчылык түшкөндө билинет.

Эски дос ... /эстен кетпейт/.

Жакшы дос /жалаадан куткарат.

Жүз пулуң болгуча, жүз досуң болсун.

V. Мугалим: “Чыныгы досту” кандай түшүнөсүң? Ал кандай сапаттарга ээ болушу керек? Сен досунду эмнеси үчүн баалайсың?

Үч топко бөлүнүп иштөө уланат. Алакаңдардын силуэттерине окуучулар сапаттарды жазып, жер шарынын силуэтинин айланасына чапташат. Мисалы: чынчыл, жоопкерчиликтүүлүк, жөнөкөйлүк, ак ниеттүүлүк, өжөрлүк, тил табыша билүү, бардык учурда жардам берүүгө даяр болуу, чынчыл, айкөлдүк ж.б. - Эми ырды эстеп, достук эмнеден баштала тургандыгы айталы? Көгүлтүр булактан дарыя башталат, ал эми достук... жылмаюудан башталат.

Балдар, эми сүйүктүү мультфильмдерди эстегиле да, суроолорго жооп бергиле:

“Ким менен ким дос? ”

1. Жайдары крокодил Гена жана ... (Чебурашка)

2. Ишенчээк Буратино жана ... (Мальвина).

3. Күлкүлүү аюу Винни-Пух жана ... (Пятачок).

4. Кай аттуу досун муз туткунунан куткарган кыздын аты ким? (Герда)

УГУУНУ ҮЙРӨНӨЛҮ ЖАНА УГАБЫЗ

Мугалим: Дос күтүү жана урматтоо – бул чоң эмгек. Бекем достук үчүн достуктун эрежелерин билүү жана сактоо керек. (Окуучулар өздөрү жазган эрежелерди окушат жана доскага чапташат).

(Окуучулар окуп жана жазган эрежелерди доскага чапташат).

Мугалим: Карасаңар кандай сонун жана чоң гүл болду.

“Дружба” деген ыр жаңырат.

Класстык саатын жыйынтыгын чыгаруу (рефлексия).

Биз достук жөнүндө өзүбүздүн билимдерди толуктадык, биздин класс – бул кичинекей үй-бүлө, анда мээримдүүлүк, чынчылдык, бири-бирин түшүнүү жана кечире билүү, бирөөнүн пикирин урматтоо жана башкалар жашайт.

Силер бүгүн активдүү катыштыңар, азамат-сыңар!

Леопольд деген мышык бизге эмне деген сөздөр менен кайрылды эле?

Бардыгы чогуу жооп беришет: **Балдар келгиле, ынтымактуу жашайлы!**

УГУУНУ ҮЙРӨНӨЛҮ ЖАНА УГАБЫЗ

Максаты:

Класстык сааттын жыйынтыгында окуучу:

- активдүү угуу техникасына ээ болот;
- угуунун типтери менен таанышат;
- маектешин угууну үйрөнөт жана уга билет;
- кунт коюп көңүл бурууну жана речти өнүктүрөт;
- сабакта иштөө эрежелери менен таанышат жана кийин бул эрежелерди колдонот.

Класстык саатка сунушталган жабдуулар жана ресурстар:

Видеопроектор, компьютер, доска, бор, тапшырмалары, терминдери жана кейстери менен карточкалар; калемсаптар.

Узактыгы: мугалимдин тандоосу боюнча.

Класстык сааттын жүрүшү

Цитата:

*“Аз сүйлөп, көбүрөөк угуу үчүн
жаратылыш ар бир адамга эки
кулак, бир ооз берген деп айтышат”.*

Плутарх

I. Уюштуруу учуру. “Таанышуу” көнүгүүсү.

Окуучулар айлана болуп отурушат.

Мугалим: Өзүңөрдүн атыңардын мааниси жөнүндө айтып берүүнү сунуштайм. Мисалы, Саодат, байыркы араб тилинен алганда – «Бакыт», Абдулазиз, араб тилинде «Кудайдын кулу», Виктория, латын сөзүнөн алганда – «Жеңиш», Владимир, байыркы орус тилинен алганда – «Дүйнөнү башкаруучу» дегенди билдирет ж.у.с. Азыр айлана боюнча алып баруучудан оң тарапта отурган окуучудан баштап кезек менен өз ысымыңардын маанисин айтып бергиле. Мугалим класстык саатка чейин бир нече күн мурда окуучуларга өз ысымынын маанисин жана ал кайсы тилде экендигин билип келгиле деп тапшырма берет.

Биз бири-бирибизге жакындашуу үчүн бир кадам алдыга жасадык жана ысымдардын мааниси менен тааныштык. Адамдын ысымы анын тагдырына жана мүнөзүнө таасир көрсөтөт. «Кемени кандай атасаң, ошондой сүзүп кетет», -деп бекеринен айтпаса керек. Мисалы, Врунгель мультфильминен кадрды же сүрөттү алалы орусча «Победа» – «Беда»

Мугалим: Биздин сабактар дайыма кызыктуу, жемиштүү жана эсте калаарлык өтүшү үчүн, биз төмөнкү эрежелерди эске сакташыбыз керек:

- Башкаларга сый- урмат менен мамиле кылуу!
- Ар ким адам өз оюн айтууга укугу бар!
- Сын пикир иш боюнча гана конструктивдүү болушу керек!
- Сабакка активдүү катышуу!
- Колду көтөрүү эрежесин ар дайым сактоо!
- Угуу жана уга билүү!

Өзүнчө баракка мугалим бул эрежелерди алдын ала жазып, доскага чаптап коет. Бул эрежелерди катышуучулар эстеп калуусу үчүн сабакта дайыма илип коюу сунушталат жана аларды колдонуу автоматизмге чейин жеткирилет. Зарыл болсо, мугалим бул эрежелерди кыйла кеңири түшүндүрөт.

Өз ысымыңардын маанилери менен таанышкан учурда бул эрежелердин кайсынысын колдонуп көрдүңөр? (Катышуучулардын жооптору.)

II. Негизги бөлүк.

Мугалим. Аныгында уга билүү эң татаал, бул – сылык болуунун эң жогорку формасы. Уга билүү көндүмүсүз натыйжалуу баарлашуу мүмкүн эмес!

УГУУНУ ҮЙРӨНӨЛҮ ЖАНА УГАБЫЗ

Азыркы учурда баарлашуу барган сайын визуалдык-тексттик байланыш каналдары аркылуу (электрондук почта, чаттар, форумдар ж.б.) өтүп жаткандыктан, бизде угуу жөндөмү барган сайын начарлап баратат.

Угуунун **эки аспекти** бар:

- укканды түшүнө билүү;
- алынган маалыматты эс тутумда сактоо жана андан ары пайдалануу максатында талдоо жана системалаштыруу жөндөмдүүлүгү.

Угуунун эки түрү бар: «сылык» (пассивдүү) жана «критикалык» (активдүү).

Пассивдүү угуу – бул сүйлөшүүнүн айрым жерлерин тандап, айрымдарын өткөрүп жиберип, жарым-жартылай угуп жатканыбыз. Бул көбүнчө төмөнкүдөй кырдаалдарга алып келет:

- “Унутпа, бүгүн түнү сен экөөбүз бир жакка чыга турган болдук”.
- “Чын элеби? Биринчи жолу угуп жатам, сен мага бул жөнүндө эч нерсе айткан эмессиң”.
- “Кантип айткан эмесмин – эки күн мурда айтпадым беле? Ошондо сен жөн гана мени уккун келбеди”.

Биз көбүнчө бизге айтылгандарга кулак салбайбыз, айрыкча биз жакшы билген жана көп көрүшүп жүргөн адамдардын сөзүнө кулак салбайбыз.

Активдүү угуу – көңүл коюуну жана ички күчтөрдү топтоп, мобилизациялоону талап кылат. Бул учурда силер маектешүүчүнүн көз карашын түшүнүү үчүн чындап аракет кыласыңар. Аны угуп, анын айтканын кабылдап, алган маалыматты эс тутумга сактап, анан керек болсо ага кайталайсыңар.

Эгерде силер чындап эле активдүү уксаңар (б.а. чындап уксаңар), анда силер башыңарда болгон ойлордон мээ чыңалып жаткандыгын сезесиңер. Бул табигый нерсе – силердин болгон психикалык жөндөм критикалык угууга тартылган! Силер башка адамдын айткандарына гана көңүл бурбастан, жүрүм-турумун көзөмөлдөп, силерге берилген суроолорго жоопторду ойлонуп, өзүңөр ага эмне суроо бере турганыңарды ойлонушуңар керек. Демек, мындай кырдаалда силердин мээ чыңалуудан “кыжылдап” жатканы таң калычтуу эмес!

III. “Туура жана туура эмес угуу” көнүгүүсү

Максаты: баарлашуу учурунда уга билүүнүн маанилүүлүгүн түшүнүү, активдүү угуу ыкмалары менен таанышуу.

Мугалим төрт окуучуну бул көнүгүүнү аткаруу үчүн алдын ала даярдайт. Аларга ролдорду таратат.

Мугалим. Биздин тарбиялык саатыбыз эң маанилүү көндүмдөрдүн бири – башка адамды угууга арналган. Ар бирибиз үчүн сүйлөй билген адам менен баарлашууга караганда, бизди уга билгендер менен баарлашуу жагымдуу. Келгиле, силердин классташыңардын чыгып сүйлөгөндөрүн угуп, андан соң көргөндөрүбүздү талкуулайлы.

№1 көрүнүш.

Эки дос жолугушат. Алардын бири акыркы көргөн фильми жөнүндө шыктануу менен айтып берет. Бирок, анын маектеши, бул учурда, көп уккусу келбей жаткандыгын көрсөтөт:

- башка тарапты карайт;
- тажагандай түр көрсөтөт;
- сөзүн бузуп, үзгүлтүккө учуратат;
- саатты карайт;
- телефонго алаксыйт;
- дайны жок күлөт.

Бул көрүнүштү аткарууга берилген убакыт – 2-3 мүнөт.

Мугалим: Досканы сызык тартып, эки бөлүккө бөлгүлө. Бир тарабына пассивдүү угуунун белгилерин жазгыла, экинчи тарабына активдүү угуунун белгилерин жазгыла.

- Досу маектешинин сөзүн кунт коюп уктубу?
- Көңүл бурбай жатканын кантип түшүндүңөр?
- Угуу начар болгонун, кандай аракеттерден улам түшүндүңөр?
- Окуяны айтып жаткан адам досу аны укпай койгондо кандай кабыл алды?
- Маектеши аны угуп жатканда ал кандай сезимде болду деп ойлойсуңар?

Окуучулар кезектешип суроолорго жооп беришет.

№2 көрүнүш.

Классташ кыздар жолугушат. Алардын бири жакында окуган китеби жөнүндө айтып жатты. Айтып жатканда анын курбусу жакшы угуп жаткандыгын көрсөттү:

- айтып берип жаткан кыз менен визуалдык байланышты колдойт;
- маектешине карап отурат, керек болсо башын ийкейт, жылмаят;
- сөзүн бузбайт;
- телефонго алаксыбайт;
- окулгандын маңызын жакшыраак түшүнүүгө жардам берген суроолорду берет;
- туура түшүнгөнүнө ынануу үчүн укканын кайталайт;
- маектешинин сезимдерин коштойт;
- айтып берүүчүнүн сезимдерин, көйгөйлөрүн, аракетин баалай тургандыгын көрсөтөт.

УГУУНУ ҮЙРӨНӨЛҮ ЖАНА УГАБЫЗ

Мугалим класска суроолорду берет:

- Кыз курбусунун айткандарын уктубу?
- Эмнени угуп жаткандыгын кантип түшүндүңөр?
- Кандай аракеттерден улам силер бул жөнүндө билдиңер? (Жоопторду доскага жазгыла.)
- Курбусу аны угуп жаткандыгын кыз кандай кабыл алды?
- Анын окуясын кунт коюп укканда ал кандай сезимде болду деп ойлойсуңар?

Балдардын жооптору. Талкуу. Тренингдин катышуучулары тыянактарды чыгарышат.

Эки көрүнүштү көрсөткөндөн кийин класста талкуу өткөрүү үчүн суроолор:

1. Бирөөнү уга билбесең эмне болушу мүмкүн?
2. Бирөөгө угуп жатканыңды кантип көрсөтө аласың?
3. Кимдир бирөө сени укканда кандай сезимде болосуң?
4. Кимдир бирөө сени укпаса кандай сезимде болосуң?

VI. «Бузук эмес телефон» көнүгүүсү

Максаты: окуучулардын аң-сезиминде угууга жөндөмсүздүк менен байланышкан көйгөйлөр бар экендигин айтуу. Аларды активдүү угуунун ыкмаларын өздөштүрүүгө багыттоо. Жазып алуу үчүн диктофонду колдонсо болот.

Мугалим. Азыр биз «Бузук эмес телефон» оюнун ойнойбуз. Силердин милдет: кантипмаалыматты жакшыраак эстеп, кийинки адамга так өткөрүп берүү керек. Маалымат бетме-бет берилет. Адегенде каалоочулар (5-6 окуучу) эшикке чыгып, кайра класска бирден киришет. Биринчи кирген адамга маалыматты мен берем. Ал андан кийинки кирген адамга берет, бирок мен жардам бербейм, ал өзү бетме-бет берет. Экинчи катышуучу – үчүнчү катышуучуга берет ж.у.с. Маалыматты өзү каалагандай жаттап алса болот, жазуу жүзүндөгү жазуудан башка бардык ыкмаларга уруксат берилет.

Биринчи топ эшикке чыгат. Мугалим эмне болуп жаткандыгына кунт коюп, көз салып турууга калгандарынын көңүлүн бурат жана төмөнкүлөрдү белгилеши керек:

- а)** катышуучулар колдонгон угуу ыкмаларын;
- б)** маалыматты бурмалоону.

Окуучулар мүмкүн болушунча унчукпай, жардам бербестен жана ойноп жаткандарга тоскоол болбостон тынч отурушу керек. Мугалим ортого эки отургучту коюп, биринчи катышуучуну чакырып, диктафонду күйгүзөт:

Мугалим: «Мен силерге маалымат билдирем. Силердин милдетиңер – аны угуу жана мүмкүн болушунча майда-чүйдөсүнө чейин кийинки катышуучуга айтып беришиңер керек».

Эмесе мындай: «Эртең шаардын борборунда балдар үчүн жаңы оюн-зоок паркы ачылат. Саат туура ондо ата-энең менен ошол жерде болушуң керек. Ойногонго сөзсүз түрдө суу тапанчасын ала баргыла, кантсе да жай эмеспи! Ал эми активдүү оюндардан кийин, силер эски каракчылардын кемесинде жайгашкан жайкы кафеде тамактансаңар болот! Убакытты текке кетирбей, көңүл ачып, конкурстарга катышкыла. Бирок ашкере тентектик кылбагыла!» Сен маалымат берүүгө даярсыңбы?

Оң жооп алынса, кийинки катышуучуну чакырыңыз. Биринчи катышуучунун суроолору барбы, аны тактаңыз (текстти толугу менен экинчи жолу кайталоого болбойт). Маалыматты өткөрүп бергенден кийин, окуучулардан аны кийинки катышуучуга өткөрүп берүүгө даяр же даяр эмес экендигин сураганды унутпаңыз.

Талкуу үчүн суроолор:

1. Оюндун катышуучулары угуунун жана эстөөнүн кандай ыкмаларын колдонушкан?
2. Кайсы маалымат жакшыраак эсте калды?
3. Маалыматты кандай бурмалоолор болду?
4. Бурмалоолор эмне менен байланыштуу?

Адегенде оюнчулар, андан соң байкоочулар ойлорун айтуулары керек. Андан кийин диктофондон жазылып алынган маалыматты угуп, жыйынтыгын чыгаргыла.

V. Корутунду бөлүк. Рефлексия

Мугалим. Сабагыбыз аяктап баратат, бүгүн силер жакшы аракет кылдыңар, эмесе эмнени билдиңер, ал туурасында ой бөлүшсөңөр болот:

Мен билдим...

Мен үйрөндүм...

Мен сездим...

Мен колдоно алам...

Көнүгүүнү аткаргандай кийин мугалим суроо берет: «Эң кыйыны эмне болду, сүрөттөп бергиле?» Тажрыйба көрсөткөндөй, окуучулар үчүн «Мен эмнени сездим» жана «Мен колдоно алам» деген бөлүктөрүн жазуу татаалыраак.

КЛАССТЫК СААТТАР

6-КЛАСС

- Улуу Жибек жолу
- Жибек жолундагы өргүүлөр
- Биз жана биздин эмоциялар
- Адамдар арасында жашай билүү
- Жомоктор – биздин турмуштан алынган баяндар

УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУ

Максаты:

Класстык сааттын (иш-чаранын) жыйынтыгында окуучу:

- Улуу Жибек жолу жөнүндө түшүнүгүн кеңейтет;
- класстык саатта талкууланган этикалык жана тарыхый окуяларга өзүнүн мамилесин калыптандыра алат;
- Борбордук Азиянын аймагындагы тарыхый эстеликтер каякта жайгашкандыгын картадан көрсөтө алат.

Класстык саатка сунушталган жабдуулар жана ресурстар: Улуу Жибек жолунун жолдору жана класстык сааттын катышуучулары «келген» пункттар көрсөтүлгөн Борбордук Азиянын картасы, ноутбук/компьютер, проектор, колонкалар, экран. Элдик музыканын үн жазуулары. Презентациялоо – эстеликтер, алар жөнүндө класстык саатта айтылат. Керек болсо – даярдалган куурчактар, элдик костюмдардын элементтерин көрсөтсө болот.

Узактыгы: Мугалимдин тандоосу боюнча

Класстык сааттын жүрүшү:

Мугалим: Улуу Жибек жолу Кытай, Грек-рим, Индия, Персия сыяктуу төрт улуу империянын дорунда пайда болгон (картадан көрсөтөт). Аларды эбегейсиз аралыктар бөлүп турган, бирок бара-ба-

ра алардын ортосунда саясий, соода жана маданий байланыштар пайда болгон. Империялар ошондой эле, көпчүлүк учурда бири-бири менен согушуп турушкан жана согуштардын себептеринин бири алардын башчыларынын Улуу Жибек Жолунун мүмкүн болушунча көбүрөөк бөлүгүн басып алууга умтулуусу болгон. Алар соодагерлерден алынуучу алымдардын жана алардын кербендерин коргоону камсыз кылуунун эсебинен баюуну көздөшкөн.

Улуу Жибек жолу жөнүндө видеороликтер

<https://goo.su/uwCZ4W>

<https://goo.su/CSkDf>

Европадагы, Азиядагы, Африкадагы соода кербен жолдорунун системасын XIX кылымда немис окумуштуусу Фердинанд фон Рихтхофен Улуу Жибек жолу деп атаган. Албетте, бул жолдор менен бир гана жибек эмес, ошондой эле башка көптөгөн товарлар ташылган. Мисалы, Кытай үчүн бул жол Айнек жол болгон.

Улуу Жибек жолунун бир бөлүгү кургактык боюнча – Түндүк Кытайдан, Түштүк Сибирь, Казакстан жана ага чектеш Каспий-Кара деңиз тегерегиндеги талаалар, ошондой эле Борбордук Азиянын аймагы аркылуу өткөн. Улуу Жибек жолунун бир бөлүгү суу боюнча өткөн: ал Түштүк Кытайды Индокытай, Индия, Африка менен байланыштырган.

Улуу Жибек жолунун бүткүл аралыгында мамлекеттердин башкаруучулары жана эпчил соодагерлер кербен сарайларды курган. Алар, адатта, төө кербени бир күндө басып өтө турган аралыкта жайгашкан. Аларда чарчаган саякатчылар эс алып, улуттук тамак-аштарды жеп көрүшкөн, учурдун жана өткөн мезгилдин жомокторун, аңгемелерин угушкан, өз дининдеги же башка диндин өкүлдөрүн учуратышкан жана ар кандай жаңылыктарды угушкан.

Келгиле, биз да кербен сарайга кирип көрөлү, убакыт жана мейкиндик чектери өчүп, ар түрдүү доордун соодагерлери жана даанышмандары биздин жаныбызда бири-бири менен өз ара достукта маектешип жаткандыгын элестетели.

Мугалим: Кербен сарайдын ичи жылуу жана жайлуу. Кербен сарайдын меймандос ээси сылык-сыпайы, конокторду ар дайым кубаныч менен тосуп алат. Аба ырайы үп, кургак шамал – саратан – бүгүн да кербен сарайга көптөгөн конокторду чогултту. Бардыгы башкы залда, жумшак килемдин үстүндө олтуруп, жыпар жыттуу чайдан ичип, бири-бири менен беймарал сүйлөшүп отурушат. Келгиле, биз да аларды угалы.

Кербен сарайдын ээси (биринчи окуучу):

— О, урматтуу коноктор, кербен сарайымдын чатырынын астында ар кайсы өлкөлөрдөн келген улуу даанышмандар чогулганын көрүп турам.

Кытайлык соодагер (экинчи окуучу) (*кытай костюмун кийген же кытай костюмунун таанымал элементи бар*). Кытай менин мекеним. Мен Кытайдын байыркы борбору — Лояндан келген соодагермин, дал бизден Улуу Жибек жолу башталат. Мен кытай товарларын сатканыма сыймыктанам – алар эң жарашыктуу, кайталангыс. Менин атам да, чоң атам да соодагер болушкан. Биз баарыбыз жибек, андан башка, алтынга тете бааланган фарфорду, кагазды, бытыраны, коло күзгүлөрдү, компастарды ташыдык. Товарымды сатып бүткөндөн кийин, батыш жеринде көп кездешкен буюмдарды сатып алам, менин кербеним кайра толтура жүктөлөт, анан жолго чыгам.

УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУ

Үйдө, Кытайда айнек абдан бааланат, ошондуктан менин төөлөрүмдүн таңгагында бул материалдан жасалган көптөгөн пайдалуу жана кызыктуу буюмдарды сатып алып, аларды тыкан, бек ороп койдум.

Мен Орто Азиядан жүзүм, төө буурчак, анар ташыйм. Менин жардамчыларым бизде өзгөчө бааланган ферганалык кооз жылкылардын бүтүндөй үйүрүн айдап бара жатышат, аларды бизде «кызылтер» же «күнүнө 300 миль чуркаган күлүктөр» деп аташат. Биздин атактуу акын Ду Фу мындай деп жазган саптар бар:

Мына бул атактуу жылкы Фергана чөлкөмүнөн!

Өтө бек анын сөөгү, кыналган омурткага!

Тикчиет эки кулак бамбуктун сабагындай,

Эки жуп туяк чаң сапырат асманга!

Каалаган мейкиндикти багынтасың,

Эч нерседен коркпойсуң, ага минсең.

Эгерде бар болсо сенде мындай күлүк,

Сен үчүн жок анда эч кандай аралык!

Кербен сарайдын ээси: Биздин күлүк жылкылар жөнүндө акын кандай сонун айткан! Бул жерде, Борбордук Азияда көчмөндөр жашайт, алар үчүн ат жөн гана алыскы аралыктарга жетүү мүмкүнчүлүгү эмес, ал ошондой эле адамдын досу, канаты.

Мындан бир нече жыл мурун Кытайдан келген дагы бир конок ушул жерге токтоп, жибектин келип чыгышы жөнүндө айтып берди эле. Ал абдан кызыктуу жана башкаларга сабак болушу мүмкүн. Бул аңгеме сенин жаныңдагыларга да кызыктуу болот го деп ойлойм. Аны айтып бересиби?

*Кытай музыкасы жибек жөнүндө баянды коштойт. Баянды кытайдын “көлөкөлөр театры” же куурчак театры стилинде көрсөтсө болот.*¹⁸

Кытай соодагери: Кытайда жибек 7000 жылдан бери белгилүү дешет. Анын пайда болушу Цань Шень жөнүндө легендада айтылат...¹⁹

Ал абдан сүйкүмдүү кыз болчу. Бирок бир күнү анын атасы соода сапарында жүрүп, узакка дейре кайтып келбегендиктен, ага кыз абдан тынчсызданат. Ошондуктан, ал сарайга кирип, атасынын үйдө калган сүйүктүү атын коё берип, андан атасын алып келүүнү өтүнөт жана акысына сыйлык катары ага күйөөгө чыгам деп убада кылат. Көп өтпөй кыздын атасы атын минип, кайтып келет. Үйдө кубаныч жана күлкү өкүм сүрүп турду, бирок үй ээси анын сүйүктүү аты эч нерсе жебей, ичпей турганын байкайт. Атасы кызынан атка эмне болгондугун көпкө чейин такып сурайт. Акыры ал берген убадасы жөнүндө айтып, атасынан атты союуну суранат. Бул кабарды атасы кыйынчылык менен кабыл алып, акыркы жылкыны союуну чечет. Акыры аны союп, терисин сыйрып, кургасын деп короого жайып коет. Жанынан өтүп бара жатып, кыз терини буту менен тээп, «акылы жок аттын» үмүтүнө кекерленип күлөт. Тери анын денесине тамыр алгандай жармашып, Цань Шень башы ат жибек куртуна айланат. Кааласа, ал оозунан чыккан узун ичке жибек жипти тартып чыгарчу. Түндүк жактагы түздүктө ал үч тыт дарагынын жанында бүкүрөйүп дарактан даракты көздөй басып жүрөт да, күнү-түнү жибек жипти оозунан бүркүп чыгарып, токуйт. Адамдар бул аймакты - жибек жиптеринин түздүгү деп аташат. Бирок адамдар жибек куртун пайдаланууну дароо эле үйрөнө алышкан жок. Кытайда жибекти кантип колдоно баштагандыгы жөнүндө дагы бир уламыш бар.

¹⁸ Куурчакты кагаздан, кийизден, папье-машеден жасаса болот. Бул материалдар менен окуучулар баштапкы мектепке «Көркөм өнөр» сабагынан үйрөнүшкөн.

¹⁹ Кытайдын уламыштары жана легендалары/элект.ресурс Ху Фанфан, Янь Синье, Чжан Тунъян/ кот. Жмак, С. А. М.: 2019. URL: <http://maxima-library.org/knigi/genre/b/532331?format=read>

Бир жолу император аял Си-Лин-Чи бакчада чай ичип отурганда, анын чынысына дарактан жибек куртунун кокону түшүп кетет. Чай абдан ысык эле, император аял коконду чыныдан алып чыгуу үчүн, оркоюп турган жипчени тартса, ал жазыла баштайт. Ошентип, биринчи жибек жиби алынат Бул үчүн Си Асман алдындагы империянын кудайларынын даражасына көтөрүлгөн, мурда Кытай ушундай аталчу. Кытайдын көп райондорунда азыр да Си-Лин-Чинин урматына жыл сайын ритуалдык майрамдар өткөрүлөт.

Жибектин тарыхынан.²⁰

Жибекти өндүрүү өнөрү Кытайда жаралган. Көптөгөн жылдар бою кытайлар жибекти алуунун сырын сактап келишкен жана аны алуунун сыры көпкө чейин чечилбеген бойдон калган. Корейлер жибек өндүрүшү менен биздин кылымга чейин II кылымда гана таанышкан, алардан жибек жөнүндө япондор, индиялыктар, андан кийин коңшу элдер үйрөнүшкөн. Бирок жибек өндүрүшү дүйнө жүзү боюнча таралганына карабастан, Кытай узак убакыт бою жибек сатууга ээлик кылышып, монополияны кармап турган, ал эми көптөгөн кытай кербендери Кичи Азия менен Орто Азияны кыдырып, көптөгөн өлкөлөрдүн башкаруучуларын эң сонун кездемелер менен жабдып турушкан. Жибек өндүрүшүнүн продукциялары менен таанышкан биринчи европалыктар Александр Македонскийдин аскерлери болгон. Бирок, узак убакыт бою европалыктар жибек өндүрүшү жөнүндө такыр түшүнүгү болгон эмес. Көптөгөн окумуштуулар жибектин сырын ачууга аракет кылышкан: айрымдары анын чечилишине дээрлик жакындап келишсе, башкалары терең жаңылышкан.

Римдиктер биздин заманга чейин 75-жылдары, Рим консулу Помпея Кытайдан кайтып келгенден тартып жибек кийимдерди кие башташкан. Алгач бул бомбицинден - жапайы жибек куртунан алынган жиптерден жасалган кездемелер болгон. Алар тыт жибек куртунун коконунан алынган жиптерден сапаты боюнча төмөн болгон жана акырындык менен Улуу Жибек жолу менен жеткирилген табигый жибектен кездемелерди колдоно башташкан (б.з. 1-кылымында). Римдиктер тыгыз кытай кездемелеринен аларды ичке жиптерге бөлүп жана кайра кездеме даярдоо менен ичке жибекти алууну үйрөнүшкөн. Ал кездеги жибек кездеменин баасы алтындын салмагына барабар болчу. Жибек өндүрүүнүн сыры VI кылымда гана ачылган. Жибек куртун өндүрүү өнөрүн арабдар үйрөнүп, алардан ислам менен чогуу Түндүк Африкага, Сицилияга, Испанияга жана Португалияга тараган. XII кылымдан баштап жибек кездемелери Италияда чыгарыла баштайт. Француз королдорунун өздөрүнүн жибек өндүрүшүн өнүктүрүү аракеттери Генрих Наварскийдин башкаруусуна чейин натыйжасыз болуп келген. Англияда жибек кездемелер 1251-жылы колдонула баштаган, бирок Франциядагыдай жибек өстүрүү боюнча алгачкы аракеттер ийгиликсиз болгон. Кийинчерээк италиялыктардын жардамы менен англичандар Францияны Европанын жибек өндүрүү рыногунан сүрүп чыгарышкан, андан соң алдыга озуп кетишкен.

Комуз күүсү жаңырат.

Кербен сарайдын ээси (биринчи окуучу): Керемет талаа кайрыктарын угуп жатам!

О, улуу урматтуу! Кайсы жактан жол тартып келе жатасыздар?

Түрк (үчүнчү окуучу): Мен Баласагындым.

Оксадан согдиалык, Тажикстан (төртүнчү окуучу): О, Аллах! Демек, сиз акылман Жусуп Баласагындын жердеши турбайсыңбы? Мен жолдуу экенмин да! Ушул шаарда болууну кыялданып жүргөм же болбосо Жусупту билген адамдар менен баарлашайын дедим эле. Балким сиз шаарыңыз, анын татыктуу адамдары жөнүндө айтып бересиз, Аллах колдосун Сизди!

УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУ

Түрк (үчүнчү окуучу): О, татыктуулардын татыктуулары, мен муну кубануу менен аткарам, менин шаарым, анын тургундары – кол өнөрчүлөр, соодагерлер жөнүндө сөз бүт дүйнөгө тарасын (темир комуздун/комуздун күүсү угулат). Менин шаарым түрктөрдүн өлкөсүндө жайгашкан. Х кылымда Баласагын улуу Караханиддер империясынын борбору болгон. Карахан эң кубаттуу башкаруучу болгон – анын 9 сары түстөгү туусу болгон. Менин шаарым чоң, калкы көп, бай шаар. Чебер усталар, зергерлер, чоподон идиш жасагандар, темир усталар, өтүк ултаргандар, кездеме токуучулар көп. Мында жезден жана күмүштөн тыйындарды чеге турган устакана бар. Ал жактагы базарлар түркүн-түстүү, кужулдаган, ар тилде сүйлөгөн үндөр жаңырат, бүт дүйнө бизге соода кылганы келгендей сезилет. Кечке жуук товар сатылып, тыйындар саналып бүткөндөн кийин, соодагерлер курсак тойгуза тамак жеп, жыпар жыттуу чай ичүү үчүн кербен сарайларга чогулушуп, биздин Жусуптун «Куттуу билимин» угушат. Бул китеп жан дүйнө жана акыл үчүн мүрөк суусундай. Ал жерде ар бир адам үчүн акылдуу сөз, жакшы тилек табылат. Анда соодагерлер жөнүндө мындай деп айтылат:

Дагы бар соодагерлер, күнү-түнү,
Максаты өз пайдасын көздөп жүрүү.
Киреше үчүн тынбастан дүйнө кезет,
Бир кудайга ишенип өмүрү өтөт.
Мамиле түз аларга, келиш-барыш,
Сураса бер, болгунуң алыш-бериш.
Соодагерлер болбосо аалам кезген,
Кара кештен тонунду кийет белең?
Келбесе Кытай жактан баалуу кербен,
Шайы, мата сен кайдан алат элең?
Жүрбөсө соодагерлер дүйнө кезип,
Кимдер көрмөк берметти койгон тизип!
Санай берсе баарысын жетбес эсеп,
Тилиң катып, санагың келбей кетет!
Соодагерлер табышат сураганды,
Достошуп, ачык карма дарбазанды.

Самарканддык архитектор (бешинчи окуучу), *костюмдун элементи катары тюбетей кийсе болот:* Оо татыктуулардын татыктуусу, Жусуп кол өнөрчүлөр жөнүндө эмне дейт?

Түрк (үчүнчү окуучу): Ооба аларды да жогору баалайт:

Дагы бар өнөрү артык уста жандар,
Аларды өнөргө маш колу багар.
Булар дагы керектүү жандар сага,
Өзүң үчүн аларды жакын кара.
Темирчилер, өтүкчү, бычмачылар,
Боекчусу, жебечи, жаачысы бар.
Ааламда кооз буюм ушулардан,
Таң каларлык жасалга усталардан.

Караханиддердин тукуму ханзаада Махмуд Кашгаринин өзү баарын окуп бүткөнчө китепти колдон чыгарган эмес. Ал ханзаада гана эмес, ошондой эле улуу илимпоз, ал китепти жогору баалайт жана барктайт.

Самарканддык архитектор. (бешинчи окуучу). Рахмат урматтуу, баяныңыз үчүн. Аллах ыраазы болсун! Ардактуу мейман, силер өз шаарыңар жөнүндө айтып жатканда, мен өзүмдүн шаарымды эстедим. Аны «Чыгыштын бермети» деп аташат. Мен Самарканддык архитектормун (музыка угулат).

Самарканд кылымдар бою Батыш менен Чыгыштын – Иран, араб өлкөлөрү, Индия, Кытайдын руханий маданиятын өзүнө сиңирип келген, бирок туурамчы болбостон, өзүнүн кайталангыс стилин жана духун таба алган шаар. Азыр ал Улуу Жибек жолундагы чыныгы асыл таш—берметтей. Анын соодагерлери дүйнөнүн төрт бурчуна белгилүү. Мисалы, алар Индияга алма, шабдаалы, өрүк ташып барышат, ал жактан татымал, пахта, жыгач ташып келишет.

Бирок шаарга товар гана ташып кирилип же ташып чыгарылбайт. Бул жерде ар тил, маданият, дин аралаш. Мурда шаардын тургундары зороастризм динин тутуп, отко сыйынышкан, Буддизмге мүнөздүү болгондой жан башкага өтөт деп ишенишкен. Азыр ал жерде ыймандуу, Аллахтан башка кудай жок жана Мухаммед анын пайгамбары деп ишенгендер жашайт. Урматтуу, жолоочулар, эгерде силердин баса турган жолуңар менин мекеним аркылуу өтсө, анда силерден өтүнөр элем, ал жерде калып, Самарканддын кооздугуна суктанып, анын чебер усталарынын элесине жана алардын колунан жаралган таланттуу кооз оймо-чиймелерге таазим этип коюңуздар.

Бизде Шахи-Зинда некрополу бар, ал жерде Мухаммад пайгамбардын аталаш бир тууганы коюлган. Ага жакын жерде укмуштуудай мечит бар. Күнүнө 5 маал намазга чакырган азан угулуп турат жана бардык ыйманы барлар муну урматтоо менен жасайт.

Тимурдун мүрзөсү – Гур-Эмир мавзолейи өзүнүн кооздугу менен таң калтырат. Түстүү томпойгон үстү, медресенин калдыктары, кербен-сарай – архитектуралык ансамблдин эң мыкты үлгүсү. Байыркы заманда эле дубалдар бекем болушу үчүн чопого тооктун жумурткасын кошуп аралаштырышкан, ал эми аялдар өзүнүн олоң чачтарын кесип, ал да аралашмага кошулган деп айтылып жүрөт.

Самарканддын архитекторлору менен куруучулары курган аянтты – Регистанды бүткүл дүйнө билет, анда Самарканддын атактуу башкаруучусу Улугбектин буйругу боюнча мечит жана медресе салынган. Өз убагында Улугбектин медресеси ислам Чыгышынын мыкты университети деп эсептелинген.

Мавзолейдин арт жагында Чорсу соода мунарачасы жайгашкан, ал XV кылымда курулган болчу. Бул Самарканд өз убагында ири империянын соода борбору болуп эсептелгендигинин тикелей далили болуп саналат.

Будда монахи (алтынчы окуучу, колунда кайыр сураган чыны/пиаласы бар): Силер соодагерлер, кол өнөрчүлөр, архитекторлор, - деп сары кийимчен, колунда жыгачтан жасалган кайырчылык үчүн чөйчөк кармаган жолоочу сөзгө аралашат. Ал жердин ээси берген бир ууч кайнатылган күрүчтү алат - силер дүйнөнү анын материалдык жагынан гана көрөсүңөр. Саякаттоодо силер өз кызыкчылыгыңарды гана көздөйсүңөр же кызыгууңарды канааттандырасыңар, биз болсо адамдардын жан дүйнөсүн көрөбүз – биз аларга чындыкты билүүгө жардам беребиз.

— Сиз ким? Кайдан келе жатасыз жана каякка бара жатасыз?

— Мен Кытайда туулгам, менин атым Сюань Цзан. Мен балакат кезимде эле будда монастырында монах болгом, азыр бизге чыныгы жолду көрсөткөн Будданын жашаган өлкөсү – Индияга жол тартып баратам.

УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУ

- Оо, акылмандардын акылманы, – деди Баласагындан келген көпөс. Бизге туура жолду Аллах көрсөтүп жатпайбы? Ал биздин эмгегибизге береке берип, баар таап жатпайбызбы?
- Ар бир ишеним барктуу, бирок Силер бүт күчүңөрдү жердеги эмгекке жумшап, алардан Аллахтын батасын издесеңер, анда биз жердеги бардык нерсе маанилүү эмес жана андан баш тартуу менен гана биз өзүбүздүн кармадан кутулабыз жана самсаранын дөңгөлөгүн үзө алабыз, - деп ишенебиз.
- Карма жана самсара деген эмне?
- Жашоодо орундалган да, орундалбаган да каалоо-тилектер бизге азап гана алып келет деп биздин мугалим айткан. Каалоо – жамандыктын тамыры. Жаман да, жакшы да каалоолор менен шартталган биздин аракеттер – биздин карманы түзөт, ал биздин келечектеги төрөлүшүбүздү аныктайт. Биздин кайра жаралуулардын чынжыры – самсара. Эгер бул жашоодо жаман иштерди кылган болсоң, кийинки жашоодо сен болор-болбос адамга, жада калса жаныбарга, курт-кумурскага, ташка айланып кетишиң мүмкүн. Андыктан ушул жашообузда бизге берилген карманы жакшылыктарга пайдаланып – жаркын акыл-эске умтулуу керек, нирванада гана гана адам буга жете алат.

Түрк (үчүнчү окуучу): Баласагында эки будда храмы бар, биздин шаарда да ушул динди кармандар жашаган. Бул дин бизге Индиядан соодагерлердин кербени менен келген. Дегеле Баласагын шаары кандай болбосун диндеги жана маданияттагы адамды жылуу тосуп алган шаар болгон.

Махмуд Кашгари биздин шаардын тургундары жөнүндө мындай деп жазган: «Баласагында согдаки эли жашаган, алар Бухара менен Самарканддын ортосундагы өлкөлөрдөн чыккандар болгон. Алар түрктөрдүн кийимин жана кулк-мүнөзүн кабыл алышып, түркчө жана согдийче сүйлөшөт, ал эми Баласагындан тартып Испиджабага (азыркы Чимкент) чейинки бардык шаарлардын калкынын тили аралаш».

Самарканддык архитектор (бешинчи окуучу) буддист монахка кайрылат: О, урматтуу анда сен эмне үчүн жер кезип жүрөсүң? Саякаттаганда жашоо түйшүгү болбой койбойт, ал сени максатыңдан алыстат да?

Будда монахы: Биз, монахтар, нирванага өзүбүз гана жетишүүгө умтулбастан, бул жагынан башка адамдарга да жардам берүүгө умтулабыз. Будда өзү ошого жеткенден кийин, бул дүйнөдө 40 жыл жашап, адамдарга кантип азаптан кутулуу керектигин үйрөткөн. А биз анын жолун жолдойбуз. Мындан тышкары, биздин ишенимибиз билимдин зарылдыгы жөнүндө айтат, ал эми вихара монастырында биз ар кандай илимдерди – математика, астрология, музыка жана медицинаны адамдарга жардам берүү үчүн окуп-үйрөнөбүз. Саякаттап, дүйнө кезбесе көп нерсени кайдан биле аласың?

Тажикстандын Окс шаарынан келген согди (төртүнчү окуучу) Сенин ишенимиң кайсы жерлерде таралган?

Будда монахы: Көптөгөн жерлерде. Индиянын өзүндө, менин Кытайымда, жада калса бул жерде Борбордук Азияда буддисттер бар. Ал эми меймандос кожоюндун кербен-сарайынан анча алыс эмес азыр эскерген будда храмдары турат, ал эми сенин жериңдин түштүгүндө да монастырлар бар. Ал тургай Орто Азиядагы шаарлардын бири – Бухара деген сөз монастырь деген сөздү билдирген вихара деген сөздөн келип чыккан деп айтышат.

Орто Азиядагы монастырларда силердин жердештер ыйман нурун билип, анан аны Кытайга алып келишкен. Биз аларды ушул күнгө чейин эскеребиз. Көп кылымдар мурун Парфиялык бир соодагер - Ан Сань менин шаарым Лоянга келген, кийинчерээк ал биздин будда жамаатынын белгилүү насаатчысы болуп калды. Дагы бир парфиялык – Ань Шигаи будда жамаатын негиздеген. Ал эми дагы бир улуу согд насаатчы Кан Сэнхуэй да силердин жерден болот.

Ал эми бир кезде насаатчылар ыйман нурун бизге алып келишсе, эми азыр биз дүйнөдө ыйман нуру мындан да жаркын жаркырасын деп аракет кылып жатабыз. Мына эми мени түрк каганы өзү укту. Ал эми Индияга барганда, мен дагы эле ишениминде олку-солку болгондорду ынандыра алам деп үмүттөнөм.

«Кадр артындагы» үн (мугалим же кербен сарайдын ээси): Сюань Цзанга сапарын аяктоо үчүн 17 жыл керек болду. Ал императордун каарынан коркуп, Кытайдан тымызын чыгып кетсе, кайра – жеңүүчү катары кайтып келген. Анын укмуштуудай билими, ыйманда жашоосу тууралуу кептер андан мурда жетип, эл улуу окумуштууну жана саякатчыны көрүү үчүн алдынан тосуп чыгышкан. Ал тургай император аны тосуп чыгууга аргасыз болгон. Өз өмүрүнүн акыркы 18 жылы Сюань Цзань буддисттердин жазмаларын кытай тилине которуп, башкаларга үйрөткөн. Бирок ал көргөн батыш өлкөлөрү жөнүндө баяндаган кичинекей китебинин аркасынан ысымы кылымдарга калды.

Тажикстандын Окс шаарынан согд (төртүнчү окуучу): О, ардактуу адамдар, биздин кереметтүү Самарканд тууралуу аңгемени угуп абдан сүйүндүм. Анткени, бир кезде Самарканд байыркы Согдиана мамлекетинин борбору болгон жана Афросиаб деп аталган.

Эмесе, дин жана ишеним жөнүндө сөз болуп жаткандыктан, мен дүйнө кезип жүргөн мезгилде көргөн храм жөнүндө айтып берейин. Мен согдиймин, жердештерим – дыйкандар жана соодагерлер. Бир кезде биздин жер Бактрия падышалыгынын курамында болгон, андан кийин биздин жерлерге атактуу баскынчы Александр Македонский – Эки мүйүздүү Искендер Зулкарнайн келген. Ал тургай биздин сулуу Роксанага үйлөнгөн. Анын аркасында жерибизде жаңы шаарлар пайда болуп, элибиздин байыркы маданияты гректердин маданияты менен жуурулушкан.

Кийинчерээк, күчтүү Селевк жана анын уулу Антиох I бийлик жүргүзө баштаганда, Вахш менен Пяндждын кошулган жеринде дарыя кудайына арналган Окса храмы курулган, азыр бул дарыяны Амударыя дешет (байыркы заманда Окс деп аталган). Бирок эң негизгиси бул храмда эки курмандык чалуучу жай болгон, анда от Кудайына сыйынышкан жана падыша оту культу болгон.

Самарканддан келген биздин урматтуу коногубуз храмдын архитектурасынын көптөгөн элементтери башка храмдык курулмаларда колдонулгандыгын тастыктай алат – мисалы, коридорлорду айланyp өткөн төрт колонналуу зал жана колонналуу айван.

Ал эми азыр биздин жерибизде зороастрийлер калган жок жана биз Аллахка гана ишенебиз, бирок эски доор элдин эс-тутумдунда сакталып, көп учурда оттун айланасында өргүү учурунда же кербен сарайларда эски доорлор жөнүндө уламыштар айтылып келет. Элибиз мезгил байланышы ушинтип түзүлөт деп эсептейт.

Кербен сарайдын ээси (биринчи окуучу): А сиз, улуу урматтуу, эмнеге дайыма унчукпайсың? Зеригип жатасызбы?

Соодагер (жетинчи окуучу): Жок, сизди абдан кызыгуу менен угуп жатам, урматтуум, мага буюрган ушул жолугушуу үчүн Кудайга шүгүр айтам.

Мен Марко Поло, италиялык соодагер жана саякатчымын, тегим керемет Венециядан. Жаш кезимде таякем менен атам – соодагерлер Маффео менен Никколонун соода сапарларында коштоп жүргөм, андан кийин Хубилай хандын ордосунда кызмат кылгам. Мен 24 жылдык саякатта көп нерсени көрдүм, көп уктым, бирок Жараткандын бизге берген ачылыштарына дале таң калам. Эми мен үйгө кайтып барганда, саякаттарда көргөн-билгенимдин баарын сөзсүз китепте жазам.

Түрк (үчүнчү окуучу): Меймандос үй ээси, дүр-дүйүм дасторконуңздан даам татып, кызыктуу

ЖИБЕК ЖОЛУНДАГЫ ӨРГҮҮЛӨР

маек куруп отуруп, кургак шамалдын кантип басылганын байкабай калдык. Биз кербендерибизди жолго даярдай турган учур келди, бирок качандыр бир күнү Сиздин меймандос кербен сарайда дагы жолугабыз.

Мугалим: Ошентип, биз Улуу Жибек жолуна барып келдик. Албетте, биздин кербен сарайга чогулган элдин баары чындыгында ар кайсы доордо жашап, ар кайсы кылымдарда курулган эстеликтер тууралуу сөз кылышты. Бирок мунун аркасынан биз Улуу жибек жолунда кандай жашоо өткөндүгүн түшүнө алабыз жана жолоочулар ортосунда кандай баарлашуу кептер болушу мүмкүн экендигин билебиз.

Рефлексия:

- Кайсы саякатчынын аңгемеси силерге көбүрөөк таасир калтырды? Эмне үчүн?
- Улуу жибек жолу жөнүндө жаңы эмнелерди билдиңер?
- Улуу жибек жолу жөнүндө дагы эмнелерди билгиңер келет?

Кошумча материалдар: Жибек жолу жөнүндө макала

Жибек жолу

<https://postnauka.ru/faq/67338>

ЖИБЕК ЖОЛУНДАГЫ ӨРГҮҮЛӨР

Максаты:

Класстык сааттын жыйынтыгында окуучу:

- Орто Азия жана Улуу Жибек Жолу тууралуу түшүнүктөрүн кеңейтип, алардын адамзаттын өнүгүшү үчүн тарыхый маанисин билет;

- Улуу Жибек жолу өткөн жолдогу мамлекеттердин жана аларда жашаган элдердин өнүгүүсүндөгү анын тарыхый ролу жөнүндө билет;
- Борбордук Азия мамлекеттеринин маданиятынын тез өсүшүнүн жана гүлдөшүнүн себептерин билет;
- Улуу Жибек жолунун маданияттын, диний жана эл аралык мамилелер өнүгүшүнө тийгизген таасирин түшүндүрө алат.

Класстык саатка сунушталган жабдуулар жана ресурстар: Борбордук Азиянын тарыхы боюнча карта, карточкалар, тесттер, таблицалар, проектор, компьютер.

Узактыгы: мугалимдин тандоосу боюнча.

I. Мугалимдин кириш сөзү

Мугалим: Балдар биз бир чек аралар ачылып, бир чек аралар жабылган дүйнөдө жашап жатабыз. Бирок адамдар гана алардын кайталангыс маданияты жана каада-салттары менен түбөлүктүү бойдон калууда. Борбордук Азия – байыркы цивилизация очокторунун бири болуп саналат. Бул жерде өзүнүн өзгөчөлүгү, каада-салты жана идеалдары бар маданият калыптанып келген.

Бүгүн Борбордук Азия, биз жашап жаткан аймак жөнүндө сөз кылабыз. Бул аймакка Казакстан, Кыргызстан, Өзбекстан, Тажикстан жана Түркмөнстан кирет. Борбордук Азия тарыхый жактан анын мейкиндиктерин мекендеген отурукташкан жана көчмөн элдер, ошондой эле Улуу Жибек жолу²¹ менен ассоциацияланат. Жибек жолу кербендерди кайнаган чөлдөр, кооз оазистер жана тоо ашуулары аркылуу алып өткөн. Жол бою шаарлар жана бүтүндөй цивилизациялар пайда болуп, гүлдөп, талкаланган. Жибек жолу Евразиянын ар кыл өлкөлөрүнүн, маданияттарынын, элдеринин жана цивилизацияларынын тынчтыкта жана жашоосунун алгачкы моделдеринин бири болгон. Кылымдар бою көп тилдүү чыгыш базарларында бака-шака түшүп, жүздөгөн жылдар бою чаң баскан кербен жолдору менен соодагерлер баалуу жибектерди жана таштарды, жыпар жыттуу заттарды жана боёкторду, алтын менен күмүштөрдү, экзотикалык канаттууларды жана жаныбарларды европалыктарга сатуу үчүн ташыган.

Жибек жолунун доорунан баштап бүгүнкү күнгө чейин бул улуу жолдун кесилишинде аймактын жана башка жакынкы, ошондой эле алыскы мамлекеттердин элдеринин ортосунда маданий баалуулуктарды интенсивдүү алмашуу болуп келген жана болуп жатат. Борбордук Азия Евразия континентинин ар кайсы бөлүктөрүнөн – Европадан, Жакынкы Чыгыштан, Түштүк жана Чыгыш Азиядан элдер, товар-

21 Свободная энциклопедия Википедия. «Великий шелковый путь». URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%88%D1%91%D0%BB%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%8B%D0%B9_%D0%BF%D1%83%D1%82%D1%8C

ЖИБЕК ЖОЛУНДАГЫ ӨРГҮҮЛӨР

лар жана идеялар кошулган аймак катары болуп келген. Борбордук Азияны дүйнөнүн өзүнчө аймагы катары биринчи жолу 1834-жылы географ Александр Гумбольдт белгилеген.

Борбордук Азия – узундугу 7 миң км²² ден ашык, дээрлик үзгүлтүксүз алп кырка тоолор менен курчалган материктин ички бөлүгүндөгү бийик түздүктүү жана тоолуу аймак. Борбордук Азия байыртадан бери эле маданияттар менен диндердин кесилишкен жеринде болгон. Бул аймак өзүнүн географиялык абалына жана бай тарыхый мурасына байланыштуу Чыгыш менен Батыштын, Түндүк менен Түштүктүн ортосунда маданий, илимий жана диний идеяларды жайылтууда олуттуу ролду ойногон. Борбордук Азия чөлкөмүнө карата коомдун ордун жана ролун түшүнүү, албетте, өзүнүн “Мен” жана жалпысынын бизди баарыбызды мындан аркы түшүнүүгө карай олуттуу кадам болуп саналат.

Борбордук Азия чөлкөмү, ошондой эле бир нече кылымдардан бери бул жерде өз мезгилинин улуу ойчулдары-агартуучулары Абу Али Ибн Сина (Авиценна), Аль-Фараби, Жалолиддин Руми, Навои, Баласагуни жана адамзат билиминин жалпы казынасына баа жеткис салым кошкон Борбордук Азиянын башка көптөгөн энциклопедисттеринин эмгектери менен сугарылган рух өкүм сүрүп келе жаткандыгы менен да символикалуу. Орто Азияны байыртадан мекендеген элдер тынчтыкта жашоого умтулгандыгы жана бири-бирине сабырдуулугу менен айырмаланып келишкен. Аймактын элдеринин мурунку тарыхы алардын кылымдарды карыткан каада-салттары бар экендигин айгинелейт, алар тиешелүү шарттарда маданият, тынчтык жана толеранттуулук принциптерине негизделген баарлашуунун күнүмдүк практикасын реалдуулукка айлантаат.

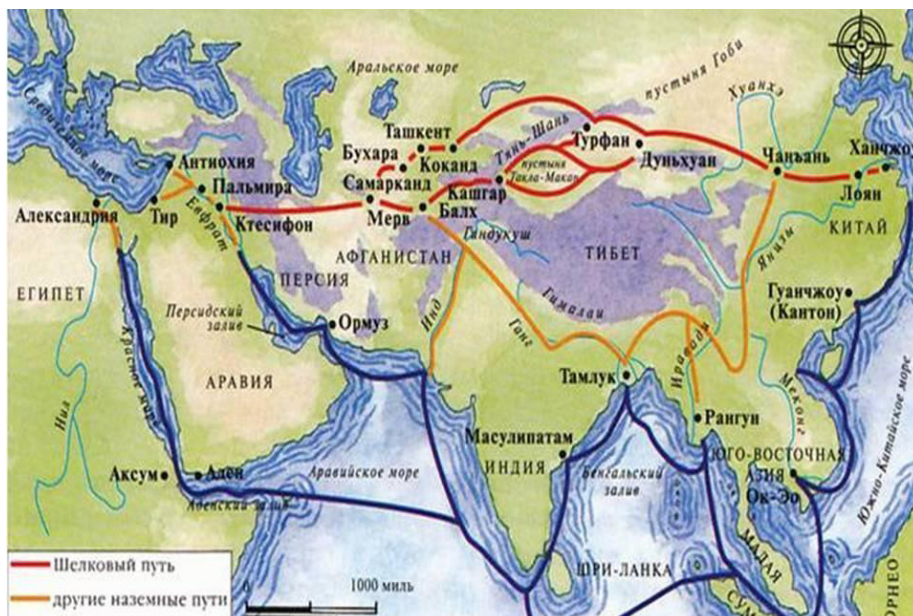
Балдар, Улуу Жибек жолу боюнча өтүү үчүн бизге көп убакыт керек болот, кантсе да – 7 миң км ден ашык эмеспи!? Биз азыр бир нече саат ичинде учак менен учуп өтө алабыз. Ал эми соодагерлер узак жол жүрүшүп, эс алышкан, мал: төө, жылкы да эс алган, б.а. токтоп, өргүү жасашкан. Ошондой эле биз да силер менен токтоп, эс алып, суроолорго жооп беребиз, эгерде жооптор оң болсо, кийинки токтогонго чейин уланта алабыз. Ошентип, биз баштадык.

Элдердин искусство, адабият жана илим жаатындагы маданияттары өз ара байыган, ошондой эле кол өнөрчүлүк жана технологиялар боюнча билим алмашуу болгон – мунун баары тилдердин жана диндердин калыптанышына таасирин тийгизген. Дин бул жолдорду басып өтүүгө дагы бир дем болгон. Кытайлык буддист монахтары ыйык тексттерди кайтаруу үчүн Индияга зыярат кылышкан, бул монахтардын күндөлүктөрү эң бай маалымат булагы болуп саналат. Буддист монах Фасяндын күндөлүгү (анын биздин заманга чейинки 399-414-жылдарга чейинки басып өткөн өзүнүн жолун сүрөттөгөн) V кылымдагы Борбордук Азиянын тарыхына кошкон салымы зор. «Сюань Цзандын күндөлүгү» (биздин заманга чейинки 629-жылдан 654-жылга чейинки 25 жылдык журнал), «Батышка зыярат» XVI кылымдын чыгармасы катары гана зор тарыхый мааниге гана ээ болбостон, кытай классикасынын улуу романы катары да эсептелет.

I кылымдан баштап Улуу Жибек жолу буддизмдин жайылышына чоң таасирин тийгизген. Буддистер Индиядан Кытайга барып, эл арасында популярдуу болушкан. Бирок башка диндер да тараган. Албетте, бул VIII кылымдын башынан тарай баштаган ислам. Христиан дининин өкүлдөрү узак убакыт бою Чыгыш менен байланышта болгон, бирок бул дин ал жакта популярдуу боло алган эмес. Улуу Жибек Жолунун мейкиндигинде иудаизм, манихейлик жана зороастризм сыяктуу диндер да бар болчу.

Топторго бөлүнүп, Улуу Жибек жолу менен өтөлү – бул маршрут боюнча саякат жасаган адамдар кандай өткөндүгүн билели.

ЖИБЕК ЖОЛУНДАГЫ ӨРГҮҮЛӨР

Биринчи топ: Кыргызстан Улуу Жибек жолунда

Окуучуларга картаны чийип, Улуу жибек жолу кайсы шаарлар аркылуу өткөндүгүн айтып берүүнү сунуш кылгыла.

Улуу Жибек жолундагы көптөгөн кербен жолдору убакыттын өтүшү менен өзгөрдү, негизгинен чыгыш жана батыш багыттарынын маршруттары гана ошол бойдон кала берген. Бирок Тянь-Шань жана Памир тоолоруна жакын жайгашкандыктан Кыргызстанда маршрут бир нече кылым мурдагыдай эле ошол бойдон калган.

Орто кылымдарда азыркы Кыргызстандын аймагынан Улуу Жибек Жолунун төмөнкүдөй маршруттары: Памир-Алай, Фергана, Чүй маршруттары өткөн.

Биринчи бутагы Термезден Самарканд аркылуу Кызыл-Суунун куймасы менен Алайга, андан Кашкарга өткөн. Фергана бутагы Самарканддан Ходжент аркылуу Ош шаарына кеткен. Ош кербендер Торугарт ашуусу аркылуу андан ары Кашкарга баруучу негизги ортолук соода түйүнү болгон.

Үчүнчү бутагы Замин Рабаттан Ташкентке, Испиджабга, Таразга, Нүзкетке (Кара-Балта) жана Баласагынга (Бурана) чейин барган. Бул жерден кербендер Боом капчыгайы аркылуу өтүп Ысык-Көлгө жана андан ары Сан-Таш ашуусу аркылуу Кытайга кетишкен.

Кербендердин жолунда бай шаарлар пайда болуп, гүлдөп, соода - кол өнөрчүлүк менен алектенген калктуу конуштар, Джуль, Суяб, Новокент, Баласагын, Борскоон, Таш-Рабат, Ош, Өзгөн кербен сарайлары пайда болгон. Ошентип, орто кылымдардагы Кыргызстан байыркы түрк элдеринин маданий борборлорунун бирине айланган. Улуу Жибек жолунда

ЖИБЕК ЖОЛУНДАГЫ ӨРГҮҮЛӨР

жайгашкан эстеликтер түрүндөгү Манас күмбөзү, Таш-Рабат кербен сарайы (IX кылым), Бурана мунарасы, Сулайман тоосу (Сулайман-Тоо), Өзгөн архитектуралык комплекси, Шах-Фазиль мавзолейи²³ сыяктуу далилдер ушул убакка чейин Кыргызстандын аймагында сакталып турат.

Экинчи топ: Тажикстан Улуу Жибек жолунда

Байыркы булактарга таянып, Тажикстан аркылуу өткөн Улуу Жибек жолунун төмөнкү сегменттерин бөлсөк болот:

Согдий жолу Самарканддан Коконго Пенджикент аркылуу, андан ары Варз, Ура-Төбө, Ходжент, Канибадам, Исфара аркылуу Фергана өрөөнүнө өтүүчү жол боюнча өткөн.

Айрым учурларда «Каратегин» деп аталган дагы бир жол Гиссар жана Дүйшөмбү аркылуу Термезди Кашкар (Кытай) менен байланыштырган.

Хатлон жолу Каратегин жолунан түштүккө бөлүнүп жана Дүйшөмбүдөн Улуу Жибек жолунун түштүк бутагына Балхка (Афганистан) кеткен.

Памир аттуу жол Балхтан (Афганистан) Хорогго жана андан ары башка маршруттарга бөлүнгөн.

Бийик тоолуу рельефтин татаалдыгына карабастан, азыркы Тажикстандын жерлери байыркы жана орто кылымдарда элдердин жана бүткүл цивилизациялардын ортосундагы байланыш көпүрөсү болуп кызмат кылган. Талаа жолдорунан айырмаланып, кербендер үчүн: тоо жолдору кыйла коопсуз болгон: алар тоо кыркалары менен курчалган өрөөндөрдүн түбү менен өтүшкөн, бул аларды каракчылардын кол салуусунан ишенимдүү коргогон.

Улуу Жибек жолундагы тажик шаарлары асыл берметтей кооз ландшафт менен тегерете курчалган. Булар Пенджикент, Ура-Төбө, Худжанд. 20дан ашык кылымдар мурда бул шаарларда соода, кол өнөрчүлүк жана маданият өнүккөн. Тажикстандын дининде, маданиятында, кол өнөрчүлүгүндө ар кандай уламыштардын, ырым-жырымдардын, ишенимдердин элементтерин тапса болот. Казуу учурунда Будданын дүйнөдөгү эң чоң айкели — легендарлуу тарыхый экспонаттардын бири табылган жана Тажикстандын улуттук байыркы

эстеликтер музейинде коргоого алынган. Анын бийиктиги 13 метр, салмагы 6 тонна, 1600 жылдан ашык убакыт мурун чоподон жасалган.

Үчүнчү топ. Өзбекстан Улуу Жибек жолунда

Улуу Жибек жолун бойлой чачыраган оазистер сымал жаркыраган күндүн астында азыркы Өзбекстандын шаарлары гүлдөп турат. Бул өлкө тарыхый артефакттарга өзгөчө бай. Бул жерде жашоо ар дайым кызуу жүрүп, шаарлар өсүп жана жаңылары пайда болгон, курулуш, соода жана кол өнөрчүлүк өнүккөн. «Баса, бул аймакта болгон байыркы падышалыктардын байлыгынын аркасында Улуу Жибек жолу ачылышы да толук мүмкүн. Тарыхты эстейли: бул жерлерди түндүктөн түштүккө карай өткөн, тактап айтканда Даван, Кангюй, Согд, Бактрия мамлекеттери аркылуу өткөн биринчи кытай – Чжан Цянь болгон.

ЖИБЕК ЖОЛУНДАГЫ ӨРГҮҮЛӨР

Кытай императорунун элчиси бай жана буга чейин белгисиз болгон Фергана, Самарканд жана Бухара (баары азыркы Өзбекстандын аймагында) жана Балх (азыркы Афганистан) падышалыктары жөнүндө айтып барган. Эң негизгиси, болуп көрбөгөндөй чоң, күчтүү жана күлүк ферганалык асман жылкылары жөнүндө айткан. Кытайдын аскердик амбициялары үчүн бул аттардын ачылышы баа жеткис болуп саналат жана бул аттарга жетүү үчүн Жибек жолундагы соода аракети башталат. Самарканд, Бухара, Хива, Ташкент, Термез, Үргенч, Фергана сыяктуу Өзбекстандын атактуу шаарлары Улуу Жибек жолунда жер үстүндөгү маяк болуп кызмат кылган.

Шаарлардын ыңгайлуу аймактык жайгашуусу аларды ар кандай баскынчылар үчүн жагымдуу кылган. Азыркы Өзбекстандын аймагы ар кандай башкаруучулар тарабынан ондогон жолу басып алынган. Бирок кербен соода жолдору кайра жаралып, шаарлар менен поселоктор пайда болду, жакшынакай бак-дарактар тигилип жана жерлер айдалган. Самарканддын, Бухаранын, Хиванын байыркы дубалдары мунун баарын айгинелеп турат. Архитектуралык кооз эстеликтери бар байыркы шаарлар жүздөгөн кылымдардын тарыхын сактап келет.

Ар бир топ презентация жасайт, окуучулар бул темага алдын ала даярданышкан, аларга класстык саатка даярдануу үчүн үй тапшырмасы берилген.

Мугалим: Жибек жолунун бүткүл тарыхында диалог, соода, өз ара аракеттенүү, алмашуу маршруттары элдерди жана алардын маданияттарын бириктирген. Алгачкы байланыш жана алмашуу тармагы катары түзүлүп, Евразиянын тарыхына: интеллектуалдык жана көркөм мурасты сактоо менен элдердин маданиятына жана динине, тилдерине, илимине, олуттуу таасирин тийгизген.

Сооданы өнүктүрүү, илимий билимдерди жайылтуу жана диний маалыматтарды жана идеяларды жайылтуу кургактыктагы жана деңиз соода жолдору боюнча ишке ашырылган. Ошентип, миссионерлер өздөрүнүн динин бөтөн өлкөлөргө алып келишкен. Буддизм Индиядан жаралып, чыгыш аркылуу Орто Азияга, Кытайга жана андан тышкары таралган, христиандык дин жана кийинчерээк ислам азыркы Түркиядан, Сириядан, Иран жана Араб жарым аралынан башка аймактарга таралган.

Плюралисттик жана өз ара көз каранды мүнөздөгү азыркы биздин коом чынында, ар түрдүү маданияттар менен калктын топторунун ортосундагы алмашуунун натыйжасы болуп саналат. Алар саякатчылар, соодагерлер, илимпоздор, миссионерлер, зыяратчылар жана Улуу Жибек жолундагы мамлекеттик чиновниктер болгон.

Оболу өткөн мезгилдердеги динди жана ишенимдерди түшүнүү, өзгөчө орто кылымдарда азыркы бизден түп-тамырынан, анын ичинде тиричилик жана саясий деңгээлде айырмалангандыгынын фактысына көңүлдү буруу керек. Буга мисал болуп тынчтыкка келишүүдө жана/же жарашууда эл аралык деңгээлде диндер айтылып келгендигинин фактысы саналат. Мындан тышкары, дин коомдук жана күнүмдүк турмушта маанилүү ролду ойногон жана күнүмдүк ырым-жырымдардын жана коомдук иштердин маңызын түзгөн. Дүйнөлүк тарыхтагы буга мисалдар абдан көп – Египеттин пирамидаларынын курулушунан баштап, Тажикстан менен Афганистандын тоолорундагы Будданын улуу стеллалары

ЖИБЕК ЖОЛУНДАГЫ ӨРГҮҮЛӨР

күбө. Бул окуялардын баары байыркы адамдардын дүйнө таанымынын белгилүү бир моделин чагылдырып, алардын турмушунун бардык чөйрөлөрүнө диндин тийгизген таасири жөнүндөгү тезисти негиздоо үчүн кызмат кылат.

II. Мугалимдин суроосу:

Биринчи токтом. Памир өргүүсү. Суроолорго жооп бергиле:

1. Улуу Жибек жолу деген аталыш эмнени билдирет?

Жооп: Жибек жолу – бул байыркы заманда жана орто кылымдарда Евразияны Жер Ортолук деңизинен баштап Кытайга чейин кесип өткөн кербен жолдор жана элдердин, мамлекеттердин жана аймактардын ортосундагы соода-сатык жана маданий байланыштардын келип чыгышынын башаты болуп кызмат кылган.

2. Улуу Жибек жолу качан пайда болгон?

Жооп: Улуу Жибек жолу биздин заманга чейинки II кылымдын экинчи жарымында пайда болгон.

3. Улуу Жибек жолунун жалпы узундугу канча?

Жооп: Жалпы узундугу 7 миң километрден ашат.

4. Соодагерлер эмнелерди сатышкан?

Жооп: жибек, кагаз, татымал, фарфор, пил, илбирс, арстан, жылкы, уруктар, мөмө-жемиштер менен соодалашуу жүргөн.

Мугалим: Азаматсыңар, балдар. Эми кийинки өргүү.

Экинчи токтом. Самарканд өргүүсү

1. Чыгыш өлкөлөрүнөн кайсы жаныбарларды алып келишкен?

Жооп: Пилдерди алып келишкен.

2. Кайсы өлкө жибектин өндүрүшүн купуя кармаган?

Жооп: Кытай жибек өндүрүшүн купуя кармаган.

3. Жүк жүктөлгөн төөлөрдүн катарга тизилиши эмне деп аталат?

Жооп: Бул кербен деп аталат.

4. Борбордук Азия элдеринин маданиятынын окшоштук жактары кайсы?

Жооп: Алар руханий баалуулуктары, улууларды урматтоосу жана Ата мекенине берилгендиги менен окшош.

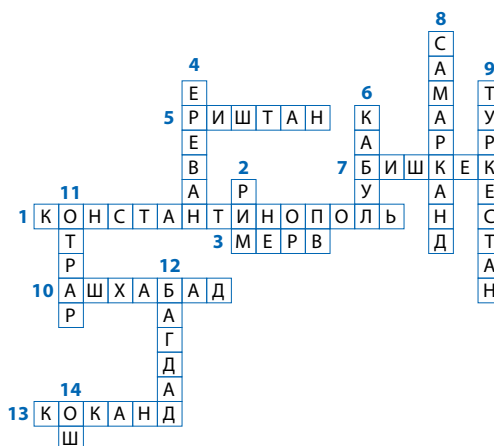
Мугалим бардык өргүүгө токтогон жерлерди картадан көрсөтөт.

Үчүнчү токтом. Ысык-Көл өргүүсү

Улуу Жибек жолунун эмблемасын ойлоп тапкыла.

Төртүнчү токтом. Ашхабад өргүүсү

Бул кыясы эң татаал өргүү, ал Улуу Жибек жолу өткөн шаарлардан турган. Шаарлар боюнча кроссворд менен таанышкыла. Угуза окугула.

Мугалим: Улуу Жибек жолунда товарлар менен алмашкан, товар алмашуулар боюнча кроссворд-дун өз вариантыңарды ойлоп тапкыла жана аны өз досторуңарга табуу үчүн бергиле.

Мугалим: Балдар, биздин тарбия саатыбыз аяктады. Ошентип, биз Орто Азия жана он сегиз кылым бою соода-сатык жүрүп турган Улуу Жибек жолу боюнча өттүк. Бул жол товарлардын гана эмес, диндердин, искусствонун, технологиялардын да жайылышына өбөлгө болгон, ал эми бул болсо өз кезегинде Чыгыштын да, Батыштын дагы элдеринин маданий жактан өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн.

БИЗ ЖАНА БИЗДИН ЭМОЦИЯЛАР²⁴

Максаты:

Класстык сааттын (иш-чаранын) жыйынтыгында окуучу:

- “эмоция” түшүнүгүн калыптандырат, эмоциялардын нейробиологиялык концепциялары жана “психогигиена” түшүнүгү менен таанышат;
- кызматташуу көндүмдөрүн бекемдейт;
- эмоционалдык интеллект тууралуу билишет;
- активдүү жүрүм-турумду үйрөнөт жана активдүү жүрүм-турум көндүмдөрүн өздөштүрөт;
- коопсуз байланыш көндүмдөрүн өнүктүрөт;
- эмоционалдык башкаруу ыкмаларын үйрөнөт;
- эмоционалдык интеллектти өнүктүрүү техникасына үйрөнөт;
- критикалык ой жүгүртүү көндүмдөрүн өнүктүрүүнү улантат: кырдаалга сын көз менен баа берүү, өз оюн коргой билүү.

Сунушталган жабдуулар жана ресурстар: бул класстык саатта көрсөтүлгөн видеороликтер, проектор, ноутбук, компьютер.

Узактыгы: мугалимдин тандоосу боюнча.

Даярдык көрүү иштери: видеороликтерди даярдоо, сүрөттөрдү, музыкалык коштоону тандоо.

I. Класстык сааттын жүрүшү.

1-кадам. Класстык саат мугалим теманы белгилегенден башталат.

Мугалим: Бүгүн биз эмоциялар эмне экендигин жана алар эмне менен байланыштуу болоорун аныктоого аракет кылабыз.

Андан ары «Оу, сүйлөгөн балык!» мультфильмин көрүү сунушталат жана мультфильмдин мисалында мугалим биздин эмоциялар биздин иш-аракеттерге кандай таасир эте тургандыгы жөнүндө талкууну баштайт.

БИЗ ЖАНА БИЗДИН ЭМОЦИЯЛАР

«Оу, сүйлөгөн балык!»

Абышка балык уулап жүрүп сүйлөгөн балыкты кармап алат, ал болсо мени эркиндикке кое бер деп суранат, аны чоң атасынын “Жакшы иш кыл, аны сууга кое бер” деген насааты менен жүйөлөйт..

<https://goo.su/MvY6G>

II. Дискуссия:

Дискуссия методикалык сунуштамаларга ылайык өткөрүлөт.

Мультфильмди талкуулоо үчүн суроолор (7-10 мүн.):

- Мультфильмде чоң ата эмне кылгысы келген?
- Эмне үчүн чоң ата сүйлөгөн балыкты коё берди?
- Эмне үчүн чоң ата сыйкырдуу табакты Ээхтен алды деп ойлойсуң?
- Ээх аларга түн ичинде келем десе чоң ата, чоң эне коркту деп ойлойсуңбу?

Келгиле ойлонолу: “эмне үчүн бала – сүйлөгөн балык” талашта каардуу сыйкырчы Ээхти жеңе алды? Бул жеңиште ага жардам берген факторлордун бири анын сабырдуулугу болду: ал өз эмоциясын контролдой алды.

Класс жетекчиге сунуштар: мультфильмдерди талкуулоонун максаты – балдарга эмоция жөнүн-дө айтып берүү. Алар кандай болот, жогорку нерв ишмердигинин түрү катары алар эмне үчүн керек?

III. Эмоциялар.

2-кадам. Жалпы дискуссиядан кийин мугалим окуучуларга суроо берет:

– Эмоция деген эмне?

Бир нече жооп алгандан кийин мугалим суроонун жообун чогуу табууну жана «Биз эмоцияларды кайдан алабыз?» деген анимациялык видеороликти көрүүнү сунуштайт.

Биз эмоцияларды кайдан алабыз?

Биз эмоцияларды кайдан алабыз жана алар бизге эмне үчүн керектигин түшүндүргөн анимациялык ролик.

<https://goo.su/wqBqR>

3-кадам.

Мугалим: Биз эмоциялар деген эмне экендигин жана алар кандай болоорун билдик, бирок эмоциялар бизге эмне үчүн керек деп ойлойсуңар? (5-10 мүн.).

Эмоциялар бизге эмне үчүн керек?

Бул видеодо МГИМОнун, Москва психоанализдөө институтунун окутуучусу, психология илимдеринин доктору В. Шиманская эмоционалдык интеллект деген эмне, ал эмнеден турат жана анын жардамы менен өзүңдү жана өз жашоо-турмушуңду кантип жакшы башкарсан боло тургандыгы жөнүндө айтып берет. Өзүңдү изилдөө, кунт коюуну башкаруу жана жүйөнү жогорулатуу боюнча кандай практикалык инструменттерди колдонсо болот.

<https://goo.su/l0cu1w>

3.1.-кадам. Мугалимге илимий журналист жана «Эрк жана өзүн өзү башкаруу» китебинин автору Ирина Якутенконун “Бизге эмоциялар эмне үчүн керек?” деген макаласын окуп чыгып, аны алдын ала көчүрүп басып чыгаруу менен даярдап алуу сунушталат (Мугалимдин тандоосу боюнча ушул сыяктуу материалды колдонсо болот).

Макалада эмне үчүн эмоциялар – биздин жасаган иштердин жана чечимдердин көпчүлүгү үчүн аныктоочу фактор болуп саналаарынын түшүндүрмөсү берилет. Эгерде бул мүмкүн болбосо, окуучулардын өз алдынча окуусу үчүн материалга шилтеме берүү сунушталат.

Бизге эмоциялар эмне үчүн керек?

<https://goo.su/mrho>

Мугалим: Барган сайын көбүрөөк далилдер эмоциялар – бул ой жүгүртүү процессинин ажырагыс, ал тургай айрым учурларда аныктоочу бөлүгү экендигин көрсөтүп турат. Мисалы, дал эмоция биздин инсандыгыбыздын мотивация сыяктуу маанилүү компонентин түзөт. Ал эми ал, өз кезегинде, өзүн-өзү контролдой билүү менен ажырагыс байланышкан – эң жогорку максат үчүн адамдын көз ирмемдик каалоолорун ооздуктоо жөндөмү.

Эмоционалдык тез жооп берүү системасы бизге миллиондогон жылдар бою жашоого жардам берди, анткени ал биологиялык максатка ылайыктуулук көз карашынан алганда туура чечимдерге багытталган. Тамак – бул жакшы, аны дароо жеш керек, ал канчалык таттуу жана майлуу болсо, ошончолук жакшы. Жолборс – жаман, ойлонбостон, андан качуу керек.

Сени эч ким кууп келе жатпаса, эс алуу – бул сонун, андыктан силерде эс алууга мүмкүнчүлүк бар жана дал ошентсеңер болот. Баары логикалуу жана түшүнүктүү. Супермаркеттер, фастфуд, баңгизаттар жана компьютердик оюндар – акыркы кездеги ойлоп табуулар, андыктан эмоционалдык система аларга кантип туура жооп кайтарууну үйрөнө элек. Балким, бир-эки миллион жылдан кийин биздин урпактарда сникерс турган текчелерди көргөндө дароо иренжүү же социалдык тармактын ачык баракчасын көргөндө качуу жөндөмү калыптанат, бирок азырынча мээ, биз азгырык деп атаганды ал демейки деп эсептейт. «Темирге» салынган бул орнотуулар биздин эркти көрсөтүүбүзгө тоскоол болууда.

БИЗ ЖАНА БИЗДИН ЭМОЦИЯЛАР

Эмоциялар – биз ээ болгон байыркы табылга. Татаал анализдөө системасына ээ боло электе биздин байыркы ата-бабаларыбызга маалыматтын дегеле жетишсиздиги шарттарында дал эмоциялар чечим чыгарууга жардам берген.

Бирок, бактыга жараша, өнүккөн сүт эмүүчүлөр, анын ичинде адамдар жаңы кора – улуу мээнин «интеллектуалдык» компонентине ээ болушту. Анын аркасында биз ойлонобуз, сүйлөшөбүз, өзүбүздү инсан катары кабыл алабыз, жаратабыз, талдайбыз, ойлонобуз, пландайбыз жана ойлоп табабыз. Ал эми мээнин кайсы бир түпкүрүндө, анын жаңы жана эски бөлүктөрүнүн кесилишинде, биздин импульстарды көзөмөлдөй билүү (өзгөрмө ийгилик менен), эзелки жөнөкөй каалоолорду татаал заманбап максаттарга баш ийдирүүгө жөндөмдүүлүк катылган.

Эмоциялардын күчү эмнеде?

Адам эмнени сезе тургандыгын түшүнүү – бул джедай күчүнө ээ болуу сыяктуу эле пайдалуу. Сен башкалардан озуу менен каалаганыңа жете аласың. Бирок эмоционалдык интеллект концепциясы илимийби жана ал бизге өзүбүздү түшүнүүгө жардам бере алабы? Бул туурасында РИА-нын Психология институтунун илимий кызматкери, психология илимдеринин кандидаты Анна Уланова кененирээк айтып берет.

https://www.youtube.com/watch?v=ey8WAR5YHbY&ab_channel=SciOne

IV. Эмоцияларды башкаруу

4- кадам. Мугалим: Биз силер менен биздеги эмоциялар кайдан экендигин билдик; эми аларды контролдой алабызбы, ошону билели?

Стивен Ковинин 10 турмуштук принциби

Бул видеороликтен жашоону бактылуу кылууга жардам берген 10 турмуштук принципти биле аласыңар. Стивен Кови жашоону жетектөө, башкаруу маселелери боюнча адис, уюштуруучулук башкаруу боюнча окутуучу жана консультант. “Жогорку эффективдүү адамдардын жети көндүмү” деген китептин автору, аны Time журналы 25 таасирлүү бизнес китептердин тизмесине киргизген.

<https://goo.su/ZMeu9>

4.1.- кадам. Мугалимге макаланы окуп чыгуу жана окуучулар үчүн алдын ала макаланы басып чыгаруу сунушталат. Эгерде мындай мүмкүнчүлүк жок болсо, окуучулардын өз алдынча окуусу үчүн материалга шилтеме берүү сунушталат.

Реактивдүүлүктөн проактивдүүлүккө

Бул макаладан силер проактивдүүлүк деген эмне жана реактивдүүлүктөн проактивдүүлүккө кантип өтүү керектигин билесиңер?

<https://goo.su/eAW9m6>

5-кадам. Сунушталган видеороликтерди көрүү силерге проактивдүүлүк деген эмне экендигин кеңири түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет.

«Эс тутум» оюндары» фильминен үзүндү

Бул эпизоддо реактивдүү жана проактивдүү жүрүм-турумдун мисалдары көрсөтүлгөн. Үзүндү көргөндөн кийин эпизодду талкуулоо сунушталат: фильмдеги кайсы каарман проактивдүү жүрүм-турумду көрсөттү? Эмне үчүн анын жүрүм-турумун проактивдүү десе болот?

Жооп: проактивдүү жүрүм-турумдун мисалын Кыз көрсөттү.

<https://goo.su/u1vbuXI>

Жогорку эффективдүү адамдын жети көндүмү

Бул видеороликте Стивен Ковиден жогорку эффективдүү адамдын жети көндүмү жөнүндө айтылат. Проактивдүүлүк: өз реакцияларыңды ички баалуулуктарга кантип баш ийдирсе болот.

https://www.youtube.com/watch?v=SmcjopIfqPY&ab_channel=IFO

БИЗ ЖАНА БИЗДИН ЭМОЦИЯЛАР

Акылдуу адамдар эч убакта жасабаган тогуз нерсе

Акылдуу адамдар - өзүнүн эмоциясын биле алышат жана аларды жөндөй алышат. Мунун сыры бул үчүн алар эмне кылышат дегенде эле эмес, ошондой эле эмне кылышпайт. Кандай кырдаал болбосун ички тең салмактуулукту сактаган жана өзүн кармай билген адамдарга суктанабыз. Биз муну акылмандык дейбиз жана качандыр бир убакта биз да алардай болгубуз келет. Көрсө бизге бактылуу болууга жана алга илгерилөөгө тоскоолдук кылган жүрүм-турумдун айрым стереотиптеринен качуу жөндөмүнөн көп нерсе көз каранды экен.

1. Маанайыңды бузууга жол бербей.
2. Котур таш алып жүрбө.
3. Жок нерсе менен кармашып, күчүңөрдү коротпогула.
4. Асмандагы жылдызды алам дебей.
5. Өткөнгө өкүнбө.
6. Проблеманы кое бери.
7. Кыңылдаган кишиден алыс бол.
8. Бирөөгө жамандык кылба.
9. Аныгында каалабасаңар, макул болбогула.

https://www.youtube.com/watch?v=mIY7k-QLRaA&ab_channel=towaroved

Ийгилик сыры – проактивдүүлүк.

Өз реакцияңарды ички баалуулуктарга кантип баш ийдирсе болот

<https://goo.su/eAW9m6>

Проактивдүү ой жүгүртүү деген эмне?

Беш башкы принциптер

Бул видеороликте проактивдүү ой жүгүртүүнүн башкы принциптери жөнүндө айтылат.

https://www.youtube.com/watch?v=AEs4wyDMeY&ab_channel=NikyD

6-кадам. Видеону көргөндөн кийин, материалды бышыктоо үчүн мугалим текстти окуп берет.

Мугалим: Тышкы таасир этүү → реакция. Бул схема боюнча жаныбарлар белгилүү бир тышкы таасир этүүлөргө керектүү реакцияны иштеп чыгуу менен үйрөтүлөт. Бирок, бул схемада адам үчүн дагы бир элемент бар. Аң-сезимдин аркасынан бизде таасир этүү менен реакциянын ортосунда тандоо эркиндиги да бар.

Проактивдүүлүк бул өз аракеттериңер үчүн жоопкерчиликти алуу. Проактивдүү адам айлана-чөйрөгө өзүнүн реакциясын калыптандырууга жол бербейт, ал өзүнүн реакциясын өзүнүн баалуулуктарына баш ийдире алат, башкача айтканда, тандоо эркиндигин колдоно алат. Проактивдүү, аң-сезимдүү адамдын схемасына ылайык аракеттенүүнүн схемасы: таасир этүү → эркин тандоо → реакция.

V. Жалпы талкуу:

7-кадам. Андан кийин педагог методикалык блокто сунушталган ыкмаларды колдонуу менен окуучулар менен дискуссия уюштурат:

- “Оу, сүйлөгөн балык” мультфильминин каармандары өздөрүн кандай алып жүрүштү?
- Алардын кимиси реактивдүү: таасир этүү → реакция?

Жооп: Абышка жана Ээх.

- Ким проактивдүү: таасир этүү → эркин тандоо → реакция?

Жооп: “жигит – сүйлөгөн балык”.

Коркуу жана башка эмоционалдык абалды контролдоо жөнүндө: “Сүйлөгөн балык” мультфильминде жана “Шарль жөнүндө” видеороликте каармандар эмоционалдык жактан туруктуу жана татаал чечимдерди кабыл алып, эффективдүү аракеттерди уюштура аларын көрөбүз.

8-кадам. Талкуудан кийин мугалим текстти окуйт: Биздин аракеттер жана иштер биздин ойло-рубиз менен аныкталат. Бирок биз ар дайым ой жүгүртүүбүздү көзөмөлдөйбүзбү? Нобель сыйлыгынын лауреаты Дэниэль Канеман эмне үчүн кээде акылга сыйбаган нерселерди жасап, туура эмес чечимдерди кабыл алганыбызды түшүндүрөт. Бизде эки ой жүгүртүү системасы бар. Биз көйгөйдү чечкенде же дүкөндөн товарды тандаганда «жайбаракат» ой жүгүртүүнү иштетебиз. Адатта, бизге бул процесстерди ишенимдүү башкарып жаткандай сезилет, бирок биздин аң-сезимибиздин артында автоматтык, көз ирмемдик жана аңдабастан тынымсыз фон режиминде “тездикте” ой жүгүртүү иштеп жатканын унутпайлы.

- Тез ойлоноу энергияны жана убакытты үнөмдөйт, бирок кээде биз ага алданабыз жана ийгиликке тоскоол болушу мүмкүн.
- Жайбаракат ойлоноу күч-аракетти талап кылат, бирок каалаган нерсеге жетүүгө жана тез ой жүгүртүүдөгү кемчиликтерди жоюуга мүмкүндүк берет.
- Чечимдерди кабыл алуу процессине контролдук кылуу ар дайым маанилүү, бирок аларды ишенимдүү ишке ашыруу да ошончолук маанилүү.
- “Шашпай ойлон, тез чечим чыгар!” деген принципти унутпа.

9-кадам. Материалды окуп чыккандан кийин, мугалим чогуу “Шашпай ойлон. Тез чечим чыгар” аттуу анимациялык роликти көрүүнү сунуштайт.

Шашпай ойлон. Тез чечим чыгар. Даниэль Канеман

Бул видео кантип туура чечим кабыл алуу жөнүндө. Даниэль Канеман-дын «Шашпай ойлон. Тез чечим чыгар» аттуу китебинин башкы идеясынын кыскача мазмуну.

<https://goo.su/AyQhji4>

БИЗ ЖАНА БИЗДИН ЭМОЦИЯЛАР

Видеороликте айкын нерсеге карата «сокурлук», чындык иллюзиясынан абайлоо керектиги жана шашылыш тыянактар кабылдоого таасирин тийгизип, адамдар көбүнчө стереотиптерди колдонуп чечим чыгаруусу жөнүндө айтылат. Бул каталарды кантип болтурбоо керек?

<https://goo.su/BBU55>

10-кадам. Мугалим: “Силер кандай деп ойлойсуңар, чечим чыгарууга бизге эмне жардам берет?”

Окуучулардын жооптору.

Мугалим: бизге чечимдерди кабыл алууга жана бири-бирибизди жакшы түшүнүүгө эмоционалдык интеллект жардам берет. Эмоционалдык интеллект деген эмне экенин билүү үчүн мугалим төмөнкү видеороликтерди көрүүнү сунуштайт:

Эмоционалдык интеллект

Эмоционалдык интеллект деген эмне жана ал эмне үчүн керек? Бул видеороликте ушул суроолорго жооп таба аласыңар.

<https://goo.su/YnZM>

Эмоционалдык интеллект. Дэниел Гоулман

Бул видеороликте төмөнкү суроолорго жооп берилет: эмоцияны биз эмне үчүн баалайбыз? Эмоцияны түшүнүүнүн жана башкаруунун эмне кереги бар? Эмне үчүн эмоционалдык интеллект – ийгиликтүү жана бактылуу жашоонун ачкычы.

<https://goo.su/M7hK>

Мугалимге жардам иретинде:

Мультфильмдерди көрүүнүн максаты – окуучуларга контролдонгон эмоционалдык жооп адаптивдүүлүк деңгээлин жогорулатып, татаал кырдаалдарды чечүүгө мүмкүндүк берерин айтуу. Ал эми контролдонбогон эмоционалдык абал адамдын оор кырдаалдарга жооп кайтаруу мүмкүнчүлүгүн “тарытат” жана алардан чыгуу жолдорун издөөнү кыйындатат.²⁵

Критикалык ой жүгүртүү жана эрк жөнүндө

Видеодо анализдөө этабында өз көз карашын жүйөлөштүрүп түшүндүрө билүү абдан маанилүү болуп саналары жөнүндө айтылат. Мында бизге “критикалык ой жүгүртүү” кандай жардам берет?

https://www.youtube.com/watch?v=uxkhEO0p3wg&ab_channel=ProPlatform

“Адам жана коом” лекциялар курсу

Бул лекциялар курсунда проф. А.А. Брудный көптөгөн суроолорго жооп берет жана угуучуларга сезим деген эмне? уйку деген эмне? жана башкалар жөнүндө айтып берет.

<https://goo.su/xez8k5>

Критикалык ой жүгүртүү

Видеороликте окутуунун жыйынтыгында фактыларды жана бөтөн адамдын оюн өздөштүрүү эмес, өз пикирин “иштеп чыгуу» болушу керектиги жөнүндө айтылат.

<https://goo.su/ukmYERH>

Критикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүү боюнча 5 кеңеш

Видеороликте критикалык ой жүгүртүү деген эмне жана ал бизге чечимдерди кабыл алууда кандай жардам берээри жөнүндө айтылат.

<https://goo.su/WXB8k5>

Класстан тышкаркы иш:

Видеороликтерди көрүп, “Эмоциялар. Алгачкы адамдан акыл-эстүү адамга чейин” деген темада сочинение жазуу. Жакындарыңарга жана досторуңарга эмоционалдык интеллект, проактивдүү ой жүгүртүү жана адамга эмоциялар эмне үчүн керектиги жөнүндө айтып берүү.

БИРИ-БИРИН ТҮШҮНҮҮ МЕНЕН ЖАШОО КӨНДҮМҮ

БИРИ-БИРИН ТҮШҮНҮҮ МЕНЕН ЖАШОО КӨНДҮМҮ

Үч жол билимге алып барат:
ой жүгүртүү жолу – эң асыл жол,
тууроо жолу – эң оңой жол,
тажрыйба жолу – эң татаал жол.
Конфуций

Максаты:

Класстык сааттын жыйынтыгында окуучу:

- адамдын коомдогу орду жана ролу жөнүндөгү чыгыш притчаларын талдайт;
- коомдогу адеп-ахлактык, укуктук нормаларга баш ийүүнүн сөзсүз болушун аныктайт;
- өзүнүн жана башкалардын кадыр-баркына шек келтирбестен, конкреттүү кырдаалдарда жүрүм-турум жолун тандоого үйрөнөт;
- командада иштөө көндүмдөрүн, уга билүү жана угуу, өз көз карашын билдирүү, тема боюнча конструктивдүү пикир айтуу жөндөмдөрүн бекемдейт.

Класстык саатка сунушталган жабдуулар жана ресурстар: видеопроектор, компьютер, доска, бор, тапшырмалар, терминдер жана кейстери бар карточкалар, калемсаптар.

Дүйнөлүк мыкты притчалар

<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.inspiration.pritchi&hl=ru&gl=US>

Акылдуу притчалар & Асыл ойлор

<https://play.google.com/store/apps/details?id=st.hromlist.quoteseast>

Биздин диний ынаным кыздардын билим алуу укугун чектебеш керек

<https://goo.su/69ShQ>

БИРИ-БИРИН ТҮШҮНҮҮ МЕНЕН ЖАШОО КӨНДҮМҮ

Гендердик теңчилик жөнүндө

<https://www.un.org/ru/global-issues/gender-equality>

Өзүн өзү түшүнүү. Адамдар арасында жашоо искусствосу

<https://goo.su/VhKM>

Узактыгы: Мугалимдин тандоосу боюнча.**I. Мугалимдин алдын ала даярдыгы:**

1. Негизги жана кошумча материал менен таанышуу.
2. Сабактын таяныч терминдери менен презентация түзүү: чыр-чатак, компромисс, толеранттуулук, сабырсыздык, гендердик теңчилик.
3. Карточкалар алдын ала даярдалып, анда мисалдар, учкул сөздөр жазылат (бир тарабына притча, экинчи тарабына ойчулдардын сөздөрү).
4. Кайтарым байланыш үчүн баракчаларды даярдоо.
5. Командалар менен иштөө үчүн (4-6 адам) столдорду же парталарды ылайыктап коюу. Столдорду окуучулар доскага аркасын салып отурбагыдай кылып жайгаштыруу маанилүү.
6. Таймерди даярдоо (иш-чаранын бардык катышуучулары убакытты көзөмөлдөй алышы үчүн электрондук доскага же столго коюу).

II. Кириш сөз

Мугалим: Конфуцийдин “Үч жол билимге алып барат: ой жүгүртүү жолу – эң асыл жол, тууроо жолу – эң оңой жол жана тажрыйба жолу – эң татаал жол” деген сөзүн кунт коюп окуп чыккыла. Командада талкуулап, ар бир жолдун маңызын кандай түшүндүңөр жана кайсы жолду тандай тургандыгыңар тууралуу комментарий бергиле. Эмне үчүн? Талкуулоого убакыт 2 мүн. Ар бир командага чыгып сүйлөөгө берилген убакыт 2 мүнөт.

(Окуучулардын жооптору)

Мугалим: Силердин жооптор үчүн рахмат. Биздин жолугушуунун темасы адамдар менен баарлашуу өнөрүнө, адамдардын арасында жашай билүү жөндөмүнө арналат, мындай жашоо бир гана кубаныч тартуулайт. Эгерде силер ар дайым асыл жолду тандасаңар, анда жаңылыштык аз болот.

Жер бетинде 8 миллиарддан ашык адам жашайт. Сырткы келбети да, мүнөзү да бири-бирине окшош адамдар бар. Бирок, бул сейрек кездешет. Негизинен биз баарыбыз ар түрдүүбүз жана биздин уникалдуулук ушунда. Ар кандай шартта жашап жатканыбыздын негизинде биз ар кандай тарбия алабыз, демек, дүйнөнү кабылдоо ар кимде ар кандай.

БИРИ-БИРИН ТҮШҮНҮҮ МЕНЕН ЖАШОО КӨНДҮМҮ

Адам социалдык пенде. Ошондуктан, ал күн сайын жана саат сайын кимдир бирөө менен барлашууга туура келген адамдардын коомунда жашайт. Өз ара аракеттенүүдө талаш-тартыштар, чыр-чатактар, түшүнбөстүктөр, көңүл калуулар ж.б.кездешет. Бирок, мындай жагдайларсыз коомдун өнүгүшү мүмкүн эмес. Бул адамдардын ортосунда дайыма болот. Мындай учурларда биз үчүн болуп жаткан окуялардын маңызын түшүнүү, болуп жаткан окуяларга мамилени калыптандыруу жана башка адамдардын кызыкчылыктарына доо кетирбестен чыр-чатактарды чечүү маанилүү. Компромисс таба билүү, сабырдуу болуу, коомдо калыптанган моралдык нормаларды сактоо жана кызыктуу жашоо дайыма эле оңой иш эмес. Бирок, силер эмоцияңарды башкарып, кызматташууну жана сүйлөшүүнү билсеңер, тынчтыкты сактоого умтулсаңар, башка адамдардын укуктарын жана кадыр-баркын таанып, урматтасаңар, анда биз “мен сага каршы эмесмин, биз биргеликте проблемаларга каршыбыз” деген принципти кармануу керек.

Адамдар менен баарлашуу өнөрүнүн сырларын ачуу үчүн практикалык сабакта муундардын насаатын өзүнө сиңирип, миңдеген жылдарды басып өтсө да, азыркы заманда да актуалдуулугун жоготпогон притчалар бизге жардам берет.

Командаларга аткаруу үчүн тапшырма берилет. Даярданууга 10 мүнөт, жоопторду презентациялоого 5 мүнөт.

Команда №1

Төрт шам.

Төрт шам жайбаракат күйүп, акырындык менен эрип жатты... Ушунчалык тымтырс болгондуктан, алардын сүйлөшкөнү учкун менен жаркылдап угулуп турду.

Биринчиси: «Мен Тынчтыкмын. Тилекке каршы, эл мени кантип сакташты билбейт. Өчкөндөн башка арга жок го деп ойлойм!»-деди. Ошентип шамдын жалыны өчтү.

Экинчиси: «Мен Ишеним. Тилекке каршы, мени эч кимге керегим жок. Эл мен жөнүндө эч нерсе уккусу келбейт, андыктан андан ары күйгөндүн кажети жок»-деди капаланып. Айтаар замат ал өчүп калды.

Үчүнчүсү капаланып: «Мен Сүйүү. Күйө турган алым деле калган жок. Эл мени баалабайт. Алар сүйүүсүн бере да, ала да алышпайт. Ошентип, бул шам да өчтү.

Бир маалда... Бөлмөгө кичинекей бала кирди. Үч өчкөн шамды көрүп, чочуп кетти да: «Эмне кылып жатасың?! Сен күйүшүң керек! Мен караңгылыктан корком!»-деп ыйлап жиберди.

Толкунданган төртүнчү шам: «Коркпо да, ыйлаба! Мен күйүп жатканда, сен калган үч шамды күйгүзүп ал. МЕН ҮМҮТМҮН»-деди.

Тапшырма: Притчаны оку. Ойлонгула, талкуулагыла жана суроолорго жооп бергиле:

— Кайсы шамдын жоктугу чыр-чатакка алып келиши мүмкүн? Эмне үчүн?

— Тигил же бул шамды жоготуп албоо үчүн адамда кандай сапат калыптанышы керек?

БИРИ-БИРИН ТҮШҮНҮҮ МЕНЕН ЖАШОО КӨНДҮМҮ

№ 2 команда

Жашоодогу күтүүлөр жөнүндө притча

Бир белгилүү сүрөтчү өзүнүн кезектеги полотносун жаратты. Элге тартууланган күнү көптөгөн журналисттер, фотографтар, белгилүү инсандар чогулушту. Убагы келгенде сүрөтчү аны жаап турган кездемени сүрөттөн ылдый тартып түшүрөт. Дароо дүркүрөгөн кол чабуулар жаңырды.

Сүрөттө үйдүн эшигин тыкылдатып жаткан Ыйсанын фигурасы тартылган болчу. Ыйса тирүүдөй тартылган. Кулагын эшикке түрүп, үйдүн ичиндегилердин бири жооп бердиби, ошону уккусу келди окшойт.

Бардыгы керемет көркөм чыгармага суктанып турушту. Кызыккан бир конок сүрөттөн ката таап алган. Эшиктин кулпусу да, туткасы да жок болчу. Ал сүрөтчүгө кайрылып:

- Бул эшик ичинен жабык окшойт, туткасы да жок, кантип кирмек эле?
- Ооба ошондой, - деп жооп берди сүрөттүн автору. Бул адамдын жүрөгүнүн эшиги. Ал ичинен гана ачылат.

Адеп-ахлак:

Баарыбыз биздин жашоодо Сүйүү, Кубаныч, Боорукердик, Бакыт, Ийгилик болот деп күтөбүз. Бирок алар биздин жашообузда пайда болушу үчүн биз карап отура бербестен, аракет кылышыбыз керек. Жок дегенде эшикти ачып...

Тапшырма: Притчаны окугула. Ойлонгула, талкуулагыла жана суроолорго жооп бергиле:

- Эшикти ачып деген эмне, аны кантип ачат жана **кимге** ачса болот?
- Жүрөктүн “эшиги” кимге эч качан ачылбайт?

№ 3 команда

Бир жолу Мугалим окуучуларынын бири менен анча чоң эмес, бирок абдан кооз көлдүн жээгинде отурган. Аба табияттын жыпар жыттуу жыттарына толуп, шамал дээрлик басаңдап, көлмөнүн күзгүдөй бети тегеректеги нерселерди укмуштуудай тунук чагылдырып турган. Жаратылыштын жеткилендиги, анын тең салмактуулугу, тазалыгы эркисизден гармония жөнүндөгү ойлорду жаратты. андыктан, бир канча убакыт өткөндөн кийин Мугалим окуучусуна суроо менен кайрылды:

- Кана айтчы. Адамдардын мамилесинде толук гармония качан болот деп ойлойсуң? Мугалимди көп жолу коштоп жүргөн жаш, бардыгын байкаган окуучу ойлонуп калды. Бир канча убакыттан кийин жаратылыштын жана анын көлдөгү чагылышына окшоштугун карап, мындай деди:
- Менин оюмча, адамдардын ортосундагы мамиледе гармония бардык адамдар бир пикирге келгенде, бирдей ой жүгүрткөндө, бири-биринин күзгүсү болуп калганда гана болот окшойт. Ошондо эч кандай пикир келишпестик, талаш-тартыш болбойт, — деди окуучу кыялданып, андан соң капалуу кошумчалады, — бирок ушундай болмок беле?
- Жок, — деп ойлуу жооп берди Мугалим, — бул мүмкүн эмес жана зарыл деле эмес. Чынында эле, бул учурда гармония эмес, адамдын толук инсандыгын жоготуусу, анын ички «Мен» деген

БИРИ-БИРИН ТҮШҮНҮҮ МЕНЕН ЖАШОО КӨНДҮМҮ

индивидуалдуулугун жоготуу болмок. Адамдар бири-биринин чагылуусу эле эмес, көлөкөсү болуп калмак. Бир аз унчукпай, даанышман кайра кошумчалады:

- Адамдардын мамилесинде гармония ар бир адам бир пикирге же башкаларды тууроого эмес, башка адамдын өзүнүн индивидуалдуулугун билдирүү укугун урматтоого умтулганда гана мүмкүн болот.

Тапшырма: *Притчаны оку. Ойлонгула, талкуулагыла жана суроолорго жооп бергиле:*

- *Тынчтык сактоо жолунда адам өзүнүн индивидуалдуулугун кантип көрсөтүшү керек?*
- *Коомдо бакубат, жакшы, жана гармониялуу мамилелерди түзүүгө конкреттүү кандай салым кошо аласыз?*

Задание: Прочитайте притчу. Подумайте, обсудите и ответьте на вопросы:

- *Как человек должен проявлять свою индивидуальность на пути к миростроительству?*
- *Какой вклад можете внести конкретно вы в построение мира и добрых, гармоничных отношений в обществе?*

№4 команда

Аба ырайы бузулуп, жамгыр жаап жатты. Ал тургай балдар да сыртка чыккылары келген жок. Бала эмне менен алек болоорун билбей, атасын тегеренип чуркап жүрдү, аны тынымсыз тарткылады, бул ага отчет даярдоого тоскоол болду.

Атасы ишин бүтүрүү үчүн аны 15-20 мүнөт эмне менен алаксытсам деп ойлоду. Анан ага бир идея келди! Ал эски журналды таап, дүйнөнүн картасынын кооз ачык сүрөтү бар баракты ачты. Атасы бул баракты айрып, майда бөлүктөргө бөлүп, аларды чогултуп, уулуна берди:

- Балам, карта болгудай кылып, бул үзүктөрдү кайра чогулт, сен бүтүрсөң, сыртка чыгып, балмуздак жейбиз.

Атасы бул тапшырманы аткарууга уулуна жок дегенде 20 мүнөт кетет деп ойлогон, бирок бала бир нече мүнөттөн кийин эле чогултуп койгон картаны көтөрүп келгенде аябай таң калды!

Бул баш катырманы кантип мынчалык тез бүтүрдүң? – деп атасы чындап таң калды.

- Бул оңой эле болду! Карта барагынын арткы бетинде кишинин сүрөтү бар экен. Мен аны чогултайын деп ойлоп, айрык үзүктөрдү бирден кайра коңторсом, карта болуп калды. Ата, эгер адам туура болсо, дүйнө да туура болот деп ойлогом.

Атасы жылмайып, баланы колунан кармады, алар балмуздак жегени жөнөштү. «Эгер адам туура болсо, дүйнө да туура болот» – деп ойлоду атасы... Ал өзүнүн докладынын аталышын эбак эле таап койгон, тагыраагы, аны уулу ойлоп тапты.

Окуя ойго салат... Эгерде силерди курчап турган айланагыларга нааразы болсоңор, өзүңдү, жасаган мамилени, ички дүйнөңдү өзгөрт. Сен жакшы болсоң, сенин айланаң да, чөйрөң да жакшы болот!

БИРИ-БИРИН ТҮШҮНҮҮ МЕНЕН ЖАШОО КӨНДҮМҮ

Тапшырма. Притчаны оку. Ойлонуп, талкуулап, суроолорго жооп бергиле:

- Бул притчанын коомдо жашай билүү көндүмү менен кандай байланышы бар?
- Кайсы туура болуу жөнүндө сөз болуп жатат?

Катышуучулар тапшырманы аткарат. Жооптордон кийин класс жетекчи окуучулардын чыгып сүйлөгөндөрүн жыйынтыктайт, зарыл болсо аларга комментарий берет.

Мугалим. Биздин сабакты дагы бир притча менен жыйынтыктагым келет, аны менен силердин билим куржунуңар дагы толо берсин.

Бир күнү Мугалим окуучуларга ортосунда кара чекит түшүрүлгөн бош баракты көрсөтүп: «Эмне-ни көрүп жатасыңар?»-деп сурады.

Биринчи окуучу: «Чекит».

Экинчиси: «Кара чекит».

Үчүнчүсү: «Колтойгон чекит.»

Ошондо Мугалим мындай деп жооп берди: «Силер баарыңар бир чекитти гана көрдүңөр, ал эми чоң ак баракты эч ким байкаган жок!».

Адамдын жакшы жактарын унутуп, анын майда-чүйдө кемчиликтери боюнча ага баа беребиз.

Силерге эң сонун окуяларга жана жетишкендиктерге бай узак өмүр каалайм!

Сабактын аягында катышуучулар кайтарып байланыш үчүн карточкаларды толтурушат.

Мугалимге кошумча окуу үчүн

Достор жөнүндө притча

Бир акылмандан: «Достуктун канча түрү бар?» - деп сурашат.

— Төрт, – деди ал. – Тамак сыяктуу достор бар – сен аларга күн сайын муктажсың.

Дары сыяктуу достор бар – сен аларды өзүңдү жаман сезгенде издейсиң.

Оору сыяктуу достор бар – алар сени өздөрү издеп келишет.

Бирок аба сыяктуу достор бар – алар көрүнбөйт, бирок алар ар дайым сени менен.

«Биз ар дайым бизди башка адамдардан айырмалап турганды эмес, алар менен ортодо болгон жалпылыкты издөөгө аракет кылышыбыз керек.»

Л.Н. Толстой

“Эгерде мен кандайдыр бир жактарым менен сага окшош болбосом, муну менен сени кемсинтпейм, тескерисинче кубаттайм.”

БИРИ-БИРИН ТУШУНУУ МЕНЕН ЖАШОО КӨНДҮМҮ

Антуан де Сент-Экзюпери

“Башкалардын жеткилеңсиздигине туруштук бере алуу – абийирдүүлүктүн эң жогорку белгиси”.

Г. Вииклер.

“Багбан сабиз өстүрүү үчүн эмне керек экендигин чече алат, бирок башка адам үчүн эмне жакшы экендигин эч ким чече албайт”. Жан-Поль Сартр

Эгер сен жек көрсөң – демек сенин жеңилгениң.

Тартип бар өлкөдө иште да, сөзүңдө да тайманбас бол. Тартип жок өлкөдө иште тайманбас, бирок сөзүңө сак бол.

Чындыгында, жашоо жөнөкөй, бирок биз аны өзүбүз өжөрлүк менен татаалдаштырабыз.

Майда-баратты этибарга албоо чоң ишти үзгүлтүккө учуратат

Байыркы заманда адамдар көп сүйлөгөндү жакшы көрүшчү эмес. Алар өз сөзүнүн артынан жетишпей калса аны уят деп эсептешкен.

Жаман адаттарды эртең эмес, бүгүн гана жеңе аласың.

Үч нерсе эч качан кайтып келбейт – убакыт, сөз, мүмкүнчүлүк. Ошондуктан: убакытты текке кетирбе, сөздү тандап сүйлө, мүмкүнчүлүктү колдон чыгарба.

Бир аз болсо да боорукер болууга аракет кыл, ошондо жаман ишке барбай турганыңды көрөсүң.

Эч качан жыгылбаган улуу эмес, жыгылып, кайра турган улуу.

Ар бир карточканын арткы жагында притча тапшырма бар.

№1 команда

Жек көргөнүң, жеңилгениң.

№2 команда

Жаман адаттардан бүгүн гана арылууга болот, эртең кеч болуп калат.

№3 команда

Майда-баратты этибарга албоо чоң ишти үзгүлтүккө учуратат.

№4 команда

Чындыгында, жашоо жөнөкөй, бирок биз аны өзүбүз өжөрлүк менен татаалдаштырабыз

ЖОМОКТОР – БИЗДИН ЖАШООБУЗДУН БАЯНДАРЫ!

ЖОМОКТОР – БИЗДИН ЖАШООБУЗДУН БАЯНДАРЫ!

*Жомокко ишенген адам,
өзү бир күнү жомокко туш болот,
анткени анда Жүрөк бар.*

Далай-лама XIV

Максаты:**Класстык саатын (иш-чаранын) жыйынтыгында окуучу:**

- маданий жана этикалык универсал катары жомоктор жөнүндө билимдерин кеңейтет;
- башка элдердин маданиятына урмат-сый менен мамиле кылуу сапаттарын өнүктүрөт.

Класстык саатка сунушталган жабдуулар жана ресурстар: мультфильмдер, ноутбук/компьютер, проектор, экран, бор, доска, басып чыгарылган материалдар.

Узактыгы: мугалимдин тандоосу боюнча.

Даярдоо иштери: иллюстрацияларды тандоо, музыкалык коштоо, мультфильмдер, басып чыгарылган Пропп карталары.

Класстык сааттын жүрүшү:**I. Кириш сөз.**

Класстык саат мугалимдин каалоосу боюнча Уолт Диснейдин «Аладдин» мультфильминин башталышындагы ыр менен башталышы мүмкүн.

Аладдин

<https://www.youtube.com/watch?v=JMnSp0cCSTk>

Жомокто конокто

https://www.youtube.com/watch?v=AuIM_0QOJMM

ЖОМОКТОР – БИЗДИН ЖАШООБУЗДУН БАЯНДАРЫ!

Сабактын башталышында мугалим жомоктордо адаттагыдай башталгыч сөздөр болуп саналган сөздөрдү окуйт (мугалимдин тандоосу боюнча жомоктордогу башка «башталгыч сөздөр» колдонушу мүмкүн).

- Илгери-илгери өткөн заманда....
- Бир күнү...
- Оо бактылуу падыша, мага да кабар келип жетти..
- Байыркы замандарда жана өткөн кылымдарда жана кайсы бир жылдардын жылында, оо даанышмандардын даанышманы
- Бир күнү ханзаада...

Мугалимдин суроосу: *Балдар, бул сөздөр менен кайсы чыгармалар башталат?*

Окуучулар жоп беришет.

Мугалим: Туура, жомоктор, бүгүн кымбаттуу достор, биз силер менен жомок дүйнөсүнө саякатка чыгабыз. Биз өзүбүздү жомоктун каармандарынын ролунда жана жомокчулардын (жомок айткандардын) ролунда болуп көрөбүз, силер менен жомок дүйнөсүндөгү миңдеген ааламдарды, жүз миңдеген жолдорду басып өтөбүз!

Жомок дүйнөсү бай, кооз, укмуштуудай фантазияга жык толгон: жомоктордо күчтүү жиндер, сыйкырчылар, бакшы аялдар, киши жегич желмогуздар, митайым вазирлар жашайт. Теңдешсиз кереметтерди жасаган Семург кушу, мына колунан баары келген боорукер перилер, мына сыйкырдуу сөз менен тынчтанган дөөлөр. Чыгыштын өчпөс ажарына суктанган, же салтанаттуу, же лирикалуу, же чын жүрөктөн, же амалкөйлүк же юмор менен айтылган бул жомоктор биздин жүрөгүбүздөн түнөк табат!

II. Жалпы талкуу:

Мугалим: Келгиле чогуу эстейли, кана кайсы жомокторду окуганбыз жана билебиз?

Окуучулар жооп беришет. Окуучулардын жоопторунан кийин мугалим аларды ушунча жомокту билгендиги үчүн мактай алат.

Мугалим: Эмне үчүн адамдар жомокту ойлоп табышкан жана ойлоп табышат? Алар биз эмне үчүн керек?

Окуучулардын жооптору.

Мугалим: Байыркы заманда биринчи жомокчулар, окумуштуулардын пикири боюнча карапайым адамдар: дыйкандар, мергенчилер, койчулар ж.б. болгон. Алар мифтерди (б.а. салттуу ишенимдерди) колдонушкан жана алардын негизинде окуяларды төмөнкү максаттарда ойлоп табышкан:

- кээ бир жөнөкөй көндүмдөрдү башкаларга үйрөтүү;
- коркуу сезимин жеңүү;
- оор кырдаалдан чыгууга жардам берүү;
- маанилүү адеп-ахлак сапаттарга тарбиялоо;
- кандайдыр бир эрежелерди үйрөтүү;

ЖОМОКТОР – БИЗДИН ЖАШООБУЗДУН БАЯНДАРЫ!

- дүйнө жөнүндөгү билимди жеткирүү;
- жакшы менен жаманды ажырата билүүгө үйрөтүү;
- зарыл болгон учурда сергек болуу.

Эзелки убактарда мектептер аз же таптакыр эле жок болгондуктан, элдердин акылмандыгы жомок аркылуу берилген. Анткени биздин (адамдын) мээ/психика окуяларды жакшыраак түшүнүп, эстей тургандай кылып түзүлгөн. Байыркы убакта да жана азыркы дүйнөдө да – бул жакшы кабылданат. Ошентип, жомоктор бүткүл адамзаттын өнүгүүсүнүн өтө маанилүү бөлүгү болуп калды, ал аркылуу бүткүл Элдин акылмандыгы муундан-муунга жеткирилди. Бирок силер билгендей, ар элдердин жомокторунда ар кандай окуялар болот, ар кандай каармандар болот.

Видеону көрүү сунушталат – Сыйкырдуу жомоктун кыскача морфологиясы | Жомок эмнеден турат?

<https://goo.su/Y87S>

Мугалим: Бирок дүйнө жомокторун бириктирип турган бир нерсе бар! Сен кандай деп ойлойсуң – бул эмне?

Окуучулардын жооптору:

Мугалим: Ар бир элдин эл жомогунда сөзсүз түрдө өзүнүн моралдык-философиялык идеясы болот, анын түп-тамырында адеп-ахлактуулуктун алтын эрежесин чагылдырат, аны биз Конфуцийдин **“Өзүңө каалабаганды башкаларга да кылба”** деген окуусунун мисалында карайбыз.

Адеп-ахлактын алтын эрежесинин баяны:

Бир жолу, байыркы заманда даанышмандардын сарайында улуу устат Конфуцийдин шакирттери бардык адамдар үчүн универсалдуу жүрүм-турум эрежеси болушу мүмкүнбү деп өз ара талашып калышат. Алар узакка жана кызуу талашып-тартышып, окуучулардын баары жооп таппай урушуп кетишкенде, Цыгун деген окуучу Мугалимден: “Өмүр бою бир сөздүн жетегинде жүрсө болобу?” — деп сурайт. Мугалим мындай деп жооп берди: «Бул сөз – өз ара бирдей мамиле. Өзүңө каалабаганды башкаларга да кылба».²⁶

Бул жөн эле эреже эмес, бул адамзаттын даанышмандыгы – көптөгөн чыгармаларда, жомоктордо чагылдырылган жана биздин заманга чейин жеткендиктен, ал дале өтө маанилүү! Макулсуңарбы? «Адеп-ахлактын алтын эрежесин» силер кандай түшүнөсүңөр?

Окуучулар жооп бергенден кийин мугалим улантат.

Баса, Конфуцийден 1000 жылдай өткөндөн кийин немис философу И.Канттын: **“Сенин эркиңдин максимуму жалпы мыйзам болгудай иш кыл”** деген моралдык мыйзамдын аныктамасын түзүшү абдан кызык.

ЖОМОКТОР – БИЗДИН ЖАШООБУЗДУН БАЯНДАРЫ!

III. Баатыр жолу:

Мугалим: Мен силерге бир сыр айтайын «Адептүүлүктүн алтын эрежеси» дүйнөдөгү бардык жомокторду бириктирип турган жалгыз нерсе эмес! Дагы бир нерсе бар...

Белгилүү психолог жана изилдөөчүлөрдүн бири Дж.Кэмпбелл бардык жомоктордон кызыктуу окшоштук таап, аны: «Баатыр жолу» деп атаган. Эмнеге билесиңерби? Жогоруда айтылгандай, жомоктор бизге маанилүү эрежелерди, даанышмандыкты үйрөтүүгө жана айтып берүүгө чакырылган. Бирок бул кандайча болот, анткени бизде дайыма эле «Жин менен кошо сыйкырдуу чыракты көтөрүп» чөлгө саякатка чыгууга же болбосо кайсы бир королдукту же падышалыкты заардуу сыйкырчыдан куткарууга жана саякаттап жүргөндө жаңы ң маңызы катылган, анткени биз аларды окуп же айтып жатканда алар бизди акылмандыкка үйрөтөт жана каармандар менен чогуу окуяларга катышып, кайгырса кайгырып, сүйүнсө кошоо сүйүнүп, алар менен кошо үйрөнөбүз.

Ал эми бул саякатты Дж.Кэмпбелл “Баатыр жолу” деп атаган («Баатыр жолу» ролигин чогуу көрүү сунушталат жана/же мугалим алдын ала көрүп, тиркелген мультфильмдин негизинде окуучуларга баатырдын басып өткөн жолу тууралуу айтып берсе болот).

«Баатыр жолу»

<https://goo.su/5mlA3G>

IV. Өз сюжетиңер:

Мугалим: Ошентип, биз жомоктун чыныгы сыйкыры менен тааныштык, эми биз жомокчунун сыйкырдуу жолу менен басып өтүүгө аракет кыла турган учур келди, мен силерге азыр төмөнкүлөрдү сунуш кылам (мындан ары мугалимдин тандоосу боюнча):

- өз жомогунду жаз (бул топтук жана/же жеке иш болушу мүмкүн).
- жомок жазып же даяр жомокту алып, окуучулар менен чакан ролдук оюнда ойноо.

Бул көнүгүү үчүн «Пропп картасын» колдонуу сунушталат.²⁷

Балдардын Пропп карталарын өздөштүрүүсүн жеңилдетүү үчүн аларды колдонуу боюнча практикалык иш-чаралар бир нече этаптарга бөлүнөт:

Биринчи этапта окуучулар жомок менен адабий чыгарманын жанры катары таанышат. Жомоктун жалпы түзүлүшү түшүндүрүлөт:

- Жомок алды, баштоо (жомокко чакыруу); угуучулардын көңүлүн өзгөчө жолго бурат, аларды жомок дүйнөсүнө алып кетет. Анын максаты – көрүүчүлөрдү жомок угууга даярдоо, кызыгуу жаратуу.
- Баяндоо – окуяларга жана жомоктогудай кызыктар деп аталган формулаларга толгон;
- Жомоктун аягы “жомок алды” сыяктуу жомокту реалдуу турмуштан чектеп, реалдуу аныктыкка кайтарат.

²⁷ Жомокторду белгилүү изилдөөчү В.Я. Пропп элдик жомоктордун структурасын талдап, анда туруктуу структуралык элементтерди же функцияларды бөлгөн. Пропп картасынын жардамы менен жомоктун функцияларын бөлүп, структурасын оңой эле талдасаңар болот, бул окуучуга жомоктун мазмунун жеңил өздөштүрүүгө мүмкүндүк берет жана кайра айтууну жеңилдетет.

ЖОМОКТОР – БИЗДИН ЖАШООБУЗДУН БАЯНДАРЫ!

Экинчи этапта “Даярдануу оюндары” өткөрүлөт.

- “Электеги кереметтер” – ар кандай кереметтерди ачуу: кантип жана эмнени жардамы менен башкага айлануу, сыйкыр ишке ашырылат.
- “Сыйкырдуу сөздөр” же негизги маани-маңыздык жүктү билдирген жомокто айтылуучу сөздөр.
- “Сыйкырдуу же кереметтүү буюмдар” – бул оюнда баатыр үчүн сыйкырдуу буюмдар ойлоп табылат. Карточкалардын функциялары жаттоого жана өздөштүрүүгө багытталган.

Үчүнчү этапта Пропп карталарынын белгилери менен таанышат (Мугалим жомокту окуп берет жана аны карталарды коюу менен коштойт). Баштоо үчүн, 4-6 карта колдонулат, ошондуктан чакан жомокторду тандап алуу керек.

Төртүнчү этапта балдарга Пропптун карталарынын негизинде жомокту кайра айтып берүү сунушталат.

Бешинчи этапта өз жомогун ойлоп табуу. Бул этапта окуучу баатырды өзү тандай алат жана ага оң сапаттарды берип анти-баатырды баатыр кылса болот. Окуучу окуяны өзгөртүп, өзүнүкүн ойлоп таба алат. Күнүмдүк буюмду сыйкырдуу касиетке ээ кылып, сыйкырдуу буюм ойлоп тапкыла. Бул үчүн 5-8 карта тандалып алынат.

В.Я. Пропп методун же “жомоктук окуяларды куруу ыкмасын” өзүңүздүн кайталангыс жомоктук окуяларды моделдөө боюнча бирдиктүү технология катары колдонсоңор болот.

Пропп карталарын колдонуу окуучуларда эң маанилүү көндүмдөрдүн бири – так, түшүнүктүү, кооз сүйлөө жөндөмүнүн калыптанышына өбөлгө түзөт. Эң негизгиси, бул өнүгүү – адам билиминин эң акылман булагы – жомокко таянат.

Пропп карталары №1 тиркемеде.

V. Жыйынтыктоо

Мугалим: Келгиле, биздин жомокторду сактайлы (бул иштелмелерди мындан аркы иш-чараларда колдонуу сунушталат, окуучулардын жомокторун визуалдаштыруу үчүн ролдук оюн ыкмасын колдонсо болот).

Андан ары жыйынтыктоо мугалимдин тандоосу боюнча окуучулардан кайтарым байланыш түрүндө, төмөнкү форматта болушу мүмкүн:

- эмне жакты?
- эмнени үйрөндүң?
- мындан эмнени колдонсо болот?

№ 1 тиркеме. Пропп картасын колдонуу мисалдары

“Кызыл топу” жомогунун модели.

ДИН ДЕГЕН ЭМНЕ?

КЛАССТЫК СААТТАР

7-КЛАСС

- Дин деген эмне
- Дин биздин элдердин маданиятында
- Менин укуктарым жана жоопкерчилик
- Борбордук Азиянын аялзат акындары: Чыгыштын поэзия өлкөсүнө саякат
- Кандай мүнөз сепсең – ошондой тагдыр күтөсүң
- Келечек үчүн туруктуу өнүгүү

ДИН ДЕГЕН ЭМНЕ?

Максаты:

Класстык сааттын жыйынтыгында окуучу:

- диний ишенимдердин келип чыгышы, дин таануунун эң маанилүү түшүнүктөрү жөнүндө билимдерин кеңейтет;
- класстык саатка эмоционалдуу тартылып, динге ишенгендердин диний сезимдерин урматтоо менен мамиле жасайт;
- диний ишенимдердин келип чыгышын талдоону үйрөнүшөт.

Класстык саатка сунушталган жабдуулар жана ресурстар: ноутбук/компьютер, проектор, экран.

Узактыгы: мугалимдин тандоосу боюнча.

Класстык сааттын жүрүшү:

Мугалим: Бүгүн биз дин деген эмне экендиги жөнүндө сүйлөшөбүз. Бул сөздү көп жолу укканыңардан эч күмөнүм жок. Демек, бул эмне? «Дин» деген сөздү укканда силерде келип чыккан ассоциацияларды жазуу үчүн 5 мүнөт бар, андан кийин парталаш коңшуңар менен силердин аныктамаңарды талкуулоо үчүн силерде убакыт дагы болот. Бул иштин аягында ар бир жуп дин деген эмне деп берилген суроого өзүнүн көз карашы боюнча бул суроого жооп берген бир түшүнүктү сунуштайт.

Окуучулар иштешип, жооптордун өз варианттарын сунуштайт.

Мугалим: Силер “дин” түшүнүгүнүн маанилүү аспектилерин белгиледиңер. Келгиле, бул феномен боюнча билимибизди тереңдетүүгө аракет кылалы.

«Дин» деген сөз латын тилинен келип чыккан, «байлоо», «байланыштыруу» дегенди билдирет. Динге ишенгендер үчүн дин – бул Кудай жана башка табияттан тышкаркы жандыктар менен эки тараптуу байланыш бардыгына болгон ишеним.

Диндин бир маанилүү так аныктамасы азырынча жок, бирок биз төмөнкү аныктаманы кабыл алууну сунуштайбыз: «Дин – коомдук аң-сезимдин формаларынын бири, ал табияттан тышкаркы күчтөргө (Кудайга, рухтарга) ишенимге негизделген идеялардын жыйындысы.

Мугалим. Силер тарыхтан билгендей, коомдун өнүгүшүнүн ар кайсы этаптарында диний ишенимдер ар кандай формада болгон.

Доскада/слайдда схема пайда болот

Схеманы талкуулоого мугалим үчүн материал:

Адамдар таш доорунда жашаган мезгилде өздөрүн жаратылыштан бөлгөн эмес. Андыктан жаратылыш кубулуштары менен адамдын ортосундагы байланыш жөнүндө идеялар пайда болгон – **тотенизм**, жаныбарлардын, дарактардын рухтарына сыйынуу ж.б. – **анимизм**. Андан кийин ата-бабалардын культу жөнүндөгү түшүнүктөр өнүгөт. Адамдын бардык ой жүгүртүүсү табышмактуу сыйкыр элестерге негизделген, алар өзгөчө **шаманизмде** эң ачык көрүнүп, ишенимдин жогорудагы бардык түрлөрү менен байланышкан. Дал шамандык культтардын топтолгон тажрыйбасы диндин өнүгүүсүнүн алгачкы этабынын аякташы болуп саналат.

Ири уруулардын пайда болушу менен кыйла татаал уруулук культтар пайда болот: башкы кудайлар пайда болот, алардын ортосунда баш ийүү келип чыгат. Ар бир элдин өзүнүн кудайлар пантеону пайда болот. Дин тарыхчылары бул мезгилди бутпарастык деп аташат. Бутпарастык - дүйнөлүк диндер пайда болгонго чейинки диний ишенимдердин жана ырым-жырымдардын комплекси жана алардын негизи болуп саналат.

ДИН ДЕГЕН ЭМНЕ?

Мамлекеттердин пайда болушу менен улуттук-мамлекеттик диндер түзүлөт. Алардын басымдуу көпчүлүгүндө **политеизм** («көп кудай») дале сакталып турган. Бир гана египеттик фараон-реформатор Эхнатон жалгыз Күн кудайы Атонго сыйынуу киргизүүгө аракет кылган, бирок ал өлгөндөн кийин анын реформасы унутулуп калган. Жөөттөр ийгиликке жетишип, дүйнөдөгү биринчи монотеисттик («моно» - «бир», «theos» - «кудай») динди – иудаизмди түзө алышты.

Диндин өнүгүүсүндөгү кыйла жогорку тепкич **дүйнөлүк диндердин** пайда болушу болуп саналат: буддизм (б.з.ч. VI кылым), христианство (б.з.ч. I кылым), ислам (б.з.ч. VII кылым).

Мугалим: Келгиле, адамдын табигый, коомдук же жеке турмушундагы кандай окуялар же кубулуштар диний ишенимдин келип чыгышынын жана колдоонун себептери болуп кызмат кыларын ойлонуп көрөлү?

Окуучулардын жооптору.

Мугалим²⁸: Окумуштуулар аларды дин аалымдары деп аташат – алар диндин тамырын бөлүп көрсөтүшөт. Мындай бир нече тамырлар бар: **социалдык (коомдук), антропологиялык (адам менен байланышкан), психологиялык, гносеологиялык (аң сезим менен байланышкан).**

Социалдык тамырлар – адамдын табият алдындагы салыштырмалуу алсыздыгы (жер титирөө, цунами ж. б.) жана коомдук көрүнүштөргө (согуштар, экономикалык кризистер ж.б.). социалдык, улуттук жана инсандар аралык, ошондой эле адамдын өзүнүн турмуштук проблемалары да динчилдигин сактоого салым кошот. Диндин антропологиялык тамыры адамдын түбөлүк жашай албастыгына байланыштуу, демек ал өлгөндөн кийин, дарылар жок болгондуктан ооруса эмне болот (СПИД, рак ж.б.), согуштарда адамдын жок болуу коркунучу жөнүндө ойлонуусу менен байланыштуу.

Диндин психологиялык тамыры адамдын сезимдери – кайгы, коркуу, үмүтсүздүк же, тескерисинче, кубаныч, ыраазычылык, ж.б.түзөт. Адам ыраазылык же тескерисинче өзүнүн капасын билдирүү үчүн кандайдыр бир жогорку жандыкка кайрылат.

Гносеологиялык тамырлар (грекче «gnosis» – билим) адамдын көбүнчө кээ бир кубулуштардын чыныгы себебин аныктай албагандыгы (жаратылыштагы же коомдогу, турмуштагы), мисалы, шамал булуттарды айдап кеткендиктен жамгыр жаай баштады, ой жүгүртүүнүн ассоциативдүүлүгү (бул таш жаныбарга окшош, балким аны өзүң менен ала кетсең, чыныгы жаныбарды азгырат, ар кандай көрүнүштөрдү персоналдаштыруу каалоосу (шамал сокту, күн чыкты, булуттар сызып баратат).

Тилекке каршы, бул себептер, ошондой эле радикалдашууну жана зордук-зомбулук экстремизмди жаратат, мында адам башкалардын өз көз карашына болгон укугун эске албайт жана өзүнүн ишеними үчүн башкалардын өмүрүн ойлобостон өз жанын курман кылууга даяр (мисалы, теракт).

Эми **Мээ чабуулун** өткөрөлү. Дин дүйнөлүккө айлануусу үчүн ага мүнөздүү кандай өзгөчөлүктөр болушу мүмкүн?

Мээ чабуулунун жана кийинки талкуунун натыйжасында окуучулар төмөнкүдөй тыянакка (алардын жашына ылайыктуу түшүндүрмө) келишет:

1. Дүйнөлүк диндерге таандык болуу адамдын улутунан көз каранды эмес, бир гана анын ишенимдеринен көз каранды.
2. Дүйнөлүк диндерде бардык адамдар анын улутуна, терисинин түсүнө, кастага таандыктыгына

карабастан Кудайдын алдында бирдей деп эсептелет. Адам өлгөндөн кийин жеке ишеними үчүн «асмандагы тирүүлүккө» ишенет.

3. Бардык дүйнөлүк диндер миссионердик, башкача айтканда, алардын активдүү жактоочулары дүйнө жүзү боюнча өздөрүнүн динин жайылтышат.
4. Дүйнөлүк диндер адамдардын жашоосунун социалдык шарттарында өзгөрүүлөр болуп жаткан мезгилде пайда болот, бул алардын өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.
5. Дүйнөлүк диндер ар түрдүү өлкөлөр менен элдердин ортосунда жетишерлик тыгыз байланыштар түзүлгөндө пайда болот.
6. Бардык дүйнөлүк диндер монотеисттик болуп саналат, бул адамдардын дүйнөнүн адилет түзүлгөндүгү жөнүндө түшүнүгүнө туура келет: жерде бир падыша – асманда бир Кудай. Мындан тышкары, Жалгыз Кудай – мурдагыларга караганда ишенимдүү коргоочу.
7. Христиандар үчүн – мурда абдан кымбат жана татаал болгон ырым-жырымдар оңой болуп калды (буддисттер үчүн да).

Бардык дүйнөлүк диндерде бир нече суроолор каралат:

- Кудайдын бар экендиги жашоонун максаты;
- жамандыктын негизги себеби;
- окуянын максаты;
- өлгөндөн кийинки жашоо.

Анда келгиле, эмне үчүн дин миңдеген жылдар мурда пайда болгонун жана азыркыга чейин сакталгандыгын карайлы. Окумуштуулар диндин бир нече өтө маанилүү функциялары бар экенин түшүндүрүшөт²⁹

Дүйнө таанымдык: ар бир дин дүйнө, адамдын өзү жана анын дүйнөдөгү орду жөнүндө түшүнүк берет.

Коммуникативдик: динге ишенгендердин бири-бири менен баарлашуусу, Кудай, периштелер, өлгөндөрдүн рухтары менен баарлашуу мүмкүнчүлүгү жөнүндө ишеними ж.б.

Компенсациялык: адам бир нерсеге реалдуу түрдө жете албаганда, дин ага каалаган нерсенин жоктугун убада кылуу менен компенсациялай алат, ал аны акыретте ала алат.

Регулятивдик: дин моралдык баалуулуктардын системасын түзөт, аны адам өз жашоосунда жетекчиликке алат (мисалы, христиандардын 10 осуяты).

Бириктирүүчү: Дин бир эле ишенимдеги адамдарды диний маселелерде, ошондой эле коомдук, тиричилик жана ал тургай жеке маселелерде (балким эң айкын мисал – индиялык касталар же ал тургай үй-бүлөлүк маселелерди жөнгө салган ислам) бириктирет.

Диндин түзүлүшү өзүнө диний аң-сезимди, диний иш-чараларды, диний мамилелерди жана диний уюмдарды камтыйт.

Диний аң-сезимдин эң негизги өзгөчөлүгү – бул ишеним. «Мен Кудайга ишенем, андай болбосо кандай», – христиан апологети Тертуллиандын белгилүү афоризми (болжол менен 160 – 220-жж.) бул түшүнүктүн маанисин так билдирет. Ишеним демейкинин чектеринен чыгууну болголот,

ДИН ДЕГЕН ЭМНЕ?

ал табияттан жогорку күчтөрдүн, жандыктардын, касиеттердин, мамилелердин жана окуялардын реалдуу бар экендигин тааныйт.

Теология (кудай сөзү) ишенимдин келип чыгышы жөнүндөгү маселеге ар кандай карайт: бирок аны ар дайым адам жанынын ажырагыс касиети, же Кудай берген ырайым катары тааныйт.

Диний аң-сезимдин эки деңгээли болушу мүмкүн: кадимки жана концептуалдык.

Диний аң-сезимдин кадимки деңгээлинде эмоциялар үстөмдүк кылат. Орус летописи Рустун чокунуусунун алдында чокунуу тарыхы жөнүндө мындай дейт, Владимир Святославич өзүнүн элчилерин Рустун коңшуларына – элдерине алардын ишеними менен таанышуу үчүн жибергендиги айтылат.

«Биз грек жерине келдик,— дешти элчилер Владимирге,— бизди өздөрүнүн Кудайына сыйынган жерге киргизишти, анан биз асманда же жерде экенибизди билбедик, анткени мындай керемет көрүнүш жана сулуулук эч жерде жок, жана биз бул жөнүндө кантип сүрөттөп берүүнү билбейбиз, бирок биз – ал жакта Кудай адамдар менен экендигин билдик жана алардын Кудайга кызматы башка бардык өлкөлөргө караганда жакшы. Биз анын кереметин унута албадык, анткени даамын таткан ар бир адам башкасын албайт».

Диний аң-сезимдин концептуалдык деңгээли атайын иштелип чыккан, системаланган принциптерге жана ишенимдин концепцияларына негизденет. Мындай концепцияларды иштеп чыккан илим теология (кудай сөзү) деп аталат.

Ишенимдин негизги жоболорун ишке ашыруу диний ишмердүүлүк аркылуу ишке ашат:

Культтук – атайын жайларда – мечиттерде, храмдарда, синагогаларда ж.б. жана атайын адамдар – дин кызматчылары тарабынан жүргүзүлөт. Дин кызматчыларын адатта чиркөө иерархиясынын жогорку даражалуу чиндегилери дайындайт же алар протестантизмдин же секталардын багыттарындай шайлануучу болуп саналат.

Культтан сырткары – диний идеяларды иштеп чыгуу, миссионердик, диний сыйынуу каражаттарын өндүрүү ж.б.

Диний ишмердүүлүктүн эки түрү тең өз ара тыгыз байланышкан.

Рефлексия:

Сүйлөмдү бүтүргүлө:

Бул сабакта мен үйрөндүм....

Ушул сабактан кийин мен динтүшүндүм.

Сабактын жыйынтыгында мен.....экендигине ишенем.

Туркеме

АЛГАЧКЫ ИШЕНИМДЕР

1. Тотемизм

Ч. Айтматовдун “Ак кеме” повестиндеги Бугу эне жөнүндөгү сонун жомокту баарыбыз билебиз! Чоң атасы айтып берген окуяны биз бала менен бирге дымыбызды чыгарбай угабыз. Байыркы убакта тотемдик ишенимдердин болгондугун күбөлөндүргөн бул окуянын түп-тамыры миңдеген жылдарга барып такаларын көпчүлүк биле бербейт.

Тотем – Түндүк Американын оджибве индеецтеринин тилинен алынган сөз жана “анын тукуму” дегенди билдирет. Адамдардын айрым тобу менен материалдык нерселердин белгилүү бир түрүнүн (көбүнчө – жаныбарлар, өсүмдүктөр) ортосунда болгон табияттан тышкаркы тектештик ишеними тотемизм деп аталат.

Тотем “ата” же “улуу бир тууган” катары эсептелет; уруудагы адамдар менен алардын тотеминин ортосундагы өз ара байланыш тотемдин сыйкырдуу “көбөйүү” ырым-жырымдарында жана тотемден тукумдун уланышы жөнүндөгү мифтерге жараша түзүлөт.

Тотемизм “табу” түшүнүгү менен тыгыз байланышкан. Бул полинезиялык сөз, “тыюу салуу” дегенди билдирет. Ал адамдардын “ыйык”, “укмуштуу” касиетке ээ болгон башчы же жрец тарабынан коюлган диний, моралдык, экологиялык жана башка чектөөлөргө болгон коркуу сезимин билдирет.

Көпчүлүк учурларда тотемдин өзү “табу” деп эсептелет: аны өлтүрбөйт жана жебейт. Өзгөчө учурларда гана тыюу салуудан баш тартылган тотемдик жырткычты өлтүрүүгө уруксат берилген, бирок ошол эле учурда “тотем менен жарашуу” ырым-жырымы жасалган. Россиянын түндүгүндө жашаган манси эли аюуга сыйынат жана жыл сайын жырткычты өлтүрүүгө мүмкүн болгон “аюу майрамын” майрамдашкан. Өлтүрүлгөн аюунун башы жана териси бир кыйла белгилүү мергенчинин үйүнө киргизилген. Аюуну жеңген мергенчи ордунан туруп, аюунун тумшугуна таазим кылып, ага: “Кечирип кой, сени мен эмес, мылтык өлтүрдү. Сен өзүң билгендей биз мылтыкты ойлоп тапканыбыз жок. Мен сени байкабастан өлтүрүп алдым, мындан ары муну эч качан кайталабайм” деп айткан. Биринчи мергенчинин артынан бул сөздөрдү аңчылыктын башка бардык катышуучулары кайталашкан.

Эгерде тыюу алынбаган тотем кокусунан өлтүрүлсө, бул эң оор кесепеттерге алып келиши мүмкүн эле. Көп жылдар бою Африкада, Габондо иштеген гуманист жана дарыгер Альберт Швейцер жаш, дени сак африкалыкты өзүнүн уруусунун тотеми болгон жөргөмүштү кокусунан басып алгандыктан улам, дем ала албай, шал болуп ооруканада каза болгонун өз көзү менен көргөндүгүн жазган. “Табуну” бузгандыгы үчүн жазадан качып кутулууга мүмкүн болбойт деген ишеним ушундай натыйжага алып келген.

Мамлекеттердин пайда болушу менен көптөгөн тотемдик жаныбарлар (же алардын айкалышы) геральдикалык белгилерге айланат. Биздин заманга чейинки III миң жылдыкта Шумердин символу арстан баштуу бүркүт; Афинанын символу үкү, Римдики бүркүт болгон. Бүгүнкү күндө көптөгөн өлкөлөрдүн гербдеринде бул өлкөлөрдүн элдеринин байыркы ата-бабалары өзүнүн тотеми катары урматтаган жаныбарлардын сүрөттөрүн көрө алабыз.

Тотемизм өзүнүн түпкү формасында коомдук өнүгүүнүн төмөн баскычында турган урууларда – Австралияда, Африкада, америкалык индеецтерде сакталып калган. Тотемисттик түшүнүктөрдүн көрүнүшү бардык өнүккөн диндерде бар: мисалы, Иса Пайгамбар “кудайдын козусу” деп аталат, ал эми ыйык рух көгүчкөн катары сүрөттөлөт; индустар уйга сыйынат ж. б.

ДИН ДЕГЕН ЭМНЕ?

2. Фетишизм

“Фетиш” – португалча сөз, ал “тумар” дегенди билдирет. Фетишизм – табияттан тыш касиеттерге ээ болгон жансыз нерселерге сыйынуу. Фетиш ар кандай буюм – формасы боюнча жаныбарга окшош таш, куштун жүнү, материянын бир бөлүгү, сөөктөн, жыгачтан же башка материалдан жасалган сүрөт ж.б. болушу мүмкүн. Кадимки светтик жашоодо фетишизм талисманга жана тумарга ишенүү десек болот. Талисман жеке адам үчүн же бүтүндөй эл үчүн мисалы, шотландиялыктардагы уйгак гүлү сыяктуу мааниге ээ болушу мүмкүн.

3. Анимизм

Анимизм (лат. Анима – рух, жан) – руханий (материалдык эмес) нерселердин жана жандыктардын болгондугу жөнүндө жана адамдын алар менен баарлашуу мүмкүнчүлүгүнө болгон ишеним. Бул ишеним байыркы адамдардын жаратылыштын жана анда болуп жаткан процесстердин таасиринен (биз дагы деле күн уясына батты; жамгыр төгүп жатат; асман бүркөк деп айтабыз) улам, ошондой эле алардын психикалык жана физикалык абалын: оору, түш көрүү, өлүм ж.б. нерселерди түшүнбөгөндүктөн келип чыккан. Америкалык индеецтер согуштун же башка маанилүү окуянын алдында беттерин жана денелерин боешкон; бирок алар уктап жаткан адамдын бетин эч качан боешкон эмес. Уктап жатканда жан денеден чыгып кетиши мүмкүн деп ойлошкон жана аны боек менен өзгөртүп салсаң, жан кайтып келгенде жашаган жерин билбей калат жана адам өлөт деп эсептелген. Ата-бабалардын сыйынуусу анимисттик түшүнүктөргө да байланышкан: өлгөн туугандардын же душмандардын жаны адамдарга жардам берет же зыян келтирет деп ишенишкен, ошондуктан алардын көңүлүн алуу же жардам суроо үчүн аларга атап курмандык чалышкан. “Рух” ар кандай адамдардын жашоосунда күчү боюнча ар түрдүү болгон: уруу башчылары – өзгөчө күчтүү “рухтун” ээлери - уруулары үчүн кооптуу болушкан. Мисалы, маорилерде (Жаңы Зеландия) башчы эч качан отту деми менен үйлөбөйт, анткени анын ыйык деми анын ыйык күчүн отко, отко асылган казанга, казан – анда бышырылган тамакка, тамак – аны жей турган адамга өткөрөт, ошентип аны жеген адам өлүүгө тийиш. Башчынын “руху” уруулаш адамга зыян келтирбеши үчүн башчынын көптөгөн иш-аракеттерине “тыюу салынган”. Ошентип, анимизм чыныгы адамга же анын табияттагы эгизине рухту, жанды берүү менен дүйнөнү “эки эсеге көбөйтөт”. Ар бир дин дүйнөгө рухтарды жана кудайларды берүү менен аны “эки эсе көбөйткөндүктөн” анимисттик түшүнүк ар бир диндин негизи болуп саналат.

4. Шаманизм

“Шаман” – эвенк сөзү, “табып” дегенди билдирет. Коомдун өнүгүүсүнүн алгачкы этаптарында уруунун жыргалчылыгын камсыздоого арналган ырым-жырымдарга анын бардык мүчөлөрү катышкан; бирок бара-бара уруудан башкы анын милдети рухтар менен баарлашуу, алар менен адамдардын дүйнөсүнүн ортосунда ортомчулук кылуу болгон адамдар пайда болгон. Булар шамандар эле. Шаманизм дүйнө жүзүнө тараган, бирок шаманизм басымдуулук кылган негизги аймактар катары азыр Борбордук жана Түндүк Азия таанылган, бул аймактарда шаманизм XIX-XX кылымдарга чейин болгон жана бул илимпоздорго аны изилдөөгө мүмкүндүк берген.

Бардык шамандар рухтар менен баарлашуу “жөндөмдүүлүгүн” алуудан мурда бир нече жылга созулган “шаман оорусуна” чалдыгышкан. Бул учурда болочоктогу шаман таң калтырган нерселерди жасайт: конуштан же айылдан качат же бир нече саат бою селейип катып калат; кээде адам акылын жоготкондой сезилет. Ал денесинин бир нече бөлүккө бөлүнүп, аны рухтар жеп же денесинин бөлүктөрүн рухтар оозуна алып, кайра аны түкүрүп, үйүлүп, көбөйгөн нерселерди көрөт. Ошентип, рухтар шаманды “кайрадан жаратып”, аны кадимки адамдардан жогору коюшкан: шамандын денесин “сынап көргөн” рух жиберген ооруларды айыктырууга шаманга укук берген.

БИЗДИН ЭЛДИН МАДАНИЯТЫНДАГЫ ДИНДЕР

“Шаман оорусу” аяктагандан кийин, шаман камлания учурунда рухтар менен байланышуу жөндөмүнө ээ болгон. Камланияда шаман экстазга жетет. Бул учурда шаман кыйкырат, “жапайы” секириктерди жасайт, титирейт же эсин жоготот. Камланияга күбө болгон уруулаштар: эгер шаман бүт денесин титиретсе, секирип кыйкырса – демек ага рухтар кирди же ал душман жиндер менен күрөшүп жатат; эгер шаман эч нерсе сезбей жатып калса - анда анын жаны денеден чыгып, башка ааламдарда жүрөт деп билишкен. “Дүйнөлүк дарак” менен (б.а. “дүйнөнүн борборунда” өскөн бакка) асманга чыгуу же андан жер астындагы дүйнөгө түшүү менен шаман рухтардан уруусунун же бир адамдын келечегин, кайсы рух конушка оорунун эпидемиясын жибергендигин же оруугандардын айыгышы үчүн аларды кантип жеңүүнү биле алат; ал ошондой эле өлгөндөрдүн жанын акыретке алып барууда коштоочу болуп саналат, анткени ал жактагы жолдо көптөгөн коркунучтар бар.

Ошентип, шаман өз урууларын душмандардын таасиринен коргойт.

Камланияда колдонулган шамандын барабан сындуу аспабы же башка аспап чыгарган үндөр ритмикалык түзүлүшү боюнча рок-музыканын ритмине окшошуп кетет. Ошондуктан, рок-музыканттардын концертинде аларга келген адамдардын психикасы өзгөрөт. Бирок эгер медицинада “шамандын аспабы” айыктыра алса, башка шарттарда ритм адамдын ден соолугуна олуттуу зыян келтириши мүмкүн.

Бул сабакка кошумча материалды “Мугалим үчүн кошумча материалдар” главасынан караңыз.

БИЗДИН ЭЛДИН МАДАНИЯТЫНДАГЫ ДИНДЕР

Максат:

Класстык сааттын жыйынтыгында окуучу:

- ар түрдүү маданияттар жана диндер менен адамдардын ортосундагы өз ара байланыш жөнүндө билет;
- дүйнөдөгү негизги диндер жөнүндө билимин толуктайт;
- дүйнөлүк диндердеги диний окуулардын негиздери, алардын уюштуруучулары жөнүндө маалымат алат;
- диндердин тынчтыкта жанаша жашагандыгын көрөт.

Класстык саатка сунушталган жабдуулар жана ресурстар: компьютер, проектор, флипчарт. Дүйнөлүк диндер жөнүндө китептердин көргөзмөсү “Дүйнөлүк диндердин тарыхы. Буддизм, Христиан, Ислам, Иудаизм”.

Узактыгы: мугалимдин каалоосу боюнча

Даярдоо иштери: окуучулардын класстык сааттын ичинде даярдаган сүрөттөрү, видеороликтер.

БИЗДИН ЭЛДИН МАДАНИЯТЫНДАГЫ ДИНДЕР

I. Кириш сөз.

Мугалим: Балдар, айткылачы, биздин мамлекетте бири-бирине окшош адамдар жашайбы же алар бири-биринен айырмаланабы, алар эмнеси менен окшошот же айырмаланышат? Окуучулардын жооптору:

- Биз бирдейбиз, бирок биз ар башкабыз;
- Биз ар башкабыз, ал турсун биздин кылык-жоруктарыбыз да ар башка;
- Биз улутубуз боюнча айырмаланабыз. Биздин класста тажиктер, өзбектер, кыргыздар, уйгурлар, орустар, дунгандар, корейлер жана башкалар окушат;
- Биз тилибиз боюнча айырмаланабыз. Үйдө биз өз тилибизде сүйлөшөбүз;
- Биз ар кандай диндердин өкүлдөрүбүз;
- Биз ар кандай кийимдерди киебиз ж. б.

Мугалим: Туура, ушул белгилер боюнча биз бири-бирибизден айырмаланабыз. Биз тарыхтан Улуу Жибек жолу, бул жол менен ар түрдүү улуттагы жана диндеги адамдар менен кербендер кандай өткөндүгү жөнүндө маалыматты алганбыз.

Бүгүн биз ар түрдүү диндерди бириктирген күч катары Улуу Жибек жолу жөнүндө сөз кылабыз. Тарых сабагынан силер бул тууралуу маалыматты билесиңер, Кыргыз Республикасынын, Тажикстандын жана Өзбекстандын Конституциясына ылайык ар бир адам динге карата өз мамилесин өз алдынча аныктоого, өзүнчө же башкалар менен бирге каалаган динин тутууга же эч бир динди тутпоого, диний ырым-жырымдарды, ритуалдарды аныктоого катышууга укуктуу.

Мугалим төмөнкү сүрөттөрдү көрсөтөт:

Мечиттин сүрөтүн жана Азандын аудио жазуусун уктурат

<https://goo.su/09qhIL>

Чиркөөнүн сүрөтүн – Коңгуроонун үнү

<https://www.youtube.com/watch?v=tltYMrMigM>

Аджина-Тепа будда монастырынын сүрөтү – (б.з.ч VII-VIII кылымдар), Будданын нирванада табылган статуясы, Түштүк Тажикстандагы казуулар. Булардын бардыгы биздин аймак аркылуу жүк жүктөлгөн кербендер өткөн байыркы убакта ар түрдүү диндеги адамдар тынчтыкта жана ынтымакта жашагандыгын билдирет.

<https://goo.su/E24Cgvm>

БИЗДИН ЭЛДИН МАДАНИЯТЫНДАГЫ ДИНДЕР

Мугалим: Балдар, силер бул үндөрдү уктуңар беле, эгер уксаңар кайдан жана качан уктуңар?

Окуучулардын жооптору:

- мечитте, чиркөөдө,
- сыйынуу учурунда жана диний майрамдарда.

Мугалим: Көптөгөн жол тармактары товарларды жана кымбат баалуу буюмдарды ташуу үчүн гана эмес, ошондой эле евразия элдеринин цивилизацияларынын тарыхына жана өнүгүүсүнө олуттуу таасирин тийгизген билимдерди, идеяларды, маданияттарды жана ишенимдерди өткөрүү үчүн кызмат кылган.

Саякатчылар соода иштери менен гана алектенбестен, Улуу Жибек жолу өткөн шаарларда, аймактарда интеллектуалдык жана маданий тажрыйба алмашууларга да катышкан.

Окуучулардын жооптору:

- Диндер көп, бирок баарыбыз үчүн Жаратуучу бир, ал эми ыйык китептерде баяндалган чындыктар бардык элдер үчүн бирдей;
- Кудай жалгыз жана биз бири-бирибизге кас болбой, достук мамиледе болушубуз керек;
- Бир диндин экинчисинен артыкчылыктуу деп ойлогондор гана дүйнөнү бөлөт. Адамдарды Кудай жараткан жана алардын баары бирдей.

Көрүү үчүн кошумча материалдар:

«Мухаммед - акыркы пайгамбар» мультфильми,

<https://goo.su/LNU9a>

«Кичинекей Будда» фильми»

<https://www.youtube.com/watch?v=lycr0aPjl6Y>

Мультфильм «Принц Египта»

<https://filmix.ac/multes/drama/9349-princ-egipta-r-1998.html>

БИЗДИН ЭЛДИН МАДАНИЯТЫНДАГЫ ДИНДЕР

«Сага О Бьорне» баатыр викинг жөнүндө мультфильм

<https://www.youtube.com/watch?v=Z3k4aBYQgwM>

Негизги диндердин жайылышы боюнча карта

<https://www.youtube.com/watch?v=U37HybIYC5Y>

Жер дүйнө боюнча эң чон 5 диндердин жайгаланыштары

<https://www.youtube.com/watch?v=Wf9NGepNlno>

Дүйнө боюнча диндердин рейтинги

<https://www.youtube.com/watch?v=rgcymEhTjco>

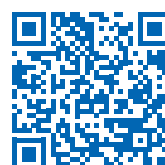
Зороастризм

https://www.youtube.com/watch?v=j820p_mSTRY

Индуизм

<https://www.youtube.com/watch?v=1R1m8epcnhM>

Иудаизм

https://www.youtube.com/watch?v=4MZ3JF8MC_A

Буддизм

<https://goo.su/qS8AK3>

Кришнаизм

https://www.youtube.com/watch?v=o_Q8KHM074g

Видеофрагмент «Сырдуулук деген эмне»

<https://goo.su/DNOuSuy>

УКУК ЖАНА ЖООПКЕРЧИЛИК

Максаты:

Класстык сааттын жыйынтыгында окуучу:

- өзүнүн укуктары жана милдеттери жөнүндө билет;
- адам укугун коргоо жаатында эл аралык жана улуттук документтер менен иштөө жана алардын мазмунун талдоо көндүмдөрүн жакшыртат;

УКУК ЖАНА ЖООПКЕРЧИЛИК

- өзүнүн жасаган аракеттери жана башка адамдардын жасаган аракеттери үчүн жоопкерчиликти сезе алат;
- топто иштөө, уга билүү жана угуу, өзүнүн көз карашын айтуу, тема боюнча конструктивдүү кайтарым байланышты берүү көндүмүн бекемдейт;
- сунушталган кырдаалды туура баалоо көндүмүн (моралдык жана мыйзамдын көз карашынан алганда) калыптандырат.

Класстык саатка сунушталган жабдуулар жана ресурстар: Видеопроектор, компьютер, доска, бор, тапшырмалар, терминдер жана кейстер жазылган карточкалар; калемсаптар.

Узактыгы: мугалимдин тандоосу боюнча.

I. Мугалимдин алдын ала даярдануусу:

- Адам укуктары жана милдеттери бекемделген эл аралык жана улуттук документтер менен таанышуу.
- Региондун (Борбордук Азия) деңгээлинде салыштыруу үчүн Өзбекстандын, Кыргызстандын жана Тажикстандын конституциялары менен таанышуу.
- Окуучулардын ичинен мугалимге сабакты алып барууга жардам берүү үчүн алдын ала эки “эл аралык эксперт” даярдалат. Мугалим жана эксперттер сабакка чогуу даярданышат (материалдарды изилдешет, аларга кейстерди жана жоопторду даярдашат, деталдарды талкуулашат).
- Ченемдик укуктук актыларда бекитилген адамдын укуктары жана милдеттери жазылган карточкалар алдын ала даярдалат.
- Жазуу үчүн А4 форматтагы барактарды, маркерлерди, калемсаптарды жана магниттерди даярдаңыз.
- Командаларда иштөө үчүн (4-6 адам) столдорду же парталарды иретке келтириңиз. Столдорду окуучулар доскага далысын салып отурбагыдай кылып жайгаштыруу маанилүү.
- Ар бир стол үчүн алдын ала А4 форматындагы барактарды даярдаңыз (түстөрү же геометриялык фигуралар, же өсүмдүктөрдүн аталыштары ж.б.) жана басып чыгарыңыз. Окуучулар кийин бул критерийлер боюнча командаларга бөлүнүшөт.
- Таймерди даярдаңыз (иш-чаранын бардык катышуучулары убакытты контролдой алгыдай электрондук доскага же столго коюңуз).

Киришүү бөлүгү «Даярдануу» (10-12 мүн.)

Окуучулар кирип, столдорго отурушат. Окуучу-эксперттер өзүнчө столго отурушат. Андан ары, окуучулардын көңүлүн бурдуруу жана процесске тартуу үчүн мугалим экранга Беруни менен Монтескьенин айткандарын чыгарып, көрсөтөт.

Мугалим. Балдар Чыгыштын жана Батыштын улуу философторунун айткандарын окугула. Ушул айтылгандарды стол үстүндө талкуулагыла жана биздин жолугушуунун темасын кантип атайсыңар жооп бергиле? (окууга жана талкуулоого берилүүчү убакыт - 1 мүн., жооп берүүгө убакыт – 15 сек. Бардыгы 2 мүн. 15 сек.) Негизги шарт: жооп берүү учурунда башкалардын айтканын кайталабоого аракет кылгыла жана синонимдерди колдонула.

(Бул көнүгүүнү аткаруу учурунда катышуучулар уга билүү, угуу, ошондой эле өздөрүнүн оюн кыска, түшүнүктүү жана так айтуу көндүмдөрүн бекемдейт).

Тапшырманы аткаруу учурунда таймерди коюу маанилүү.

Убакыт бүткөндөн кийин ар бир столдун өкүлдөрү өз оюн айтышат.

Мугалим. Жоопторуңар үчүн рахмат. Ооба, биз адам жашоосунун абдан маанилүү аспектилерин: укуктар менен милдеттерди талкуулайбыз. Адеп-ахлак жана мыйзам ченемдери бири-бирине кылдаттык менен айкалышкан жолдо силерди кызыктуу саякат күтүп турат, кейстерди чечмелейсиңер, мында инсандын же коомдун көз карашынан алганда алардын чечилишин карайсыңар. Ал эми биздин «эл аралык эксперттер» бул кызыктуу Жолду басып өтүүгө жардам берет.

Ар бириңер оодарылган карточканы алып, кайсы столго барып отурасыңар, аныктагыла. Отура турган столго өтүп, биздин эксперттерге кайрылгыла жана алардын столунан карточкаларды алгыла (эскертүү: укуктар жана милдеттер бар карточкалар).

Окуучулар жооп бергенден кийин, мугалим аларды командаларга бөлөт. Ар бир столдун үстүндө сүрөтү ылдый караган кичинекей карточкалар жатат. Окуучулар аларды оодарбастан алышат. Андан кийин сүрөтү бар жагын өйдө каратып, ошол сүрөт бар столго (түстөр, геометриялык фигуралар, өсүмдүктөр ж.б.) барышат.

Окуучулар командаларга бөлүнүшөт. Алар өз столдоруна отурушат. Ар биринин колунда укуктары жана милдеттери бар эки карточка бар.

Мугалим: Карточкаларда эмне деп айтылат? (жооп: бул укуктар жана милдеттер).

Мугалим экрандан же доскадан адам укуктары боюнча эл аралык документтердин (Адам укуктарынын жалпы декларациясы, Бала укугу жөнүндө конвенция, Баланын укуктарын коргоо боюнча улуттук мыйзамдар, долбоорго катышуучу өлкөлөрдүн конституциялары) аталыштарын көрсөтөт.

Мугалим: Туура. Колуңарда кармап турган укуктарды жана милдеттерди кылдат окуп чыккыла. Адам укуктарын коргоо боюнча кайсы ченемдик документтерде алар жазылганын ойлонуп, анан жооп бергиле. Жоопторду карточкага жазгыла жана команданын логотибин койгула (15 сек.). Андан ары ар бириңер доскага келип, өз карточкаңарды ченемдик документтин аталышынын астына бекитип илгиле. Эгерде бул укук же милдет башка документтерде кездешсе, анда кошумча плюс койгула.

(Бул көнүгүүнү аткарууга берилген убакыт 2 мүнөт).

Мисал:

Адам укуктарынын жалпы декларациясы	Баланын укугу жөнүндө конвенция	Өлкөнүн Конституциясы	Бала укугунун кепилдиктери жөнүндө улуттук документ
Билим алууга укук	+	+	+
+	Эс алууга укук	+	+

УКУК ЖАНА ЖООПКЕРЧИЛИК

Жогорку билим алуу милдети?			
		Менчикке укук	

Документтин астына ар бир окуучу өзүнүн карточкасын тиркегенден кийин, «Эксперттер» аткарылган тапшырманын тууралыгын текшерет. Эгерде ката кетирилсе, аны көрсөтүп, оңдоп, аргументтерин айтышат.

Кээ бир катышуучулардын колдорунда эч кандай ченемдик документке туура келбеген карточкалар бар экендигин эстен чыгарбоо керек. Бул эң маанилүү учур, сабактын негизги бөлүгүнө өтүү үчүн өзүнчө “көпүрө”.

Бул жерден биринчи бөлүктүн жыйынтыгын чыгаруу үчүн мугалимге же эксперттерге сөз берсе болот.

Эксперттер. Силердин колдо эч жерде белгиленбеген ченемдер жазылган карточкалар бар. Азыр силердин милдет бул биздин коомдо канчалык деңгээлде колдонуларын түшүндүрүү. Эмне үчүн?

Окуучулар кезектешип өз жүйөөлөрүн келтиришет.

Негизги бөлүк.

Мугалим: Эми биздин сабактын негизги бөлүгүнө өтөбүз. Ар бир команданын өкүлү эксперттердин столуна келип, өзүңөргө кейс (тапшырма) алгыла. Өз командаңарга кайтып келип, бул шартты аткаргыла.

Катышуучулар эксперттердин столуна кайтып келип, тапшырмасы бар карточканын бирөөсүн тандашат. Алар өздөрүнүн командасына кайтып, шартты орундатышат.

1. Шарт.

Силердин команда аба шарында учуп баратат деп элестеткиле. Бирок кыйроого жана аба шарынын кулап түшүү коркунучуна байланыштуу, экипажды сактап калуу максатында себетте болгон «баалуу» баштыктардан арылуу керек болот. Ыргытууга төмөнкү «баалуу» баштыктар сунушталат:

- ата-эненин сүйүүсү жана камкордугу;
- билим алуу укугу;
- тамактануу укугу;
- тынчтык жана дос болуу укугу;
- жашоого жана жеке кол тийбестикке укук;
- ар-намысты жана кадыр-баркты коргоо укугу;
- башкаларды сыйлоо милдети;
- эс алуу жана көңүл ачуу укугу;
- квалификациялуу медициналык жардам алуу укугу;

- бай болуу укугу;
- спорт менен машыгуу укугу;
- абийир эркиндиги.

Сенин милдетиң – эң баалуу эки баштыкты калтырып, калгандарын бирден ыргытуу. Ар бир баалуу баштыкты ыргытканда, силер кулап калуудан кутуласыңар. Кайсы баштыктан баштайсыз жана эмне үчүн? Өз жоопторуңарга комментарий бергиле

Команданын бардык мүчөлөрүнүн катышуусу маанилүү.

Даярданууга 5 мүнөт. Чыгып сүйлөөгө берилген убакыт 2 мүнөт.

2. Шарт

Көбүнчө, азыркы жаштар үйлөрдүн кире беришине же беседкаларга түнкү убакта чогулушат. Алар көп ызы-чуу чыгарышат.

Коңшулардын эскертүүсүнө алар «каалашыбызча эс алганга акыбыз бар» деп уялбай жооп беришет. Албетте, тургундар нааразы...

Мындан аркы иш-чаралардын өнүгүшүнө көз карашыңыз кандай?

Адатта ал кантип бүтөт жана кантип бүтүшү мүмкүн?

Өз жообуңарга моралдык көз караштан алганда комментарий бергиле. *Жообуңарды оюн коюу аркылуу сүрөттөгүлө.*

Даярданууга 5 мүнөт. Чыгып сүйлөөгө берилген убакыт 2 мүнөт.

3. Шарт

Эки өспүрүм рельске ташты коюп, анын үстүнөн поезд өткөндө ал канчалык алыска ыргып кетет көрөлү деп чечишет.

Силердин команда өспүрүмдөрдүн эмне кылганын көрдү. Силердин кийинки аракеттер кандай болот? Бирок, рельстеги ташты алып салууга өтө эле кеч болуп калды, анткени поезд өтө катуу катуу ылдамдыкта келе жатат.

Өз жообуңарга моралдык көз караштан алганда комментарий бергиле. *Жоопту оюн коюу аркылуу сүрөттөгүлө.*

Даярданууга 5 мүнөт. Чыгып сүйлөөгө берилген убакыт 2 мүнөт.

4. Шарт

«Тамашанын» артында эмне турат? 9-класстын окуучусу Р. мектепке жаңы телефон көтөрүп келди, аны ага таажеси туулган күнүнө белек кылды деп айтты. Аны классташтары дароо курчап алып, гаджетти көрсөт

УКУК ЖАНА ЖООПКЕРЧИЛИК

деп суранышат. Р. классташтарына телефонду карагыла деп берет, бирок ал кайра сураганда алар тамашалашып, колдон колго өткөрө башташат. Телефонду кайтарып алам деген үмүт менен Р. бир классташынан экинчи классташына чуркай берет. Бирок балдар оюнга берилип кеткендиктен, алар гаджетти колдон колго өткөрүп берип жатканда, ал жерге түшүп кетип, сынып калат. Бардыгы нес болуп туруп калышат...

Силердин команда болуп жаткан окуянын күбөсү болду.

Өз жообуңарга моралдык көз караштан алганда комментарий бергиле. Жоопту оюн коюу аркылуу сүрөттөгүлө.

Даярданууга 5 мүнөт. Чыгып сүйлөөгө берилген убакыт 2 мүнөт.

5. Шарт.

Мектеп сыртындагы териштирүү.

Дене тарбия сабагында Г. топ берип жатканда топ менен кокустуктан Т. башына тийип кеткен, ал ачуусу чукул болгондуктан, абдан жини келет. Г. кечирип сураганына карабастан, Т. сабактан кийин аны мектептин аймагынан тышкары жерде териштирүүгө чакырат.

Окуянын андан ары өнүгүшүнө сенин көз карашың кандай?

Кандай деп ойлойсуң, Т. ачуусунун чукулдугунун себеби эмнеде?

Даярданууга 5 мүнөт. Чыгып сүйлөөгө берилген убакыт 2-3 мүнөт.

Эгерде командалар көп болсо, мугалим алдын ала тапшырмасы бар кошумча карточкаларды даярдайт.

Мугалим. Саат коңгуроосу чырылдады, биз ар бир команданын чыгып көрсөтүүсүн көрөлү.

Ар бир команда кезектешип чыгып, өздөрүнүн презентациясын көрсөтүшөт. Ар бир команда чыгып аткаргандан кийин, эксперттер өз баасын беришет.

Эксперттер төмөнкү тыянакка басым жасашат: **Бул мисалдар айрымдардын кааланын жасашы башкалардын укуктарынын бузулушуна алып келерин көрсөтүп турат; адамдын өзү менен болгон конфликтиси көбүнчө моралдык ченемдердин бузулушуна, башкалардын укуктары менен эркиндиктерин басмырлоого, кийин мыйзам менен көйгөйлөргө алып келет.**

Үчүнчү бөлүк. Жыйынтыктоо.

Мугалим: Биздин сабак аяктап баратат. Ар бир команда бул сүйлөмдөрдү улантышы керек:

Биз сабакта билдик;

Биз үйрөндүк;

Биз.....иш жүзүндө колдоно алабыз;

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

Биздесунуш бар.

Даярданууга 3 мүнөт, чыгып сүйлөөгө берилген убакыт 2 мүнөт. Командалар чыгып бүткөндөн кийин мугалим жыйынтыгын чыгарат. Жыйынтыгын чыгаруу үчүн мугалимге кошумча материал берилди.

Мугалим. “Бир адамдын укугу экинчи адамдын укугу башталган жерде бүтөт” – бул сөзгө кошулбай коё албайбыз.

Ар бир адам анын укуктары гана эмес, милдеттери да бар экенин билүүсү керек. Биздин эркиндигибиз абсолюттук эмес, ал моралдык, укуктук, социалдык жана башка ченемдер менен чектелген. Ар бир адам өзүнүн укуктары кайсы жерде бүтүп, милдеттери кайсы жерде башталаарын так билүүсү керек.

Бул маселе азыркы коомдо актуалдуу болуп саналат, анткени адамдардын көпчүлүгүнүн укуктук, моралдык жана моралдык сапаттары жетишсиз өнүккөн жана бул көп учурда башка адамдардын укуктарынын бузулушуна алып келет.

«Бир адамдын эркиндиги экинчи адамдын эркиндиги башталган жерде бүтөт». «Башкалардын сага кандай мамиле кылышын кааласаң, башкаларга да ошондой мамиле кыл» деген «адеп-ахлактуулуктун алтын эрежеси» сыяктуу бул сөздөр азыркы реалдуулуктун урааны болуп калды. Биздин коомдо укук менен катар милдеттер, ошондой эле жүктөлгөн милдеттерди аткарбагандык үчүн жоопкерчилик бар. Эркиндик ар дайым коомдун бакубаттыгы үчүн адилеттүү мыйзам менен чектелиши керек.

Биздин сабактын жыйынтыгын чыгарып жатып, бул саптар жер жүзүндө жашаган бардык адамдардын турмуштук кредосу болушун каалайм: **«Мен үчүн башкалардын каада-салты ыйык, мен эч качан башка ишенимдеги адамдарды айыптабайм, анткени мен ар бир адам өзүнүн ишенимдерине жана ырым-жырымдарына укугу бар экендигин билем».**

Жыйынтыктар чыгарылгандан кийин окуучулар жеке карточкаларды толтурушат, ал мугалимге кайтарым байланышты берет. Мугалим бул карточкаларды чогултуп, эксперттер менен бирге сабакты өзүнчө талдайт.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

Максат:

Класстык сааттын жыйынтыгында окуучу:

- Борбордук Азиянын аялзат акындары менен таанышат;

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

- ар түрдүүлүктү көрө билүүнү жана ага ар кандай колдонуу табууга үйрөнөт;
- акын аялдардын Борбордук Азиянын маданий, саясий иштерине кошкон салымы менен таанышат

Класстык саатка сунушталган жабдуулар жана ресурстар: Видеопроектор, компьютер, доска, бор, тапшырмалары, терминдери жана кейстери бар карточкалар, калемсаптар.

Узактыгы: мугалимдин тандоосу боюнча.

Адам – бул бүтүндөй дүйнө.

Өзбек макалы

Гениалдуулуктун күчү ушунда, мезгилдерди бир убакка байлаган.

Зульфия, өзбек акыны

Аял көрүнгөн менен кең пейил,

Токтото албайт дем күчүн!

Эсинде анын дайыма, ал –

Эне.....

Тынчтыкта болуп жер жүзү,

Үзүлбөсүн десең жашоо учугу –

Корккун аял каарынан.

Зульфия Атои. Тажикстандын эл акыны

I. Кириш сөз.

Бүгүн биз Орто Азиядагы акын аялдардын чыгармачылыгы менен таанышабыз. Бул сабак алардын чыгармачылыгы менен таанышуудан тышкары гендердик көйгөйлөргө кайрылууга мүмкүнчүлүк берет. Гендердик сезимталдыктын талабы азыр каалаган адамга коюлат. Чыгышта акындар да, акын аялдар да ыр жазышарына, алар бирдей формаларды колдонуп, чыгармачылыгында жогорку деңгээлге жетишкен. Адабиятта бир топ акын аялдар болгон – мисалы, түрк акыны **Михри Хатун** (болжол менен 1456-1512), азербайжан акыны **Натаван** (1830-1897) жана башкалар. Бирок аялдар поэзиясы XIX жана XX кылымдарда үзгүлтүксүз салтка ээ болгон өзбек жана тажик адабиятында кеңири берилген. Кыргызстанда бул атактуу **Курманжан датка**, ал Зыйнап (Зиннат) деген псевдоним менен таанымал болгон.

II. Бул түрдүү жана түстүү дүйнө! «Жети нота» көнүгүүсү

Көп түрдүүлүктүн баалуулугун баса белгилөө үчүн, сабактын башталышында билим берүү арсеналынан «Жети нота» көнүгүүсүн³⁰ колдонсо болот.

Көнүгүүнүн максаты: көп түрдүүлүктү көрүүгө, аны баалоого жана анын ар кандай колдонулушун табууга үйрөнүү.

Өткөрүү убактысы: 10-15 мүнөт

Сабактын башталышында музыкалык чыгармадан кыска, 1-2 мүнөттүк үзүндү уктурулушу мүмкүн.

Окуучуларга суроолор:

30 Ыйгарым укуктуу билим берүү – бул түздөн-түз тажрыйба алуу аркылуу окутуу жолу менен топтун өзүн өзү уюштуруу көндүмдөрүн алууга боло турган шарттарды түзүүгө багытталган гендердик адилеттүүлүк жана зомбулуксуз негиздеги окуу процесси

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

- Силер кандай деп ойлойсуңар, кайсы нота музыкалык чыгармада биринчи болууга укугу бар?
- Бир нотаны башкасына караганда маанилүү деп эсептесе болобу?
- Жети нотаны тең колдонуу бизге эмне берет?

Мугалим окуучулардан чакан топторго бөлүнүүнү жана суроолорго жооп берүүгө аракет кылууну суранат.

«Дүйнөгө адамзаттын ар түрдүүлүгүн (расалык, жыныстык, диний, этностук, жаш курагы жана башка) колдонуу эмне бериши мүмкүн?»

Окуучулар «тынчтык жашоодогу ар түрдүүлүк» адамдарга бере турган пайдалуу жактарын талкуулап, атүгүл кагаз бетине тартууга аракет кылышса болот.

Топтордун ишинин жыйынтыгынын чакан презентацияларынан кийин мугалим окуучуларга дүйнөдөгү ар түрдүүлүктүн зарылдыгы жана пайдасы жөнүндө тыянак чыгарууну сунуштайт. Андан кийин мугалим окуучуларга Борбордук Азиянын акын аялдарынын өмүр баяны жана чыгармачылыгы менен таанышууну сунуштайт.

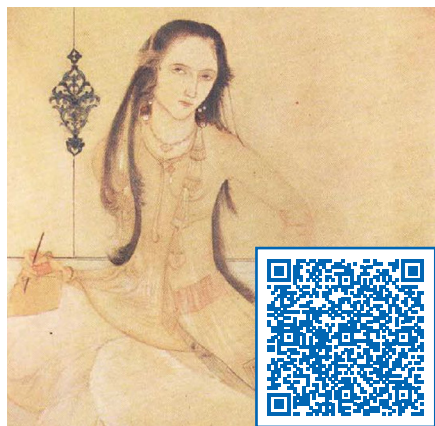
Мугалимдин куржунуна:

Акындардын өмүр баяны менен таанышууну ар кандай жол менен уюштурууга болот. Бул кичинекей театралдаштырылган спектакль болушу мүмкүн же технологиянын элементин колдонсо болот – Мен силерди тааныштыргым келет...

Белгилүү болгондой, эки эң көрүнүктүү өзбек акындары Увайси (18-кылым) жана Надира (19-к.) социалдык абалынын айырмачылыгына карабастан курбу болушкан. Аларды ролун ойноп жаткан эки кыз бири-бири жөнүндө айтып бере алат.

Эгерде мугалим сабакта Махзунанын (811)³¹ жана Дилшаддын³² поэзиясын колдонсо, анда аларды да бири-бири менен тааныштыра алат же муну «Фазли акын» жасай алат, аны менен Махзуна мушоирага (поэтикалык диалогдорго) катышып, ал эми Дильшад Кокондо Надиранын сарайында болгон учурда аны билиши мүмкүн. Кокон хан жана Бухара хан сарайында Курманжан датка да болгон, мында акын аялдардын болгонун да элестетсе болот. Же болбосо сабакка Шабдан баатырды киргизсе болот, ал Курманжан датканы жакшы билген жана урматтаган.

Атактуу сөз чеберлери — Зебунисо, Нодира, Увайси, Махзуна, Дильшод, Курманжан.

Зебунисо (1639/1638 - 1702)

Өткөн доордогу эң таланттуу чыгыш акындарынын бири ханбийке Зебунисо болгон, ал XVII кылымда жашап, «Махфи» деген псевдоним менен чыгармаларды жараткан. Ал 1638-жылы туулган жана Могол императору Аурангзеб менен анын биринчи аялы ханбийке Дилрас Бану Бегумдун улуу кызы болгон. Зебунисо башкаруучу персиялык Сефевиддер династиясынан чыккан. Бала кезинен ыр жазган, алгач араб тилинде, андан кийин перс тилинде жазган. Маалым болгондой, кыз жети жашында эле Курандын хафизин болуп калган. Ханбийке үчүн илим оңой болгон: ал мате-

31 <http://islamosfera.ru/nadira-maxzuna-uvajsi-klassicheskie-poetessy-kokandskogo-xanstva/>

32 <https://poeziya.ru/library/?poem=21062290>

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

матика, астрономия, адабиятты окуп-үйрөнгөн, бир нече тилде эркин сүйлөгөн жана дүйнө жүзүндөгү авторлордун чыгармаларын чогулткан өзүнүн китепканасы бар болчу. Уламыш боюнча ханбийкенин китепканасында 20 000ге жакын китеп болгон.

Ханбийке каллиграфияны да жакшы көргөн. Ал каллиграфиялык эмгек гана жаратпастан, ошондой эле дасыккан каллиграфтарды жалдап, алар ага сейрек кездешүүчү жана баалуу китептерди көчүрүп жазышкан, ал эми кашмир кагаз жана кашмирдик жазмакерлер өздөрүнүн чеберчилиги менен белгилүү болгон. Анын жетекчилиги астында «скрипториум» уюштурулуп, бүтүргөн эмгектерди жеке өзү карап чыккан.

Зебунисонун эң белгилүү адабий чыгармалары «Диван» поэзия жыйнагы, анда 5000ге жакын ырлар камтылган. Мындан тышкары, ал жазуучу болуп саналат. «Зеб-и тафасир» (Чечмелөө сулуулугу) аттуу Куранга комментарийлердин автору болгон. Зебунисонун ырлар жыйнагында чыгыш аялынын абалы, анын ички сезимдери, оор сыноолору жана рухий асылдуулугу сыяктуу темалар басымдуулук кылган.

Анын жүрөгү дайыма адабият, поэзия деп соккон. Курч акыл менен, поэзия кечелеринде жаңычыл табылгалары жана жандуу маанайы менен акындарды таң калтырган.

Император Аурангзеб өтүп баратканда, ал дароо ыр жазып чыгарган, мисалы:

О, наадан булбул!

Деминди кекиртекте кармагын.

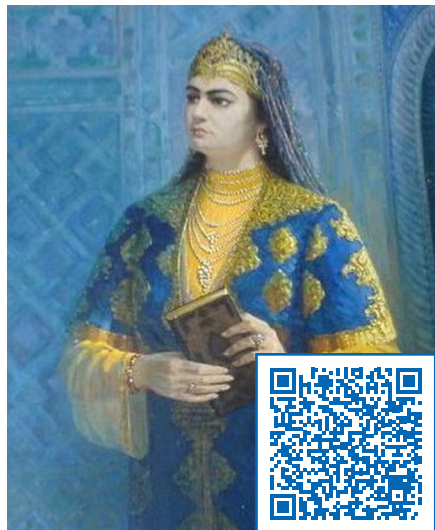
Падышалардын эрке мүнөзү,

Менин саптарымды көтөрө албайт.

Император ошондо бул ырга жылмайып, ага поэтикалык декламациясын улантууга уруксат берген. Бирок, андан ары атасы менен кызынын ортосундагы мамиледе келишпестик пайда болуп, натыйжада аягы трагедиялуу аяктайт.

Адегенде Зебунисо сулуу Шах Жахандын өтүнүчү боюнча Сулейман Сикох ханзаадага кудаланган, бирок күйөө бала Аурангзебдин буйругу менен ууландырылган.

Атасынын кызына болгон ишенбестиги ушунчалык даражага жетип, өмүрүнүн акыркы 20 жылында башкаруучунун өкүмү менен ханбийке Салимгарх чебинде туткунда өткөргөн.

Императордун мындай радикалдуу чечимге келишине бир нече себептер, анын ичинде Зебунисонун бир тууган агасы ханзаада Акбар менен достугу болгон, ал атасына каршы чыккан эле.

Ханбийке Зебунисо 1702-жылы каза болгон жана Делиде отуз миң дарак бакчасында көмүлгөн.

Розасын булбул унутат, бакчадан мени көргөндө,

Брахман бузат убадасын, кыялында көргөндө.

Розанын жыты ачыла элек бүчүрүндө катылуу,

Көрөт мени ким издесе, ыр саптарымдан жазылуу.

Надира (Нодира) Махлар-ойим (1790/91 - 1842), адабиятта Надира псевдоними менен белгилүү (башка псевдонимдери – Камила

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

(Келишимдүү), Макнуна (Жашыруун) Анжиян башкаруучусу Рахманкул-бектин үй-бүлөсүдө төрөлгөн. Мунун негизинде аны өзбек акыны деп эсептешет, бирок анын тажик тилинде жазылган көптөгөн чыгармалары бар. Надира баштапкы билимди атын-айи – үйдө билим берген мугалимден алган, ал кыздарды үйдө окуткан. Кийин Надира чыгыш классиктеринин чыгармаларын өз алдынча үйрөнгөн.

Надиранын чыгармалары боюнча ал: араб, түрк, азербайжан жана фарс-тажик тилдерин билгендигин айтса болот. Анын керемет жөндөмдүүлүгүнөн улам көп билимди өздөштүргөн. Анын жүрөгүндө Макнунанын ойлору, бир талант жашырылган. Ал жөнүндө сөз менен айта албайсың, акыл менен бере албайсың деп жазган ал.

Надира жаш кезинен эле ыр жаза баштаган. Акындын алгачкы чыгармачылыгынын өзгөчөлүгү ички дүйнөсү бай адамдын сезимдерин жана айлана-чөйрөсүнүн шарттарын чын билдирүүгө умтулуусу.

Махлар-ойим (Надира) жаш кезинде эле сейрек кездешүүчү сулуулугу, жаркын акылы жана акындык таланты менен бүткүл Ферганага белгилүү болгон.

1807-жылы Маргеландын башкаруучусу Умар ханга күйөөгө чыккан, ал дагы ырларын Амир деген псевдоним менен жазган. Бул нике адегенде акын кыздын бакытын, күйөөсүнүн сүйүүсүн алып келди. Анын акындык талантына суктанган Надира мындай деп жазган:

«Сүйүү илхамы жөнүндө сөз болгондо Надира,

Ал өкүмдар Умардын ыр сабынын эстейт кооздугун».

Маргеланда Надира кайрадан өзүн сүйүктүү китептерин окууга, ырларды жазууга машыгат. Ал бул жерден эл тааныган Маргеландык акын кыз Жахан-атын Увайсиге жолугат жана аны менен тыгыз достук мамилелерди түзөт, ал аны балдардын насаатчысы жана музыкант катары хан сарайга чакырат. Ушул мезгилден тарта жаш акын өзүнүн өмүрүн адабият менен байлап, чыгармачылык менен олуттуу алектене баштайт.

1812-жылы сарай төңкөрүшүнөн кийин Умар хан Кокон тактысына отурган. Ал аялы менен уулу Мухаммед Али Ханды Коконго алып келет. Ушул мезгилден тарта жаш акын өзүнүн өмүрүн адабиятка арнап, чыгармачылык менен олуттуу алектене баштайт.

Надира Кокондун маданий жана адабий жашоосуна активдүү катышкан. Умар хан 1822-жылы өлгөндөн кийин такты анын он төрт жаштагы уулуна өткөн. Мындан ары хандыкты Надира башкарат, ал мамлекеттик ишти жүргүзүүдө өзгөчө жөндөмүн көрсөткөн.

Ал акындарга, илимпоздорго, искусство чеберлерине колдоо көрсөткөн. Анын буйругу менен көптөгөн коомдук имараттар – мейманканалар, мончолор, мечиттер, медреселер жана кербен сарайлар, жетимдер үйү жана селсаяктар үчүн баш калкалоочу жай, базарлар жана соода аянтчалары курулган; анын буйругу менен көчөлөр, проспектилер, бакчалар иретке келтирилген.

Бул мезгилде анын сүйүү, шарап, жаз темаларына арналган чыгармаларында граждандык мотивдер, социалдык темалар көтөрүлгөн.

Надира хан сарайдын жашоосун жакшы билген, ошондой эле карапайым элдин турмушун да билген. Башкаруучулардан ал кайрымдуулукту, адилеттикти жана боорукердикти талап кылган.

Падыша элдин абалына көңүл бурбаса,

Анын улуулугу, кудурети, бийиктиги жана даңкы татыбайт эч нерсеге.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

Акылдуу падыша — карапайым элине кайрымдуу,

Андай болбосо коопсуздук жана абайлоо – татыбайт эч нерсеге.

Надира мындай деп жазган: «Мен жакырларга жана үй-жайсыздарга жардам жана колдоо көрсөтүм, ошондой эле аларга боорукердик жана кайрымдуулук көрсөтүп, кедей-кембагалдарды муктаждыктан куткарып, аларды ыраазы кылдым. ... Обочо жакта окуучулар үчүн жанга жагымдуу медресе, соодагерлер үчүн – чоң кербен сарай курдум. Чоң кыйынчылыктар менен жоокерлерди (өзүм билемдигин) токтоттум жана элге эс алуу бердим. Ошентип өлкөнү жакшы бакубаттап, жүрөгүндө кайгысы барларга кубаныч тартууладым. Илимпоздорго, агартуучу адамдарга мээримдүүлүк жана колдоо көрсөттүм, ошонун аркасында алар кандайдыр бир прогресске жетишти».

Надира өзбек жана перс-тажик тилдеринде ыр жазган. Анонимдүү автор анын перс-тажик диванынын кириш сөзүндө акын айым жөнүндө мындай деп жазган:

Ал ар-намыска, кадыр-баркка жана даңкка толгон,

Иштери анын башынан аягына чейин чебер жана сонун,

Анын пазилеттерин жана жакшылыгын билгиң келсе,

Эркиндикти сүйгөн ырларынын мазмунунан окуп бил.

Бул акындын жашоосу бактылуу өнүгүп жаткандай сезилет. Бирок анын өмүрүнүн акыркы жылдары азап торунда өтөт: Надира өз ара чыр-чатактын курмандыгы болуп калат. Бул акындын керемет жазылган он саптуу ырында (муашшар) чагылдырылган.

1842-жылы Бухара эмири Насрулла Коконду басып алып, Надиранын көзүнчө анын сүйүктүү небересин өлтүрөт. Надираны шарият мыйзамын бузду деп айыптап, аны менен кошо эки уулун өлтүргөн. Эмир Насрулла Бухарага кайтып келип, Коконго Шерали хан отургандан кийин Надиранын жана анын уулдарынын сөөгү сый-урмат менен башкаруучулардын мүрзөсүнө коюлган. Көрүстөндүн баш жагындагы чоң таштардан турган эстелик акын жөнүндө эске салып турат.

Надиранын поэтикалык жөндөмү жогору болгон. Анын ырлары, өзгөчө поэзиясы акын Амири менен таймашы (мушайра) өзбек адабиятын байытты. Надиранын поэзия дүйнөсү жарык, кереметтүү лирикасы анын оор тагдыры менен байланыштуу трагедиялык мотив менен өзгөчө айкалышкан. Анын ырлары поэтикалык жактан абдан кемчиликсиз жана газалдарынын салттуу образдарын айкалыштырууда өзгөчө фантазия менен белгиленген. Лириканын башка жанрларында жаралган чыгармалары да кызыктуу. Жалпысынан адабиятта Надиранын мурасы – үч диванга чогултулган он миңге жакын поэтикалык саптар; эки өзбек, бирөөсү тажик тилиндеги ырлар. Анын газалдарынын көбү – формасынын пластикасы менен айырмаланган сүйүү лирикасы, ыр саптарынын жеңилдиги, сөздөрдү чебер колдонгондугу. Надиранын музыкага коюлган кээ бир газалдары азыр да элдик ырлар катары колдонулуп келет.

Надира мындай деп жазган:

Атыңды умтулгун жакшы иш менен таанытууга,

Жакшы ат сенин дүйнөдөгү калган изиң.

Надиранын чыгармачылыгын адабий таануучулар изилдеп жатышат. Анын Мекенинде ал жана анын ырлары эскерилип, жакшы көрүшөт. Анжиянда Надиранын аты шаардын борборундагы проспектке, кинотеатрларга жана маданияттын башка курулмаларына берилген.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

Увайси³³

Увайси деген псевдоним менен жазган Жахан-биби же Жахан-отин 1780-жылдары Маргеланда, акын Кайнар-каландар окумуштуунун үй-бүлөсүндө туулган. Апасы Чиннибиби кызын сабаттуулукка үйрөтүп, сабак берген. Атасы менен апасы кызына светтик илимдердин негиздерине жана ыр түзүүгө үйрөтүшкөн, кийин Увайси өзбек адабиятынын классиктерин өз алдынча үйрөнгөн.

Жахан өтө жаш болсо да күйөөгө беришкен. Күйөөсү орой, сабатсыз адам болгон. Жаш акын үй-бүлөсүн таштап, Коконго кеткен. Мында, Умар хандын сарайында акындардын жолугушуулары, акындык өнөр боюнча таймаштар өтүп турган. Увайси көпкө дейре бул жолугушууларга кирүүгө аракет кылып, акыры кемпирдин кебетесин жамынып кирди. Алдаганы билинип калган, бирок Увайсинин таланты ага сарайда калууга жардам берди: аны Умар хандын аялы Надиранын ишенимдүү адамы кылып алышкан.

Бирок, сыягы, Увайсинин ак сөөктөрдүн чөйрөсүндөгү жашоосу анча жакшы болгон жок окшойт. Акындын диванында, мисалы, анын балдары (уулу жана кызы) акчага муктаж болгондугуна кыйытма бар. Надиранын күйөөсү Умар хан акындын уулун Кашкарга сүргүнгө айдаган, бул энесин кайгырткан:

*Бүгүн, достор, мен сүйүктүү уулумдан айрылдым,
Кедей болсом мейли эле, башкаруучумдан ажырадым.*

Бирок акынды бул кыйынчылыктардан башкасы да тооруган. Увайси уулунан ажырагандан кийин сүйүктүү кызынан да ажыраган.

Белгилүү акын, ордодо жашаса да, ошол кездеги башка аялдар сыяктуу, анын ичинде анын коргоочусу да укуксуз болгон. Мисалы анын күйөөсү өлгөндөн кийин, башкаруучу хан Увайсини сүйбөгөн кишиге күйөөгө чыгууга мажбурлаган. Увайси баш тартуу менен анын колун сурагандын каарына калат. Ал хандын макулдугу менен анын үй-жайын тартып алат.

Увайси 1855-жылы Маргилан шаарында 65 жашанда каза болгон. Турмуштук жоготуулар Увайсинин поэтикалык чыгармачылыгына терең из калтырган. Ал кайгыга жык толгон. Увайсинин поэзиясынын негизги темасы – коомдогу аялдардын оор абалы – анын бардык чыгармаларында чагылдырылган, анда жарандык абалдан тартып сүйүү лирикасына чейин сүрөттөлгөн. Анын поэзиясында бул тема биринчи жолу өзбек адабиятында курч жана күчтүү сезим менен айтылган.

*Жүрөк жаралуу, заман азабынан жараланган.
Ырайымсыз тагдырдан жүрөк жаралуу, жаралуу.
Каршылаштын ырайымсыз кылычынан жан азап,
Адамдардын акылсыздыгынан жүрөк жаралуу, жаралуу...*

Увайси кайгынын акыны катары инсан жана чөйрө, адам жана коомдун өз ара мамилесинин трагедиялуу жактарын талдаган. Увайсинин толук диваны бизге чейин төрт тизмеде жеткен. «Шахзаде Хасан» жана «Шахзаде Хусейн» дастандарынын темалары, албетте, анын жеке трагедиясы менен байланыштуу болсо керек (Мухаммед пайгамбардын каргашалуу каза болгон неберелери Хасан жана Хусейн жөнүндө баяндар).

Дастандар «Кербала-наме» поэмасына бириктирилген. Увайсинин экинчи негизги эмгеги – бүтпөй калган «Мухаммед Алихандын өмүр баяны» тарыхый поэмасы. Анда Кашкарга каршы согушка аттанган башкаруучу Умар хандын уулу жана мураскору жөнүндө айтылат. Эне аны Маргеланга узатып, уулунун кайтып келишин күтүп, ошол жерде калат. Увайси баласын күткөн эненин образын абдан так берген.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

Увайсинин лирикасында чыгыш поэзиясынын классикалык жанрлары басымдуулук кылат; ал поэтикалык табышмак сыяктуу фольклордук жанрга киргизилген. Анын газалдары салттуу образдардан өзгөчөлөнүп, жандуу образдары жана олуттуу өзгөрүлмө жетишкендиктери менен айырмаланат. Алар чоң жана жарык лирикалык сезим менен берилген.

Бир жарым кылымдан ашык убакыттан бери акындын ырларын элдик ырчылар – хафиздер тарабынан ырдалып келет.

Увайсинин поэзиясында адамдарга болгон сүйүү, адилетсиздикке нааразылык, өз доорунун коомунун ырайымсыздыгынын мотивдери мүнөздүү.

Махзуна

Мехрабон (поэтикалык псевдоними – Махзуна («кайгылуу»)) – XIX кылымдын биринчи жарымында жашаган. Ал Кокондо төрөлүп, бүт өмүрүн ошол жерде өткөрсө керек. Жеке жашоодо Махзуна абдан бактысыз болгон. Ал өзү сүйбөгөн сабатсыз адамга күйөөгө берилген. Шарияттын мыйзамдары жана үрп-адаттары сакталышы керек болчу, аялдар сырткы дүйнөдөн толугу менен обочолонуп, камоодо болушкан. Бирок, Махзуна поэтикалык сөзгө кайрылган, поэзия дүйнөсү ал үчүн үй-бүлөлүк кулчулуктун жана мыйзамсыздыктын бекем кишендерди түртүүчү каражат болгон. Увайси жана Надира менен катар эле акын кыз Кокон адабиятында өзүн активдүү көрсөтө алган. Акын өзбек жана тажик тилдеринде да жазган. Ал көптөгөн поэтикалык чыгармаларды жараткан деп эсептешет, бирок бизге чейин бир гана өзүнчө ырлар (эки газал, мухаммас жана Махзуна менен Фазли Наманганинин ортосундагы мушоира (поэтикалык диалог) жыйнагы келип жеткен, ал 1821-жылы түзүлгөн Фазлинин «Акындар жыйнагы» антологиясына кирген. Бул ырлар, формасынын жана тематикасынын салттуулугуна карабастан, акын кыздын улуу талантын баалоого мүмкүнчүлүк берет. Алар адаттан тыш образдар жана дүйнөгө болгон көз карашы менен багындырат³⁴.

Окуучулар менен маек:

• Фазли (Мушоира)

Ырларыңа сенин мактоо жарашат. Алардын саптарынан көрөбүз биз тунук акыл: «Дарыяларда дүйнө күзгүдөй чагылгандай, ойлоруң бардык сөздөрүңдү чагылдырат.

• Махзуна

Бул саптардын акылмандыгын мага арнаган ким? Ошентип, бир сүйгөн адам жаза алат. Бирок, сүйүүнүн таттуулугун, пилигрим сымал ачуусун таткан билет.

Фазли акын жыйнакта Махзуна менен өзүнүн акындык таймашы тууралуу төмөнкүдөй баяндайт:

«Татыктуу бир адамдын маңдайында жылдыз жанган, асыл тукум кызы бар экен. Ал теңдешсиз Зебуннисеге акыл жагынан тең, атактуу кокондук акын кыз болгон. Ал өз ысымына жараша мээримдүү жана боорукер. Ал мени дайыма сыначу. Гурийлер көз арткан бул сулуу мени менен кат алышып жүрдү. Бул ай жүздүү айымдын псевдоними Махзуна болгон жана ал бийик ойлуу учуусу менен айырмаланган.

Мен ага кандай газал жиберсем да, ал эки сап ырга таттыктуу, учкул сымал жаркыраган жооп тапчу. Бир күнү анын ырын окугандан кийин, мен абдан толкундандым. Дароо алардын үйүнө бардым. Ал мени көргөндө: «Ыр окуңузчу» – деди. Мен ага түрк тилинде ыр окуп бердим, ырда мен анын ырларына мактоо гана жарашарын билдирдим.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

- **Фазли**

Жүрөгүбүздү ача турган сөздөр бизге ачык айтылбасын.
Колуктуну чадра астында кармагандай, аларда катылган саптар болсун купуя.

- **Махзуна**

Тайманбас сөздөр үчүн айыптаба. Чөп кээде күн жок өсөт. Ошентип, мен бой тарткан сайын, менин ырларым да жетилди, четке кагылды, адамдардан алыс болду.

- **Фазли**

Кыпкызыл оозуң менен шараптын түсү бир. Ошондуктан, сенин ырларың шарап. Жөнөкөй Хмелден мас эмес: коюу шарапка окшош, сенин ырыңдан.

- **Махзуна**

Аттиң, менин ырларым дале суу, аларды жылдар эсте калтырар.
Алар – али ийриле экен жиптей, биз алардын күчүн аныктай албайбыз.

- **Фазли**

Сулуудай жаркырайт сөзүң, Айтчы мага, Мугалимиң ким?
Айдай болуп, бийиктиктен жанбайбыз, күндүн нуру бизге төкмөйүн.

- **Махзуна**

Деңиз көп дарыяларды сиңиргенде гана берметке толот.
Сансыз толкуган сөздөрдү тердим – ырларымдан бермет таптым.

- **Фазли**

Фазли акыркы сөз менен таң калтыр,
Айт ага, Фазлини таарынтпа.
Мен таңга жуук болушум керек Наманганда,
Сокур болгуча, көрүп барган жакшы.

- **Махзуна**

Эмне десем болот? Камоодо жашайм, бирок кайгы дүйнөсүн анык көрөм, Мен ырлардын баарын китептен алган жокмун – аларды мага туугандарым четинен өткөрүп беришти!

Дилшад (Дилшод)

1967-жылы «Литературная газетанын» беттеринде «Янгиюлдагы поэтикалык табылга» деп аталган макалада тажик акыны Мирзо Турсунзаде Янгиюль шаарында «Барно» деген адабий псевдоним менен жазган Дилшаддын ырларынын кол жазмасы табылгандыгын билдирген. Ал тажик, өзбек жана азербайжан тилдеринде ыр жазган.

Дилшад 1800-жылы Истаравшанда (азыркы Тажикстандын аймагы) туулган. Умар-Хан тарабынан Истаравшандан Коконго айдалып, бүт өмүрүн ошол жерде өткөргөн. Акын кыздын ырларында өзүнүн туулуп-ескен жерлерин сагынуу сезими чагылдырган. Дилшод өзбектердин да, тажиктердин да сүйүктүү акыны болуп калды, өзүнүн чыгармачылыгы менен ал эки элдин маданий жана адабий байланышынын анык үлгүсү³⁵ болду. Надира менен хан сарайда канча болгону белгисиз. Анын хан тарабынан жазаланып, сарайдан чыгып кеткендигинин далилдери бар. Андан кийин ал Кокон кыздар мектебинде элүү бир жыл сабак берген, 1905-жылы каза болгон.

Ырларынын биринде Дилшод миңден ашык поэтикалык табышмактарды – газал жазганын айтат. Ал

35 Бермет булагы: Перс-тажик классикалык поэзиясы – М: 1982, Жүз жылдык оролгон барактар: XIII – XX-кылымдардагы түрк жана классикалык поэзиясы-Л.:1991

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

ошондой эле «Көчкөндөрдүн тарыхы» деген автобиографиялык сочинение жазган. Дилшод Хафиз жана Навои менен бирге окуганын сыймыктануу менен айткан. Дилшоддун лирикалык чыгармасында жашоону сүйүү, адамгерчилик, карапайым элге болгон сүйүү чагылдырылган. Анын чыгармаларында жаркыраган келечектин кыялы ачык-айкын берилген, анын ырлары адамдын бийик адамгерчилигине, ишенимге жык толгон.

*Тагдырыма нур чач – бир кыялдан көнүл жылыйт,
Эл тагдыры ырындай, өмүр ырын ырдайын!
Оту күчтүү сүйгөн жандардын жашоосу болсун жаркын,
Чөйчөктөй, – куюп ич, бул жашоо толук болсун.
Гүлдөсүн өмүр, өчпөс нурдун жарыгындай.*

Тажик акыны Мирзо Турсунзаде мындай дейт: «Мен Дилшаддын ырларына суктандым. Алар эң сонун, чыгыш адабиятынын мыкты салттарында, терең лирикалык мүнөздө жазылган жана ошол эле учурда кайраттуу. Надиранын ырлары сыяктуу айрым ырларында анын жашоосундуга трагедиялуу окуялар чагылдырылган. Акындын газалдарынан олуттуу чыгармачылык өзгөчөлүктү байкаган.

Дилшаддын ырларынын бирине ылайык, анын чыгармачылыгында социалдык темалар да болгон.

Курманжан Датка

Курманжан датка Алайдын башкаруучусу катары тарыхта калган, Датка наамы болгон жалгыз аял ханзаада, башкаруучу – муну эки хан тастыктаган, бул Чыгышта болуп көрбөгөндөй окуя.

Курманжан датка (1811 - 1.2. 1907) – кыргыз мамлекеттик жана аскердик ишмер, жетекчи жана 1832-1876-жылдары Алай кыргыздарынын башкаруучусу болгон. Ошондой эле

«Алай ханышасы», «Түштүк ханышасы» ж.б «Эл энеси» катары белгилүү. Кокон хандыгында жана Бухара эмиратында датка (ханышасы) титулуна ээ болгон. Россия императордук армиясынын полковниги³⁶.

Ал Оштун айланасында жашаган Муңгуш уруу бирикмесинин Баргы уруусунан болгон. Кудалашып күйөөгө берилгенден кийин, биринчи күйөөсүнөн качып келип, ата-энеси менен 3 жыл жашаган. 1832-жылы Алай башкаруучусу Алымбек-даткага өз ыктыяры менен күйөөгө чыккан. Аны менен 29 жыл жашаган, 5 бала төрөп, жолдошунун алмаштыргыс жардамчысы, кеңешчиси болгон. 1862-жылы сарай кутумчуларынын колуна түшкөн күйөөсү өлгөндөн кийин, Алайды башкарууну колуна алган.

Бухара эмири Музаффар ага датка наамын берген. Көрөгөч башкаруучу Курманжан датка уруулар аралык талаш-тартыштарды жана тоолуу кыргыздардын чууларын жөнгө салууга зор салым кошкон. Кокон хандыгынан көз карандысыздык саясатын жүргүзгөн. Ушул эле линия орус аскерлеринин Фергана өрөөнүнө интервенциясы учурунда да жүргүзүлгөн.

Билимдүү, таланттуу Курманжан лирикалык ырларды Зыйнат деген ат менен жазган. Замандаштары анын ыр саптарын жогору баалашкан жана Чыгыштын башка акын аялдары: Надира, Дилшод, Махзун менен катар коюшкан. Анын үстүнө ханыша өзүнүн кыргыз тилинде гана чыгарган эмес, ошондой эле түрк, фарси тилдеринде чыгарган. Анын поэтикалык мурасынын аз гана бөлүгү сакталып калган.

Мен дагы эле жоголгондорду калыбына келтирүүгө болот деп ишенгим келет.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

Өзбекстан илимдер академиясынын Чыгыш таануу институтунда эки томдук кол жазмасында Зыйнаттын ырлары да болгон.

Ал эми элдин эсинде Айтыш – төкмө акындардын таймашында айтылган поэтикалык саптар калган, аларда Алай башкаруучусу да катышкан. Мындан тышкары, өзбек тарыхчыларына белгилүү Зыйнат газалдары, алардын кыргыз тилине кайра которулушун күтүп жатышат.

Кыргызстанда 2011-жыл Курманжан Датка жылы деп жарыяланып, 2014-жыл анын тагдыры тууралуу тасма тартылган.

IV. «Чыгыш акындардын айтышына катышалы!»

Акындардын чыгармалары боюнча ишти топтордо уюштурса болот, топтордун ар бири акындардын биринин ырларын же алар көтөргөн проблемалар боюнча ырларды алышат. Балдарды акындардын ырлары менен тааныштыруунун варианты катары адабий бөлмөнүн формасын сунуш кылса болот.

Мында **мугалим мушоира/айтыш формасын** колдоно алат, бул Чыгышта бардык доорлордо популярдуу болгон акындардын таймашы:

*Жылдыздар жанган айлуу кечте,
Акындар таймаш баштады.
Урматтуу досум, кошулгун бизге,
Убакыт сааты келди эми.
Чакырат мени,–
Мушоира
Каректер жанып турду,
Эргүүдөн, – мен мушоира,
Ойлору курч, устадай чебер,
Жан дүйнөмдүн жайнаган гүлү
Чатыр алдындагы,
Жайык килемдей.
Ырдаймын мен
Мушоира!
Акындардын төгүлүп турду илхамы,
Жүрөктү жаркыраткан ырлары,
Айтылат таамай сөздөрү курч,
«Келгиле достор!» – мушоира чакырат.
Жашасын акындардын таймашы,
Осуяты жүрөктөргө кадалат.
Татыктуулар сыймык менен аталат.
Акындардын таймашы, тамаша эмес,
Акыйкат сөз айтылат.
Намыс деген катуу өлүмдөн,
Ачууланып, кайра жүзү албырып,*

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

*Жүрөгүңдү ачасың дитиң салып,
Кабак ылдый чүмкөтүң жок.
Ай жүздүү сенин урматыңа,
Бүт дүйнө болоор түпөйүл,
Айлуу түндө,
Мушаира сахнасында*

Зульфия, 1958

Талкуулоо үчүн маселелер:

- Чыгыш акындары ырларында кандай темаларды чагылдырышкан?
- Алардын ырларында Чыгышта аялдардын абалы тууралуу эмне айтылат?
- Авторлор өздөрүнүн сезимдерин жана ойлорун ырларда кандай поэтикалык каражаттар менен жеткиришет?

Чыгармачылыгына сүңгүү...

Надира

Жакшына жашай билгин – анан кош– де,
Дүйнөнү, адамды сүй – анан кош– де.
Зулумдан алыс болгун, сактана бил,
Арылып, муң-зарыңдан, анан кош – де!
Булбулдай, раушан гүлүн сүйгөн,
Өмүрдүн жыргалын көр, анан кош– де.
О, көз жаш, коктудагы мөл булактай,
Дүйнөнү тазарт дагы, анан кош– де.
Гүл бактын бүчүрүн жар демиң менен,
Ажайып, кооздолсун – анан кош –де.
Алыска, ашыктыктын бакчасынан
Жолго чык. Көп кармалбай – анан кош –де.
Жүрөгүн сезсин баарын – анан кош – де.
Акактай көз жаш төгүп, о Надира,³⁷
Махаббат жолуна түш, анан кош– де.
Күн менен Ай жарыгы, көркүңдү чагылдырсын жаркыраган.
Көбүргөн шарап сындуу жаңы ачыган
Көтөрсүн көңүлүңдү жабыркаган.
Ачынан ажыдаардай куйрук толгойт,
Бу сенин ашынган кулк-жоруктарың.
Көздөрүң тикенектүү көпкөк карек,
Алыстайт жакындабай жолукканың.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

Ашыктык - кооз токулган торко сындуу,
Бу менде айып көп деп коркосуңбу?
Күп окшош ок дарынын дүрмөтүнө.
Ким күчтүү, ошол сени ээрчийт арттан,
Акылман сапарда эч жүрбөйт түндө.
Сен – күнсүң, асмандагы илеби күч,
Түндө да жарык алат бүткүл дүйнө!
Жүрөктө арманымды айтам, бүтпөйт,
Улаймын үзүк жипти, айтам, бүтпөйт.
Жашабай сыр сандыкты байлык үчүн,
Сактай бил сый байлыгын, айтам бүтпөйт.
Тумандуу түн кирсе да капкараңгы,
Ар күндүн эртеңи бар, айтам бүтпөйт.
Бул дүйнөдө жолдор көп кайчылашкан,
Жабыркаган андан көп наадандардан.
Акылдуулар калды бекен булганбай?
Дүйнө бүтүн туу чокудан бери карай, булганган,
Болбосо баш, бутка чейин булганган.
Анка кушу келди бекен биз жакка,
Бир тырмагы жок дегенде калды бекен булганбай?
Элегинен баары өтөт жалгандын,
Бири өтсө таптаза, өтө албады башкасы,
Шарабында чагылат жүзү динсиздин,
Бир ууртам да, чөйчөк дагы булганган Надира, билгин сен муну,
Булганса башат, калганы да булганган.
Экөөбүз бир болбойбуз, билем ачуу бул жагы
Тамган көз жаш – жүрөгүмдүн ызасы,
Тагдыр сени мага, мени сага буюрбады,
Жүрөк ыйлайт, жүрөк сыздайт карачы.
Уйкусуз таң атырам, үзүлүп этең-жеңи көйнөгүмдүн,
Жараланган жүрөгүмдүн бул ызасы.
О шамал, айта барчы уйкусуз таң атырган,
Азап менен өткөргөн түндөрүмдү,
Сүйүү күчүн, сүйбөгөн кайдан билмек.
Сүйүүнүн оттуу чогу – ысыгындай Күнүмдүн,
Батып кетсе уясына, нуру кеткен ай- жүздөн.
Күнүм чыкса, жүздөрүмдөн нур тамат,
Оо неге мынча келишимдүү келбет, өң!

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

А бирок кадалган менин карегим, адаштың,
Буюрбады түбөлүгү сүйүүмдүн.
Бекилүү ал туюк болуп мөөр астында,
Сезимимди билдирүүгө илмек кыска.
О шамал, Надиранын арманы күч,
Сен айтпасан, аны билмек ал кайдан.

Увайси:

Жүрөт Мажнун –
Чөлдө кайгы чегип муң,
Мен да жүрөм – жалгыздыктан зериктим.
О жүрөгүм, неге согуп дүпүлдөп,
Жалын жүрөк,
Жабыркаба мүшкүлгө.
Сүйүү – мүртөз, баш кесердей үшкүрбө!
Согуласың жар-аскага күйүт жеп.
Жообуң даяр, күйпөлбөйсүң, күтпөйсүн,
Дейсиң дайым, “Жашоо деген – ушул” – деп Көкөтөңир!
Сен кырсы элең оо, кандай!
Далайларды сыздаттың го аянбай,
Күүгүм кылдың менин ачык күнүмдү.
Увайсини учуралбайт, сүйүү күзгү бариктей
Навоини окуйм, талдайм зерикпей,
Талашамын, бүтпөйт өрттүү сөз-кебим
Угам кеңеш, жанымды эч кейитпейм.
Аялдардын жашоосун сүй – баса айтам,
Аянбагын жүрөгүм курч, дагы айтам.
Көз жашым – көл, өйүз-бүйүз жээги жок,
Көз жашымды сүзө албайсың – дагы айтам.
Ошол жакта өндү жаңы бир көчөт,
Кантип аны көрктөндүрүү – дагы айтам!
Кыйналган жандын арманын айтам,
Үзүлгөн жипти улайм, дагы айтам.
Майдалабайм, даңктайм, жар салам,
Түн суюлуп, агарып таң атканда,
Мен айтамын, сүйүү күчүн, андан мен,
Жашырмакмын эмнени? Мен айтамын!
Өксүй берип,
Өткөндөргө кайрылбас.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

Өзөк күйөт! Мейли күйсүн, өчпөсүн
Аяй билгин жараланган жүрөктү –
Салам жолдо, кереги жок көп сөздүн.
Өзөгүмө өрт түшсө да эң күчтүү
Мен тирүүмүн, алдым кайра, эрк күчтүү
Зулумдар көп бул жашоодо, дүйнөдө,
Өзөк күйөт, өзөк – өрттө, кантейин.
Жарма достун жардамы жок эч, эч бир
Бардык чопо кумарага өспөйт гүл.
Өсчү бүчүр күндөй жаркын нур чачып,
Беттен сылап, сенден кыя өтпөстүр.
Табият тартуулаган кыска өмүрдө,
Азап чегип, кайгы тарттың Увайси.
Улуу жолдо тагдыр сага жолуктурган,
Өзүң сындуу баткан ойго,
Досуң болду Увайси,
Бул дүйнө калпыс дегем, а бирок таппадым,
Ишенет кимге – жүрөк кайгысын.
Увайси.
Наадан-анткор, жардынын жашоосуна көз артпагын,
Азап чеккен көп экенин көрөсүң сен.
Куугунтуктан алпурушуп азаттыкка качканга,
Жол көрсөтөт чын дилинен Увайси.
Жаман көрбө Увайсини акылман,
Алардын капасына тең ортоктош Увайси.

Махзуна:

Мухаммас

Көзүм түштү мукам үндуу ырчыга
Суктантат анын назик жүз албырган.
Таажы сымал чачтарынын тармалы,
Жалтылдайт күн нуруна чагылышкан.
Дүркүрөтөт мускус жыты денеңди,
Сулуулукту көрбөдүм мен башкадан.
Аруулугу адам эмес, гүлдү дагы суктантат,
Секин карайм, урутунан жылмаят, анча мынча текебер.
Байкабады учкан күлүк кыялымды.
Сүйөм сени, оту окшойсун тозоктун.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

Күн жарыгы тунаргансыйт чыгып келсе бакчага
Келбетиң келишимдүү көргөндө
дарак ырдайт,
“Кипарис го” деп – артыңдан кеп учура.
Эр жүрөк, ай чырайлуу, сүйөм аны ченемсиз.
Ооба, роза түстүү кийимчен,
ал бир башкадай,
Караса кабак чытып, коркот баары.
Аден бермет мончок тартуулагың кубандырып,
Бирок аппак кардай берметти
мен үйүмдө көрбөдүм,
Сүйсөм дагы жарык жүздүү жарчыны.
Жемелебе Махзунаны, күнөөсү жок ал пенде,
Кызмат кылуу сүйгөнүнө - сүйгөн адам каалоосу,
Көздөрүнөн жүз миң күндүн нуру жаркырайт.
Эриндердин таттуулугу башкача,
Бал, шекер даамы мага ачуудай сезилет.
Сулуулар көп дүйнөдө, сени сүйдүм а бирок,
Орок сымал каштарыңды караймын,
Толкундун каптап кеткен янтарь жыты ай.
Исламдан чегинип, мойнума крест тагынсам кокус,
Кылмыш эмес, күнөө эмес, ыплас эмес,
Анткени сүйөм мен

Дильшад.

Муң кайгыга дүйнө толгон,
Үшкүрүктөн асман түсү бозоргон.
Онтогон көп, боздогондор андан көп,
Чындыкты айтсам, жүрөгүмө ката албай,
Титирейт го тиги турган кара таш да.
Мекеним менин Фергана деп аталат,
Ал күбөсү түйшүк кечке тарткандын.
Кымкуут үндөр таң аткандан башталат,
Түн киргенде жаап өткөн жаз жамгыр,
Коштойт менин жан ачыган ыйымды.
Кара туман каптап турат күн жүзүн,
Жылуулугу жетпей турат баарына,
Матырып бүркүт тумшугун,
Чымчык кабылды анын каарына.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

Жакыр элим чаңкап турат,
Жабыркаган, жакыр Анжиянда.
Сокур сымал, эч көрбөгөн,
Билсе дагы, байкабаган
Курсагы ток байлардын,
Тойдон колу бошобогон.
Жонундагы атлас чапан,
Өзү кийбей токуп берген,
Аялы кедейкандын, эми
Толкуйт эли Маргеландын.
Кумар менен бузукулук даңкталат,
Ит майрамда байлар күлүп чардашат,
Эне сүтү оозунан али кете элек
Жаш балдарды каалаганча кордошот,
Көз кыйыта карасаң, Оо Жараткан,
Чирип барат жара сымал бул Кокон.
Бышыкчылык кайда, Наманганда,
Бышкан анар оордугунан бутактары ийилген,
Багбан терет мөмөнү, жемек кайда,
Даамын татбайт, жыртык чапан
Кара таман, Баба Дыйкан.
Барно жазган, беш сап ыр,
Кыска дебе, а бирок маани-маңызы
Окурман, Сизге тапшырык,
Фергана чөлкөм, кут түшкөн,
Аалам чордону болсун биз үчүн
Эгер сени
Урса тагдыр нөшөрү жабыркоодон оолак бол!
Эгер сени
Басса жашоо кайгысы жабыркоодон оолак бол!
Жаман болбой жакшы жогун билип кой,
Жан дос күйүп, а касыңдан оолак бол.
Пенденин ак ишинен өтөөрү жок,
Уудан ачуу ач көздүктөн оолак бол.
Ак ит кирип, кара ит чыккан ооздон,
Ооз ачпа, көзүңдү ачып оолак бол.
Атың – Адам, затың – адам болгон соң,
Сасык жыттуу ушактардан оолак бол.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

Сөз былгытып, эч жаранды басынтпа,
Өзүң дагы таза туруп, туура жүр.
Саздай булганч чөйрөлөрдөн оолак бол.
Сени Дильшад, эгер бирөө кордосо,
Акыл калча, жаа тартуудан оолак бол.
Калем карма,
Газел жазгын деп үйрөткөн устаздар.
Шыктуу болуп,
Шайыр жүргүн ар иште
Алыстабай, жакын жүргүн эл менен
Булбул куштай таңшы бактуу жемиште.
Эч түшпөгүн булганч иштин соңуна
Ачуу душман, акыл досуң –
деп үйрөткөн устаздар
Билегиңе күч келтирбе, билим ал,
Билим күчтүү, миңди жыгат билип ал.
Салтты сакта, жүрсөң сылык, адептүү
Бүт душманың башын иет –
деп үйрөткөн устаздар.
Мурду көпкөк – оту жок, ал кур дүрмөт
Эмгек гана өргөлөтөт –
деп үйрөткөн устаздар
Кемтик эмес
Бул жашоодо кедейлик
Тегиз кара – деп үйрөткөн устаздар.
Калем алдым, калк жашоосун сайрадым
Каалагын ашат ишке – деп үйрөткөн устаздар.
Эгер Барно, сен чындыкты барктасаң,
Элди сүйгүн, ырда талбай –
деп үйрөткөн устаздар.
Сүйгөнүң ким көп күтүүгө туш болсо,
Ал ошончо жанар тоодой күйөт дейм.
Кирпигимди учка айлантып
Анын көркүн, сулуулугун сүрөттөйм.
Бүт жер кездим, араладым тоо, түздү
Күйүт тартып санааркап да жүрөмүн
Күүгүмдөгү гүлдөй соолуп жүрөмүн.
Өзөк күйөт, өзөк өрттө, кантейин

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

Кан айлансын толтосунда – жок өлүм.
Ашыктыгым ага, жанды жеп бүттү
Жолук бачым, тапчы жүрөк айласын,
Барно чыдайт, бүт азапка күйүттүү.
Тартса болду сүйүү балын акыры,
Жүрөк деле алга карап үмүттүү...
Сүйүү оту кимди гана тоорубайт,
Бир өзүндө жүрөгүмдүн ачкычы,
Дабагери бир өзүңсүң Барнонун,
Эч ким сени кыяламдан тарта албайт

Курманжан датка (Зыйнат)

Аргымак сызат алыска – мингендин жаасы колунда,
Жашыл шалбаа түстүү килем жамынып,
Райхан менен малла гүлү жоогазындын кызылына,
Суктангандай обон созуп, ыргалып ...
Күлгүндү күнгө кактабайт, бегим
Күмүштү күлгө таштабайт, бегим
Сырганы сыңар сактабайт, бегим
Сыр аяк турса аттабайт, бегим
Күңгөйдө күкүк мен элем, бегим
Күйкөгө качан жем , элем, бегим
Кулаалы салбайт ачууга, бегим
Куп келген теңим сен элең, бегим
Шумкарым, уулум Камчыбек, мойнуңа сыйыртмак илишип, жалгандан
узап сен кеттиң, ушундай беле бул дүйнө. Шейит болдуң сен балам,
азаттык ыйык жолунда!
Аргымак жалын беш бөлүп, бегим,
Өргөнү келдим мен мында, бегим.
Алмадай сенин башыңды бегим,
Көргөнү келдим мен мында, бегим.
Тобурчак жалын беш бөлүп, бегим,
Өргөнү келдим мен мында, бегим.
Томуктай сенин башыңды, бегим
Көргөнү келдим мен мында, бегим.
Кадага карап каң узап, бегим,
Кара бир зоону карадым, бегим.
Кайраным сенден айрылым, бегим,
Калкыма кантип барамын, бегим.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

Мугалим үчүн маалымат

Сабактын аягында чыгыш адабиятынын салттары ушунчалык күчтүү болгондуктан, көптөгөн кылымдар бою ыр формалары (газал ж.б.), көптөгөн темалар жана образдар өзгөрүүсүз калгандыгын, бул ар кайсы мезгилде жашаган акын-жазуучулардын чыгармачылыгын салыштырууга мүмкүндүк берээрин, «кылымдардын чакырыгын» мүмкүн кыларын баса белгилеп кетүү зарыл. Ар кайсы доордогу акын-жазуучулардын ырларында окшош мотивдер жаңырат – достукка жана сүйүүгө чаңкоо, заманга нааразы болуу жана идеалга умтулуу, бардык муундагы, бардык курактагы адамдар менен өз сезимдерин, ойлорун бөлүшүү каалоосу, алар тарабынан акындардын үнүн угуусун каалоо сезимдери билдирилет.

КЫЛЫМДАРДЫН ЫР ЖАҢЫРЫГЫ

Зульфия (XX кылым)

Жан дүйнөм эргип турду,
Кайгылуу биздин доордо.
Жан дүйнөм ыйлап турду.

Увайси

Оо достор! Кандай мезгил! Эргип турду жан дүйнөм!
Ээлик кылгандардын жүгү бизден алынды!
Жетилет келечек үрөнү. Эргип турду жан дүйнөм!
Аялдар теңдеш баары менен! Эргип турду жан дүйнөм!
Ар бир күн ыр саптарындай! Эргип турду жан дүйнөм!
Муңдуу дем алгандай барактары жазылган,
Бизден мурда жашап өткөн акын кыздар ай.
Дүйнө бизге зындан сымал көрүнгөн!
“Адилеттүүлүк – кыял гана”, - нечен акын кайталаган бул сөздү.
Жарык жанып жер бетине! Дүйнө өзгөрдү.
Топуракка түшкөн гүлдөй соолуп турду Чыгыштын аялдары,
Ырайымсыз болушкан баш болгондор. Өттү-кетти опурталдуу бул күндөр.
Биз эми курмандыгы эмеспиз, колубузда биздин тагдыр
Жайнадык гүлдөй, жаңыргын ырым менин!
Даңктайм сулуулукту туулган жерим сенин!
Батыра албайм ыр сабына кубанычын жүрөктүн.
Жоготуулар көп болду, сансыз болду арманым,
Бирок тагдыр оң карады, жанып турду жүрөгүм.
Кайгыда жүрсөм мен мурда, болгум келди бактылуу,
Мекеним менин бийиксиң. Учкум келди көкөлөп,
Тартуулаган бакыт мага, эргип турду жан дүйнөм.
Жоготконум кайрып берди Мекеним.
Кубангандан, эргип турду жан дүйнөм.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

Чөптүн талы болсом алсыраган, азыр дүйнө мага үй-бүлө.
Каркыраган каргалардын качырдым ырым менен үйүрүн.
Мекен мага кубат берди. Эргип турду жан дүйнөм!
Надира-бегим бизге ырайым кылып кайтып келсе,
Махзуна ыр саптарын тартууласа.
Гулчехра жалпы гимнди макул болсо кубаттап,
Анда үмүт теңдешсиз хорго айланмак,
Түшкө кирсе, бул керемет сулуулук... Эргип турду жан дүйнөм!
Увайси! Үстүбүздө көпкөк асман, нур төгүлгөн!..
Жалган эмес, а бирок сүйгөн сулуу, бактылуу.
Чөл эле мурда бул жер, гүл бакчага айланды.
Гүл бакчада поэзия ыйык. Биздин мыйзам – намыс менен ишеним.
Аял эркин!.. Эргип турду жан дүйнөм!

Жусуп Баласагын: (XII кылым)

Ак бата берип, мени эскерээр деп,
Жазылды ак дил менен ушул эмгек.
Колумда калемсабым, оозумда кеп,
Экөөнү алып тынаар ажал келмек.
Эч качан көздүү мончок калбайт жерде,
Билимдин наркын даңктайт бул аңгеме.
Аркалайт акылмандар оор жүктү,
Оор жүгү – билим куту, түбү түптүү.
Жашоодо баары кетет, баары өчөт,
Нуска сөз калат, өлбөйт. Түбөлүктүү.

Дильшад (XIX кылым)

Билим жолу - шейхтин таягы эмес, китепте,
Бул жашоодо адам болгун, адам атын кирдетпе,
Бүт жалганды чындай көрүп, ага тете алданба,
Чындык жалгыз, чоң маани бар бул кепте.

Хосров (XI кылым)

Китеп жаздым – ачтым билим эшигин,
Ыр саптары менин асыл кешигим.
Баардык жанды илинтем сөз – тузакка,
Айтчы кана – сөздө күч жок – дечү ким?
Сөз берметин тердим сайдын ташындай,
Талдап оку ыр сабымды шашылбай.
Ыр саптары тегиз, текши кыналды

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

Сулуулукту сыпаттоого сөзүм бай.
Түшүн терең, кур жаттаба, а бирок,
Үрөн кылып, акылыңды кош, ороп,
Сага берген казынанын ачкычын,
Баар тапсын Насыр ибн Хосров!

Зульфия (ХХ кылым)³⁸

Өрткө толду жүрөгүмдүн толтосу,
Өрт алоосу же жөнөкөй болсочу!
Күчтүү жалын ыр саптарды жаратты,
Алсыз тура кээде куйган отко – суу.
Сен айткансың – «Акын – жалын алоолуу»
Анда дайым от башында бололу,
Чындыктай курч калем болсо колуңда
Жазган ырың баркталат эң жогору.
Жаратканды баары жандуу, тутумдуу,
Жалган кептен жаман, булганч жок – оору!

Дария Кайбылдаева

О, Курманжан, өлбөс эне
Кандай күч бар сөөлөтүңдө!
Көрөм сенден айдан ачык
Аял көркүн коодой түндө.
О, Курманжан, калктын даңкы,
Сенде баардык аял наркы.
Эрдик бүткүл тулку боюң –
Ээрге бекем, колдо камчы!
Жинин каккан төрөлөрдүн,
Бүркүт кабак уул төрөдүң.
Эл ичинде ар кимиси
Ээси болду сыйлуу төрдүн.
Орустун көп генералы,
Сый көрсөтүп калды баары.
Каныша да, датка болдуң,
Калыстыгың элде калды.
Кыйын иште айла кылчу
Келишимдүү Алай кызы.
Беш баладан Камчыбегиң

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН АЯЛЗАТ АКЫНДАРЫ: ЧЫГЫШТЫН ПОЭЗИЯ ӨЛКӨСҮНӨ САЯКАТ

Беш баланын сүйүктүүсү,
Камчыбектин күнү бүттү...
Камчы басты жүрөгүнө,
Болоор ишти сыздап күттү...
Айдап келет аны дарга,
Күзөтчүлөр салып алга.
– Апаке! – деп үн катты бек
– Ооздо деми, алы барда.
– Аянычтуу үндү угуп,
– Курманжан тез, шарт бурулуп,
– Жан баласын бир кучактап,
– Келди өпкүсү, атчан туруп.
– А кыл аркан жакын калган,
– Айылы алыс, туулуп өскөн.
– Көз ирмемде бүттү баары.
– Кечир, уулум?...Эне каары
– Жер силкинтти! Түркүк болду,
– Жардап турган эл– аمانы.
– Үзөнгүнү теминип бат,
Болчу токтоо, сабырлуусу.
Алып сенден акыл, насаат,
Тынч жашоого басым жасап
Жүргөндө ал, күтүүсүздөн,
Оор кайгы басты го саат.
Сүйлөшүүдөн чыкпай арга,
Асмай болду аны дарга
Кантсин эне өксүй айтты:
– Ажалга уулум тике кара!
Көкжалдардын тукумдары,
Бүт уулдары туткундалды.
Падышанын каары өтүп,
Чачы агарды, көз тунарды.
Жер да сизди бул күйүттү,
Тоолор гана чыдап, түттү
– Кетти Эне... Эмне кылат?
– Атаңдай бол, Алымбектей,
Эне сөзү берди кубат.
– Эх шум ажал, тилден кал оо,

МҮНӨЗДҮ КАНДАЙ КАЛЫПТАНДЫРСАҢ – ОШОНДОЙ ТАГДЫР КҮТӨСҮҢ!

- Сага менмин тике кароо
- Айтылды, кечир эне...
- Кысты мойнун илмек дароо.
- О, Алайдын канышасы,
- Акылманы, эл даткасы,
- Энөө жүрөк эне эле,
- Башын ийген бүт касташы.
- Кылым бою айкын болду
- Эрдигинди дат баспасы!

МҮНӨЗДҮ КАНДАЙ КАЛЫПТАНДЫРСАҢ – ОШОНДОЙ ТАГДЫР КҮТӨСҮҢ!

Класстык сааттын жыйынтыгында окуучу:

- окуялардын ортосундагы себеп-натыйжа байланышын түшүнгөндүгүн көрсөтөт;
- стереотиптик ой жүгүртүүнүн мамилелерге тийгизген терс таасири жөнүндө айта алат;
- өзүнүн иш-аракетинин жана жүрүм-турумунун кесепеттери жөнүндө айта алат;
- сабырдуу жүрүм-турумдун көндүмдөрүн аң-сезимдүү түрдө көрсөтөт;
- командада иштөө көндүмдөрүн, уга билүү жана угуу, өз көз карашын билдирүү жана тема боюнча конструктивдүү пикир айтуу жөндөмдүүлүгүн бекемдейт;
- кырдаалдан туура чечим таба алат.

Өткөрүү убактысы: 45 мүнөт

Сунушталган жабдуулар жана ресурстар: тапшырмалары, терминдери жана кейстери бар карточкалар, флипчарттар жана маркерлер.

Кошумча материалдар:

Көйгөйлөрдүн чечимделүү методдору

<https://goo.su/p3B0wqt>

МҮНӨЗДҮ КАНДАЙ КАЛЫПТАНДЫРСАҢ – ОШОНДОЙ ТАГДЫР КҮТӨСҮҢ!

Азбука системного мышления

<https://limbook.net/book/azbuka-sistemnogo-myshleniya.html>

Пример конфликта

<https://youtu.be/P1900TBJ7q8>

Мугалимге сунуштар:

- Көрсөтүлгөн шилтемелер менен алдын ала таанышуу;
- Сабактын негизги шарттары боюнча презентация даярдап, алардын мазмунун ачуу (мүнөзү, кулк-мүнөзү, толеранттуулугу (диний, улуттук), гендердик теңчилик, тынчтыкты сактоо, жасаган аракет - жорук - кылмыш);
- Бул сабак социалдык турмуштун актуалдуу маселелерин ачууну жана чечүүнү камтыгандыктан, мугалим окуучулардын аткарууга даярдануу учурунда алардын командалык иштерине байкоо жүргүзүүсү, керек болсо берилген суроолорго жооп берүүсү, түшүнүксүз жагдайларды түшүндүрүүсү; маселенин маңызынан алыстабоо үчүн сабактын бүткүл процессин абдан так көзөмөлдөөсү маанилүү;
- Сабакка мектеп психологун, директордун тарбия иштери боюнча орун басарын, жашы жете электердин иштери боюнча комиссиянын өкүлүн, участкалык инспекторду жана диний уюмдун өкүлүн (мечиттин имамын) чакыруу;
- Аймактын өзгөчөлүктөрүнө таянып, тема боюнча кошумча кейстерди түзүү.

Сабактын жүрүшү

Мугалим: “Мүнөздү кандай калыптандырсаң – ошондой тагдыр күтөсүң!” – биздин класстык тема ушундай аталат. Бул учкай сөздүн тамыры терең, ал Конфуций жашаган мезгилге барып такалат.

Ошентип, бир притчага ылайык Конфуций бир күнү Люйляндагы шаркыратмага суктанып турган экен; анын агымы үч миң жөн³⁹ бийиктиктен кулап, чачыранды көбүктөрү кырк ли (1 ли = 500 метр) көбүрүп турат. Деңиз же дарыя каймандары да (сойлоп жүрүүчүлөр), балыктар да, таш бакалар да аны жеңе албайт. Ал жерден сууда сүзгөн адамды байкаган Конфуций кайгыдан өлүмдү издеп жатат го деп ойлоп, аны суудан сууруп чыгаруу үчүн окуучуларын ылдый жакка жиберет. Бирок ал бир нече жүз кадамдан кийин чачын жайып суудан чыгып, ырдап, дамбанын жанында ары-бери баса баштайт.

МҮНӨЗДҮ КАНДАЙ КАЛЫПТАНДЫРСАҢ – ОШОНДОЙ ТАГДЫР КҮТӨСҮҢ!

Конфуций анын артынан ээрчип, ага мындай дейт:

«Мен сени чөгүп кеткен адамдын жаны го деп кабыл алдым эле, бирок жакшылап карасам: сен адамсың. Мен сага суроо берейин: суунун үстүндө кантип басат, анын сыры барбы?»

“Жок”, – деп жооп берди сууда сүзүүчү. Менин сырым жок. Туулгандан баштап эле – бул менин адатым, чоңойгондо – мүнөзүм, жетилгенде – тагдырым. Толкун менен кошо чөмүлөм, көбүк менен кошо чыгам, суунун агымы менен кетем, ага өзүмдөн эч нерсе таңуулабайм. Ошон үчүн мен суунун үстүндө жүрөм.

– “Туулгандан баштап эле – бул менин адатым, чоңойгондо – мүнөзүм, жетилгенде – тагдырым”, – деген эмнени билдирет?»– деп сурады Конфуций.

–Мен адырлардын арасында төрөлүп, адырлар арасындагы жашоого ыраазымын – бул менин адатым; сууда чоңойгом жана суудагы жашоого канааттанам- мүнөзүм ушундай; бул өзүнөн өзү болду, эмнеге экенин билбейм – бул тагдыр”.

Кептин маңызы: жашоодо сен эмне кылганыңдын бардыгы – жашоо үчүн жалпысынан мааниси бар. Өзүнчө бир жасалган аракет адаттын калыптанышы үчүн мааниси бар, адат – мүнөздүн калыптанышына негиз боло алат, мүнөз бүтүндөй жашооңо чечүүчү таасирин тийгизет.

Ар бирибиз жашообуздун ар кандай тарабы менен байланышкан иштерди ар дайым жасайбыз, белгилүү бир кырдаалда кандай иш-аракет кылуу керектигин тандайбыз. Ошол эле учурда иш-аракеттерди жасоодо биз төмөнкүлөрдү жетекчиликке алабыз: ээ болгон (өзүбүздүн же башка бирөөнүн) тажрыйбасы; конкреттүү кырдаалга мүнөздүү жагдайлар; бизге кийинки иш-аракеттердин (тандоо үчүн) бир же бир нече варианттарына кайрылууга мүмкүнчүлүк берген маалыматтын агымы (туугандардын, тааныштардын, достордун кеңештери/кеңештери ж.б.; бул жөнүндө биз мурда окуган, көргөн, уккан жана ж.б.. Ошол эле учурда биздин иш-аракеттерге өзүбүздүн мүнөзүбүз да таасир этет. Көбүнчө жагдайга туура баа берип, туура чечим кабыл алууга мүмкүндүк бербеген мүнөз, же тескерисинче, туура чечим кабыл алууга өбөлгө түзөт.

Мугалим: «Кайгы да, бакыт да акылдан чыгат. Даңк жана бузукулук да акылдан. Чыгыш философиянын айткандарын биздин сабактын темасы менен байланыштырууну сунуштайм. Болжолдуу жооптор:

Коомдогу биздин жасаган иш-аракет, баарлашуу жана жашообуз болуп жаткан нерсенин маңызын кандай ойлонуп, баамдап, талдап, түшүнгөнүбүзгө жараша болот.

Алган тарбиянын негизинде адамдын кулк-мүнөзү калыптанат, ошого жараша бул анын келечектеги жашоосуна из калтырат;

Сенин бүгүнкү деңгээлин сенин адаттарыңдан, мүнөзүңдүн өзгөчөлүктөрүнөн жана эмне кылып жатканыңды аңдап-түшүнүүдөн көз каранды.

Мугалим: Силердин бардык жооптордон көрүнүп тургандай, адамдын жашоосу анын кандай ой жүгүртүп, кандай түшүнүп, анализдеп, кандай иш кылганынан көз каранды. Бул болсо өз кезегинде бизди же кайгыртат, же кубандырат. Эмне үчүн мындай болуп жатат,- деп сурайсың. Мунун баары биздин мүнөзүбүзгө байланыштуу болуп саналат.

«Мүнөз» термининин лексикалык мааниси – адамдын жүрүм-турумунда кездешүүчү бардык психикалык, руханий касиеттердин жыйындысы. Мүнөз (башка грек тилинен характер «белги, айырмалоочу белги, белги»). Мүнөз деген эмне экендигинин жакшыраак түшүнүү үчүн, анын айырмалоочу белгилерин атаганга аракет кылыңыз. (Сунуш кылынган жооптор: жоопкерчилик, эмпатия, тырышчаактык,

МҮНӨЗДҮ КАНДАЙ КАЛЫПТАНДЫРСАҢ – ОШОНДОЙ ТАГДЫР КҮТӨСҮҢ!

көңүл коштук, таарынуу, ачуулануу, болуп жаткан окуяларга оң же терс мамиле кылуу, жардам берүүгө даяр болуу, текебердик, шылдыңдоо, өзүмчүлдүк ж.б.). Мугалим жоопторду жалпылайт.

Мугалим: Мүнөз деген терминдин аныктамасын биз билдик, эми иш жүзүндө биз анын өзгөчөлүктөрү бул же тигил кырдаалда кандайча көрүнөт, бул келечектеги тагдырга кандай таасир этет жана аны менен эмне кылуу керек экендиги менен таанышалы. Бирок, силерде тынчтыкты сактоочу катары аракеттенүүгө мүмкүнчүлүк болот. Бул үчүн силер кандайдыр бир аракет, жорук жана кылмыш сыяктуу түшүнүктөрдү ажырата билишиңер керек.

Иш-аракет – кимдир бирөө жасаган кыймыл-аракет

Жорук -жүрүш-туруш эрежесин бузган иш-аракет, күнөөлүү болуу

Кылмыш – мыйзамды бузган жана жазык жоопкерчилигине тартылууга жаткан аракет.

Адамдар өздөрүнүн эмоцияларын жана иш-аракеттерин башкара албаганда эмне болот? (балдардын болжолдуу жооптору: чыр-чатактар, түшүнбөстүктөр, көңүл калуу, таарынуу, травмалар (психологиялык, күч колдонуунун кесепетинен алынган дене боюнун).

Мугалим: Чыр-чатактын түрлөрүн санап бергиле.

Окуучулардын болжолдуу жооптору: гендердик негизде; балдар менен ата-энелердин ортосундагы түшүнбөстүктөрдөн улам келип чыккан чыр-чатактар; мектептеги коркутуп-үркүтүү; социалдык белгиси боюнча бөлүү, ж.б.).

Мугалим алдын ала даярдалган чакан баракчаларга чыр-чатактын түрлөрүн жазат. Андан кийин, классты командаларга бөлөт. Ар бир команданын өкүлү чыр-чатактын түрү жазылган кагазды тандайт. Мугалим бардык командаларга жалпы тапшырма берет. Даярданууга берилген убакыт 15 мүн. Ар бир команда үчүн жоопторду презентациялоого берилген убакыт 5-7 мүнөт.

Тапшырманын суроолору:

- Эмне болду?
- Эмне үчүн мындай болду? (Мисалы: ой жүгүртүүдөгү тар көз караш, башкалардан өзүн өйдө сезүү сезими, ...).
- Муну кантип болтурбаса болот эле? (Мисалы: башка адамдардын ар-намысын жана кадыр-баркын урматтоо).
- Бул чырды кантип чечсе болот? (Мисалы: тынчтык орнотуучунун ролунда иш алып баруу, жаңжалдашкан тараптарды элдештирүү).
- Өспүрүмдөрдүн мүнөздөрүнүн кандай белгилери пайда болгон (пайда болушу керек): а) жорук жасаган учурда; б) чыр-чатактын алдын алуу учурунда; в) жарашуу учурунда?

КЕЛЕЧЕК ҮЧҮН ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮ

Мугалим командалар чыккан сайын кайтарым байланышты берет жана зарыл болсо командалардын жоопторун толуктайт, түзөйт. Ошондой эле кайтарым байланыш жана окуучулардын жоопторун жалпылоо үчүн катышып отурган конокторду да тартуу сунушталат.

Мугалим: Мен азыр чыр-чатактын мисалы катары “Чыр-чатак” (“Конфликт”) деген мультфильмди көрүүнү сунуштайм жана биздин тема боюнча тыянактарды чыгаргыла.

Катышуучулар мультфильм көрүшөт. Мугалим бир эле суроону берүү үчүн көрсөтүлүп жаткан мультфильмди эки жолу (1 мин 26 сек жана 1 мин 59 сек) токтотот: мындан ары эмне болот деп ойлойсуңар? Катышуучулар өз божомолдорун айтып, андан ары көрүшөт.

Мугалим: - Адам акыл-эстүү, ой жүгүрткөн, маңызды талдай билген пенде болгондуктан, айбандардан түп-тамырынан айырмаланат. Терс мүнөздөгү сапаттар эч качан оң натыйжаларга алып келбейт. Кайгы, бакыт, атак-даңк, бузукулук адамдан, анын акылынан, кылган ишинен, кулк-мүнөзүнөн көз каранды.

Сабактын аягында окуучулар кайтарым байланыш үчүн карточкаларды толтурушат.

КЕЛЕЧЕК ҮЧҮН ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮ

Максат:

Класстык сааттын жыйынтыгында окуучу:

- Туруктуу өнүгүү концепциясы менен таанышат;
- сапаттуу билимге 100% жетүүнү камсыз кылуу бүткүл коомдун милдети экенин түшүнөт;
- бул максаттарга жетүүдөгү билим берүүнүн ролун талкуулайт;
- өз классташтарына алардын акыл-эс, дене боюнун жана интеллектуалдык жөндөмдөрүнө карабастан урмат көрсөтө алат;
- айлана-чөйрөнү коргоо жана Туруктуу өнүгүү боюнча эл аралык уюмдардын расмий документтери менен иштөөнү үйрөнөт;
- проблемаларга болгон көз карашын адамзаттын глобалдык көйгөйлөрү менен байланыштырат;
- коммуникация сапаттарын өнүктүрүүнү улантат.

Класстык саатка сунушталган жабдуулар жана ресурстар: проектор, тема боюнча слайддар, класстык саатка карата глоссарий, ноутбук, проектор.

Узактыгы: мугалимдин тандоосу боюнча.

Класстык сааттын жүрүшү:

«Илимдин негизги максаты – туруктуу өнүктүрүү»

ЮНЕСКО

1- кадам. Классты 5 адамдан турган топторго бөлүү.

2- кадам. “Дүйнөнү 6 мүнөткө унчукпоого аргасыз кылган кыз” видео үзүндү көргүлө

Дүйнөнү 6 мүнөт унчукпоого аргасыз кылган кыз

13 жашар Северен Сузукинин 1992-жылы Рио де Жанейродо Дүйнөлүк саммитте чыгып сүйлөгөн сөзү

https://www.youtube.com/watch?v=FPevBTTSJOc&ab_channel=IstraPromo

3- кадам. Окуучулар фильмден уккандары тууралуу өз таасирлери менен бөлүшөт.

4 -кадам. Мугалимдин сөзү.

Туруктуу өнүгүү концепциясы үч чөйрөнү камтыйт: экономика, социум жана табигый капитал. Туруктуу өнүгүү моделин структуралык жактан кыскартылган пирамида катары элестетүүгө болот, анын пайдубалы табигый экосистема болуп саналат, анткени түрлөрдүн жыйындысы гана жер бетинде жашоону камсыз кылууга ылайыктуу кылат. Биосфералык экосистеманын механизмдери планетанын атмосферасынын ашыкча ысып кетиши менен ашыкча муздап кетүүсүнүн ортосундагы туруксуз балансты сактоого, атмосферанын газдык курамын жөнгө салууга жана биздин жашообузга ылайыктуу айлана-чөйрөнүн туруктуу параметрлерин сактоого мүмкүндүк берет. Табигый экосистемалар тирүү организмдер үчүн жагымдуу жашоо чөйрөсүн түзөт жана Туруктуу Өнүгүү үчүн шарттарды камсыз кылат, анткени Жашоо дал Жашоо үчүн шарттарды түзөт.⁴⁰

Экосистеманын ар бир түрүн кандай болбосун Жашоонун, демек биздин коомдун бүткүл системасын колдогон негиз катары караса болот.

Табигый экосистемалардын үстүндө бул моделде жасалма экосистемалар (антропогендик) тегиздиги жайгашкан: бул бакчалар, парктар, талаалар, айдоо жерлер. Бул экосистемалар башкача уюштурулган, алар адамдын жашоосу менен тыгыз байланышта жана айлана-чөйрөнү жөнгө салуунун экосистемалык функцияларын толук аткарышпайт, анткени алардын энергиясынын/биомассасынын көпчүлүк бөлүгүн адамдар өз муктаждыктары үчүн колдонушат.

Негизги пайдубалдан жогору социалдык-экономикалык тегиздик куралат. Жашоо-турмуштун социалдык-жана экономикалык чөйрөсүн уюштуруу табигый экосистемасынын ресурстарын пайдаланууга негизденет. Бул моделдин маанилүү элементи пайдубалдын бузулушу пирамиданын жогорку бөлүктөрүнүн бузулушуна алып келерин түшүнүү болуп саналат.

Табигый экосистемалар тирүү организмдер үчүн жашоонун жагымдуу чөйрөсүн түзөт жана Туруктуу Өнүгүү үчүн шарттарды камсыз кылат.

ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮ ДЕГЕН ЭМНЕ?

«Туруктуу өнүгүү – бул учурдун муктаждыктарын канааттандырган өнүгүү, бирок келечектеги муундардын өз муктаждыктарын канааттандыруу жөндөмдүүлүгүнө коркунуч жаратпайт». Брундтланд комиссиясы.⁴¹

40 Коротенко В.А., Домашов И.А., Постнова Е.А., Кириленко А.В. боюнча адаптацияланган. Туруктуу өнүгүү мектеби. - Бишкек, 2003.

41 <https://postnauka.ru/faq/72761>

КЕЛЕЧЕК ҮЧҮН ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮ

Туруктуу өнүгүү модели коомдун экологиялык, экономикалык жана социалдык жактарынын ортосундагы көз карандылыкты көрсөтөт. Пайдубал – табигый экосистема, ал эми социалдык жана экономикалык өлчөмдөр анын үстүндө жана табигый экосистемалардын абалынан көз каранды.

УР= [Социум
Экономика
Табигый капитал]

Туруктуу өнүгүү – бул учурдун муктаждыктарын канааттандырган өнүгүү, бирок келечектеги муундардын өз муктаждыктарын канааттандыруу жөндөмдүүлүгүнө коркунуч жаратпайт.

- Комиссия Брундтланд

Туруктуу өнүгүү модели коомдун экологиялык, экономикалык жана социалдык жактарынын ортосундагы көз карандылыкты көрсөтөт. Пайдубал - табигый экосистема, ал эми социалдык жана экономикалык өлчөмдөр анын үстүндө жана табигый экосистемалардын абалынан көз каранды.

5-кадам. Мугалим жалпы дүйнөлүк максаттарды билдирген анимациялык фильмди көрсөтөт.

«Дүйнөдөгү эң чоң сабак» кайра түзүлгөн фильм

<https://goo.su/MufEbn>

6-кадам. Мугалим Туруктуу өнүгүү максаттарын санарип тил менен көрсөтөт.

Туруктуу өнүгүү максаттары санарип тил менен

<https://goo.su/7qF8oi1>

7-кадам. Туруктуу өнүгүү максаттары.

Мугалим окуучулар менен Туруктуу өнүгүүнүн 17 максатын талкуулайт. Экранга сүрөт чыгат.

1. ЖАКЫРЧЫЛЫКСЫЗ ДҮЙНӨ (Дүйнө жүзү боюнча жакырчылыктын бардык түрлөрүн жоюу).
2. АЧАРЧЫЛЫКСЫЗ ДҮЙНӨ (Ачарчылыкты токтотуп, азык-түлүк коопсуздугуна жана жакшыртылган тамактанууга жетишүү жана туруктуу айыл чарбасын өнүктүрүү).
3. СЕРГЕК ЖАШОО ЫҢГАЙЫ (Сергек жашоо ыңгайын камсыз кылуу жана бардык курактагы адамдардын бакубаттуулугун жогорулатуу).
4. САПАТТУУ БИЛИМ БЕРҮҮ (Ар бир адам үчүн инклюзивдик билимди кепилдөө жана өмүр бою сапаттуу билим алуу үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөрдү жайылтуу).

5. ЭРКЕКТЕР МЕНЕН АЯЛДАР ҮЧҮН ТЕҢ УКУКТАР (Аялдардын жана кыздардын укуктарын кеңейтүү аркылуу гендердик теңчиликке жетишүү).
6. ТАЗА СУУГА ЖАНА КАНАЛИЗАЦИЯГА ЖЕТҮҮ (бардыгы үчүн суунун болушун камсыз кылуу жана сарамжалдуу пайдалануу, канализацияга жетүү) .
7. ЭНЕРГИЯНЫН КАЙРА ЖАРАЛУУ БУЛАКТАРЫ (бардыгы үчүн энергиянын ишенимдүү, туруктуу жана кайра жаралуучу булактарына жетүүнү камсыз кылуу).
8. ТАТЫКТУУ ЖУМУШ ОРУНДАРЫ ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК ӨСҮШ.
9. ИННОВАЦИЯ ЖАНА ИНФРАСТРУКТУРА (Туруктуу инфраструктураны түзүү, ар тараптуу жана туруктуу индустриялаштырууга көмөктөшүү жана инновацияларга дем берүү).
10. ТЕҢСИЗДИК ЖОК ДҮЙНӨ (Өлкөнүн ичиндеги жана өлкөлөрдүн ортосундагы теңсиздикти кыскартуу).
11. ШААРЛАРДЫН КООПСУЗДУГУ ЖАНА ЖЕТКИЛИКТҮҮ ТУРАК ЖАЙ (инклюзивдүү, коопсуз жана ишенимдүү болуп саналган туруктуу шаарларды жана калктуу конуштарды куруу).
12. АКЫЛГА СЫЯРЛЫК КЕРЕКТӨӨ (Туруктуу өндүрүш жана керектөө моделдерин камсыз кылуу).
13. КЛИМАТТЫН ӨЗГӨРҮШҮНӨ КАРШЫ КҮРӨШҮҮ (Климаттын өзгөрүшү жана анын кесепеттери менен күрөшүү).
14. ДЕҢИЗ РЕСУРСТАРЫН САКТОО (Туруктуу өнүгүү үчүн океандарды жана деңиз ресурстарын сактоо жана туруктуу пайдаланууну камсыз кылуу).
15. ЖЕР ЭКОСИСТЕМАЛАРЫН САКТОО (Жер үстүндөгү экосистемаларды коргоо, калыбына келтирүү жана туруктуу пайдаланууга көмөк көрсөтүү, токойлорду туруктуу башкаруу, чөлгө айландууга кашы күрөшүү, жердин деградациясын токтотуу жана артка кайтаруу, ошондой эле биоартүрдүүлүктүн жок болуп кетишин токтотуу).
16. ТЫНЧТЫК ЖАНА МЫЙЗАМДЫН ҮСТӨМДҮГҮ (Туруктуу өнүгүү үчүн бакубат жана инклюзивдик коомду түзүүгө көмөктөшүү, бардыгы үчүн сот адилеттигине жетүүнү камсыз кылуу жана бардык деңгээлдеги эффективдүү отчеттуулуктагы институттарды түзүү).
17. МАКСАТТАРГА БИРГЕЛЕШИП ЖЕТИШҮҮ (Туруктуу өнүгүү максаттары үчүн ишке ашыруу каражаттарын бекемдөө жана глобалдык өнөктөштүктү жандандыруу).

Мугалим: Силер төмөндөгү максаттардын кайсынысын эң маанилүү деп эсептейсиңер?

Окуучулар өз пикирлерин айтышат.

Мугалим: Дүйнөлүк коомчулуктун алдында турган милдеттердин бири максаттарга биргелешип жетишүү милдети болуп саналат. Жогорудагы максаттар – Туруктуу өнүгүүнүн жалпы дүйнөлүк максаттары же башкача айтканда татыктуу жашоо максаттары болуп саналат.

Ошентип 2030-жылга чейин бул максаттарга жетишүү керек. Жана бул максаттардын аткаруучулары силер болосуңар! Жакынкы жылдарда мектепти бүтүп, кесиптик билим алып, иштей баштайсыңар, ал эми эми азыркы силердин ишмердигиңердин негизгиси мектепте окуу болуп саналат. Ал эми бүгүнкү сабакта мен силер менен билим берүү жалпы дүйнөлүк максаттарга жетүүгө кандайча жардам берерин талкуулагым келет.

КЕЛЕЧЕК ҮЧҮН ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮ

8-кадам. Классты топторго бөлүңүз. Топто туруктуу өнүгүүнүн 3-4 максатын тандаңыз. Топтун максаттары бирдей болбошу керек. Топтун милдети – флипчартка номерсиз жана кол тамгасыз Туруктуу өнүктүрүү максатынын символун тартуу керек. Калган топтор топтун кайсы туруктуу өнүгүү максатын көрсөтүп жатканын болжолдоп, максаттын мазмуну жөнүндө айтышат.

9-кадам. Ошондой эле талкуу уюштура аласыз. Талкуунун алкагында эркин пикир алмашуу жүргүзсө болот.

Дискуссия үчүн суроолор:

- Туруктуу өнүгүүнүн кайсы максатына жетүүгө силер катыша аласыңар?
- Жаштар Туруктуу өнүгүү максаттарына жетүү үчүн жооптуубу? Жаштар Туруктуу өнүгүү максаттарына жетүү үчүн дүйнөнү жакшы жакка өзгөртө алабы?
- “Туруктуу өнүгүү максаттары мен үчүн маанилүү, анткени...” сүйлөмдү бүтүргүлө.
- Туруктуу өнүгүү максаттарына жетүү үчүн азыр эмне кылсак болот?

«Өсүш чектери»: тарыхы жана келечектери. Д.Медоуз

Д.Медоуз–америкалык окумуштуу, системалуу башкаруунун эмгек сиңирген профессору, Нью-Гэмпшир университетинин алдындагы Саясий жана социалдык изилдөөлөр институтунун директору, интерактивдүү билим берүү лабораториясынын президенти, “Өсүш чектери” Рим клубунун докладынын теңавтору.

https://www.youtube.com/watch?v=_yLvn264MQs&ab_channel=AlStone

Туруктуу өнүгүү үчүн билим берүү

“Кыргызстанда Туруктуу өнүгүү үчүн билим берүү” презентациясы. В. Коротенко “Биом” ЭК кеңешинин төрагасы

<https://goo.su/vUVfCHY>

Экосистемалык кызмат көрсөтүүлөр-проф. Бобылев С.Н.

С.Н. Бобылев – экономика илимдеринин доктору, ММУ экономика факультетинин жаратылышты пайдалануу кафедрасынын башчысы

<https://goo.su/lMCbMg>

Юваль Ной Харари - XXI -кылымдын чакырыктары

Иерусалим университетинин профессору Харари – тарыхчы, философ, “Sapiens Краткая история человечества” бестселлердин автору.

<https://goo.su/sbUV2z>

Биздин планетаны сактай турган экологиялык ойлоп табуулар

Адамзат бир нече жүз жылдардан бери жаратылышка жана планетага терс таасирин тийгизип келүүдө. Бирок буга кайдыгер эмес адамдар бар, алар жаңы пайдалуу технологияларды ойлоп таап, дүйнөнү сактагылары келет. Дүйнөнү сактай турган 11 ойлоп табуулар бар, алар шилтемеде көрсөтүлгөн.

<https://goo.su/xrYf>

Биздин планетаны сактай турган укмуштуудай ойлоп табуулар

Ар бир 2 саатта биз чоң жүк ташуучу кемеге баткыдай таштанды таштайбыз. Ырас, көп пайдалуу жана экологиялык тренддер бар, керектөөчүлөргө дээрлик калдыксыз жашоого мүмкүндүк берүүчү “жашыл” технологияларды компаниялар ишке киргизүүдө. Бул видеороликте ушундай мисалдын айрымдары жөнүндө айтылат.

https://www.youtube.com/watch?v=cUHrjdQq4rM&ab_channel=AdMe

СТОРИТЕЛЛИНГ – ОКУЯЛАРДЫ КАНТИП АЙТЫП БЕРҮҮ КЕРЕК

КЛАССТЫК СААТТАР

8-КЛАСС

- Сторителлинг – окуяларды кантип айтып берүү керек
- Мораль жана укук: социалдык мамилелерди жөнгө салуу
- Жолу дайым табылат! Аны кантип табуу керек
- Гендердик мамилелер: түшүнүктөр жана практика
- Борбордук Азиянын искусстводогу образы. Биздин жалпы маданият
- Эмпатия

СТОРИТЕЛЛИНГ – ОКУЯЛАРДЫ КАНТИП АЙТЫП БЕРҮҮ КЕРЕК

Максаты:

Класстык сааттын жыйынтыгында окуучу:

- сторителлинг деген эмне экендигин жана ал адамдар менен коммуникацияда кандай мааниге ээ болушу мүмкүн экендигин билет;
- башка бирөөнүн окуясын же өзүнүн окуясы кантип жаралгандыгын талдоо үчүн курал катары сторителлингди колдонууга үйрөнөт;
- сунушталган окуяны же өзү иштеп чыккан окуяны талдоонун негизинде ар бир адамдын өз жа-шоосу үчүн жоопкерчилиги тууралуу ой-жүгүртөт;
- командада иштей билүү жөндөмүн көрсөтөт жана өнүктүрөт, өзүнүн көз карашын айта алат;

СТОРИТЕЛЛИНГ – ОКУЯЛАРДЫ КАНТИП АЙТЫП БЕРҮҮ КЕРЕК

- иш-чарада ээ болгон көндүмдөрүн, ошондой эле баалуулуктарды жана маани-мазмунду рефлекс катары калыптандырат.

Класстык саатка карата сунушталган ресурстар: ватман, маалымат баракчалары, Дэн Хармондун тегерекчеси

Узактыгы: мугалимдин тандоосу боюнча.

Класстык сааттын жүрүшү:

«Ар ким эле маал-маалы менен жакшы окуя айтылып турушун каалайт».

Туге Янсон

Заманбап окутууда көп колдонулган ыкмалардын бири – сторителлинг. «Сторителлинг» (англ тилинен алганда «storytelling») – түзмө-түз “окуяларды айтуу” дегенди билдирет.

Темага байланышы бар сюжет камтылган окуялар сабакта же сабактан тышкаркы иш-чарада өздөштүрүлөт, же окуучу тарабынан өзүнүн кейсине/ изилдөөсүнө тандалып алынып, анда когнитивдик гана жөндөмдөр эмес, ошондой эле эмоционалдык дагы интеллект колдонулат, бул айрыкча “4К” компетенцияларды өнүктүрүүдө маанилүү.

Окуучуларды окутуп үйрөтүүдө “окуяларды айтууга” арналган класстык саатты эки ыкма менен өткөрсө болот. Биринчиси окуучуларга сунушталган окуяларды талкууга, экинчиси – белгилүү бир эрежелерге таянуу менен өзүнүн окуясын түзүүгө негизделиши мүмкүн.

Биринчи вариант.

Класстык саат окуучуларды ишке тартууга жана команданы түзүүгө багытталган анча эмес «ледокол» көнүгүүсүнөн башталат. Мугалим окуучуларды каалаган метод менен бөлөт (эсеп боюнча, геометриялык фигуралар боюнча ж.б.), ар бир топко төмөнкү ишти жасоону сунуштайт. Ар бир топтун алдында ватмандын барагы жатат. Милдет – картинаны тартуу – бирок ошол эле учурда бири-бири менен сүйлөшпөй, өзүнүн оюн түшүндүрбөшү керек. Топтун ар бир мүчөсү картинанын бир гана элементин сүрөткө тартууга укугу бар. Ишке 5 мүнөт берилет.

Иш бүткөн учурда, мугалим биринчи окуучуга суроо берет:

— Сүрөт тарта баштаган учурда, адегенде эмнени ойлонгон, ага кандай көрүндү эле?

Бардык топко:

- Сүрөттүн биринчи элементи боюнча классташың эмнени айткысы келгендиги түшүнүктүү болду беле?
- Сүрөттө (картинада) сюжет пайда болду беле?
- Баарлаша албаган учурда, анын ыраатын жолго коюу кыйын болдубу?
- Өзүңөрдүн картинаңар боюнча окуяны айтып бере аласыңарбы?

Топтун бирине келип чыккан версияны айтып берүүсүн сунуштаса болот.

Жоопторду жалпылаштырып жатып, мугалим адатта бири-бири менен байланышууга мүмкүн болбогон учурда, айткысы келген окуяны/сюжетти талкуулоодо кыйынчылык келип чыгарын белгилейт.

СТОРИТЕЛЛИНГ – ОКУЯЛАРДЫ КАНТИП АЙТЫП БЕРҮҮ КЕРЕК

Сабактын кийинки этабы – мында окуучулар окуялар менен иштегенди үйрөнүшөт.

Ар бир топ окуя баяндалган маалыматтык баракчаны алат. Биздин класстан тышкаркы иш-чараларыбыздын негизги темасы жарандык компетенттүүлүгүн калыптандыруу жана экстремизмге каршы аракеттенүү менен байланыштуу болгондуктан,⁴² окуялар тиешелүү тематикага ылайыкталып тандалат.

1-маалыматтык баракча

Мен Кыргызстанда туулуп-өскөм, орус болсом дагы эч кандай басым же кысымга дуушар болгон эмесмин. Кыргыз улуттук университетинде кыргыз-орус аралаш топто окудум. Топто өлкөнүн бийик тоолуу аймактарынан келген улан-кыздар көп болчу, алар кыргыз тилин гана билишчү, балким ошол себептен мындай топтор түзүлгөндүр, балким бул алардын орус тилин өздөштүрүп алуусу үчүн керектир. Мен болсо, өз кезегинде, бул топто окуп жатып, мен кандай топто окуйм, кайсы тилде өздөштүрүп жатам деп эч качан ойлончу эмесмин. Себеби бири-бирибизге жардам берчүбүз. Тилекке каршы, мектепте дагы, университетте дагы кыргыз тилин окутушчу эмес, бул менин баарлашуумда байкалат, мен тилди эң төмөнкү деңгээлде гана билем.

Мен үчүн сен кайсы улуттансың башкы маселе эмес, мен үчүн жан дүйнөң кандай, руханий жактан тазалыгың маанилүү. Ошол себептен, мен башка улуттарга жана диндерге сый менен мамиле жасайм. Ар бир адам сыяктуу эле мен динди карманам, өз ата-бабамдын салттарын, каадасын, наркын сактайм, ошондой эле өз балдарымды тарбиялайм. Эгер сен динге ишенген адам болсоң, сенин жан дүйнөң аруу, намысыңды бийик, аялуу муктаж адамдарга жардам бере билген адам болушуң керек.

Ошондой эле, ар бир адам динге сабырдуу болууга, кайсы болбосун динди, каада-салтты сыйлоого тийиш, бирөөгө өзүнүкүн таңуулоого тийиш эмес. Өзүнүн дини тууралуу маалымат берүүгө катыша берсин, бирок жол берилген чекте гана, эч качан өзүнүн диний ынанымын жар салбоого тийиш.

Биз светтик, демократиялык өлкөдө жашайбыз, анда мыйзамы – Конституция, мектепте – мектептин Уставы болот, эгерде анда мектептин формасы каралса, анда аны кийүү керек. Мен балдардын хиджаб кийип жүрүүсүнө караманча каршымын. Бул, ата-энелердин динди тутунганына жараша болушу мүмкүн, балким “баарына болбойт, мага болот дегенден да” болушу мүмкүн. Бирок мен каршымын. Биз мыйзамга баш ийген жарандардан болушубуз керек ...

Кыргызстан – бул менин өлкөм, Жаңы-Жер – менин кичи мекеним, мен ушул жерде төрөлгөнүмө сыймыктанам!

Мугалим, Чүй облусу, Кыргызстан.

2-маалыматтык баракча

Динге келгениме көп болду, 9 жашымдан баштап эжем менен чогуу намаз окуйм. Андан кийин ата-энебиздин динге ишеничи пайда болду. Негизинен, динге бизди чоң апабыз тартты. Биздин үй-бүлө бардык диний эрежелерди аткарат... Ал эми туулган күн жана Жаңы жыл майрамдарын биз белгилебейбиз. Биздин мамлекет диний коомчулуктардын кызыкчылыктарын эске алат, диний майрамдарды белгилей. Биздин өлкөгө, өзгөчө аялдарга карата, зордук-зомбулуксуз заманбап ислам мүнөздүү.

Жакын туугандарыбыз биздин тандообузду сыйлашат. Бирок мурда тегерегимде түшүнбөстүктөр болгон эле. Мен 6-класста окуган учурда жоолук жамынгандар аз эле. Бардыгы мени ата-энем күчкө салып жоолук салынтып жатат деп ойлошчу, алар тууралуу жаман сөз көп айтылчу. Мугалимдер мек-

СТОРИТЕЛЛИНГ – ОКУЯЛАРДЫ КАНТИП АЙТЫП БЕРҮҮ КЕРЕК

тептен чыгарабыз деп коркутушчу, моралдык жактан басынтышчу, мени жоолугумду чечтирчү. Алгачкы айлар мен үчүн абдан оор эле, мектепке баргым келчү эмес. Бул тууралуу сөз айтпаган бир да мугалим калган жок... Бизди экстремист жана террорист деп бетиме айткан, биз жөнүндө терс ойдогу аялдар да болгон. Бул үчүн ыйлаган күндөрүм да болгон...

Диний билимди адамдын жаш курагына карабастан берилет, ар бир адам ага өзү келүүгө тийиш. Исламда мажбурлоо жок. Менин көптөгөн курбуларым исламга келгендиги жөнүндө айтып беришкен, алардын биринин ата-энеси арак ичип, аларга жардам бере турган коргоочуларды издешкен. Көптөгөн балдар мечитке барышат, ошол жерден диний башчы катары мугалимдерди жана устаттарды табышат. Үй-бүлөдөгү проблемалар көптөгөн жаштарды динге кирүүсүнө түрткү болот. Албетте, жалпыга маалымдоо каражаттары да, социалдык тармактар да жаштардын динди тандоосуна таасирин тийгизиши мүмкүн.

Акыркы учурларда диний башчылар тесттен өткөрүлүп жаткандыгы туура деп эсептейм, анткени алар ислам динин жакшы билүүгө тийиш. Өз жашоомдон мисал келтиргим келет. Мен эжемден мурда жоолук салына баштадым, ал эми кошуна “молдоке” менин эжемди мен кичүү болсом да акылдуурак деп аны басмырлай баштады.

Үй-бүлөлүк мамиле тууралуу айтсак, никени расмий түрдө каттоо зарыл. Менин атам мен бактылуу боло тургандай, ички дүйнөсү жакшы динчил адам менен турмуш курушумду дуба кылат. Исламда кыз бала өз макулдугусуз никеге туруусуна жол берилбейт. Балдарга жакшы билим жана тарбия берүү үчүн жогорку билим алгандан кийин гана турмушка чыгуу зарыл.

19 жаштагы кыз, бейөкмөт уюмдун кызматкери, Худжанд, Тажикстан

3-маалыматтык баракча

Мен өзүмдү динге ишенген адаммын деп эсептейм, бирок белгилүү бир динге гана эмес. Мен үчүн бардык диндер баалуу, анткени алардын ар биринен мен өзүм үчүн баалуу жана маанилүү нерселерди табам. Мен башка өлкөлөргө көп барам, ыйык жерлерге да барып турам. Мен үчүн жүрөгүмдө эмнелер болуп жаткандыгы абдан маанилүү, аларга жараша мамиле да түзөсүң.

Адамдар жаман нерселерге кабылып алышып, ага өздөрү күнөөлү экенин түшүнүшпөйт. Кудайга көп кайрылышат. Алардын ар бири өзү тандап жашаса болот, бирок адамдар эртеңки күнүн ойлобой, айрым учурда жакындарына да шек келтирүү менен бир эле убактылуучулук жыргалга, оңой жол менен баюуга берилип кетишет.

Менин атам профессор, белгилүү филолог, мага дайыма мындай деп айтчу: «Ак ниеттүү бол, адамдарга жамандык кылба, дайыма билим алганга аракет кылып, замандын талабына жараша жашап, өзүңө гана ишенип жашоо зарыл, ошондо сен максатыңа жетесиң». Бул жөнөкөй гана сөздөр, бирок мааниси терең. Мен ушундай жашоого аракет кылам, жана аракетим оңунан чыгат.

Бүгүнкү күндө мен жаштарды карап туруп, кээде коркуп кетем, алар жаңы доордун эгоисттери. Алар “бизге эле жакшы жана ыңгайлуу болсо болду, керек болсо, эч нерсесин карабайм” деген принцип менен жашашат.

Бүгүнкү күндө коомдо болуп жаткан нерселер мени абдан ойлонот, адамдар кландарга, региондорго жана социалдык статуска бөлүнүшөт. Адамдык баалуулуктар жана моралдык принциптер экинчи планга жылган. Жаштар радикалдуу исламга ооп жатышат, кыздар болсо ачык эле адеп-ахлаксыз жашоо образын тандашууда.

СТОРИТЕЛЛИНГ – ОКУЯЛАРДЫ КАНТИП АЙТЫП БЕРҮҮ КЕРЕК

Коомго кыйкырып айткым келет: “Кеч боло электе көзүңөрдү ачкыла! Кайда баратабыз? Чет мамлекеттерде билим алган билимдүү жаштар кайтып келгиле. Өлкөнү ким өнүктүрөт? Квалификациялуу адистер кетпегиле! Балдарыбызды ким окутат жана ким дарылайт? Жаш кыздар үй-бүлөлөрдү бузбагыла, андан көрө билим алгыла, кимдин бирөөнүн эсебинен жашагыча өзүңөр каражат таап жашагыла. Ата-энелер балдарыңарды балдар үйлөрүнө таштабагыла, ал эми балдар ата-энеңерди карылар үйүнө тапшырбагыла. Бири-бириңерге жана өлкөбүзгө кайдыгер карабагыла!”

45 жаштагы аял, жарандык коомдун өкүлү, Ташкент, Өзбекстан.

4-маалыматтык баракча

Мен терең динчил мусулманмын. Жумушума байланыштуу жума намазга дайыма катыша албайм. Бирок жылдар өткөн сайын динге көбүрөөк берилип, быйыл орозо кармасам деген үмүттөмүн. Динчил үй-бүлө дегенди намаз окуган, орозо кармаган, зекет берген үй-бүлө деп эсептейм.

Жашоомдогу бир окуяны айткым келет. Студент кезимде бир досум бар эле, анын тууганы менен чогуу жашачубуз.

Анын тууганы намаз окуп, орозо кармачу. Досум экөөбүз динден али алыс элек. Бир жолу ошол тууганы Алланын ыраазычылыгы үчүн өлүү үчүн шейит болуу мүмкүнчүлүгүн Алладан сураганына күбө болдум. Мунун баарын көрүп мен аябай коркуп кеттим. Мен буга даярмынбы деп өзүмдөн сурадым. Кийин досум агасынын динге көз карашы, түшүнүгү башкача экенин айтты. Мен аны таптакыр радикал деп айта албайм, анткени ал жакшы адам, элге эч кандай жамандык кылган эмес. Анда анын тууганы спорт мектебинде окучу, ал жакка көптөгөн чет элдиктер келип, ага туура эмес багыт беришсе керек. Азыр абалы жакшы, үй-бүлөлүү, 5 баласы бар.

Менимче, биз радикал адамдарды алардын жүрүм-турумуна, сырткы көрүнүшүнө карап аныктай алабыз. Бүгүнкү күндө мамлекет чет өлкөдөн диний билим алган жарандарыбызды көзөмөлгө алууга тийиш. Биздин айылда радикалдуу агым боюнча эч ким кеткен эмес жана кабары да жок. Радикалдуу агымдардын баары сырттан келет деп ойлойм. Мечиттердеги иштерге көзөмөлдү күчөтүшүбүз керек, алар жарандарыбызга кандай маалымат берип жатканын билип туруубуз зарыл.

Мухаммед пайгамбар айткан: «Эгер сага илим керек болсо, аны мугалим башка ишенимде болсо да аласың». Радикалдуулар башкача айтышат, билимдин кереги жок, баары Кудайдын колунда деп талашышат. Алар эмдөөдөн баш тартышат, бул жаман көрүнүш. Андайлардын кийимдери да башкача, улуттук кийимдерибизди жактырышпайт. Алар өздөрүн коомго ыймандуу катары көрсөтүү үчүн өз кийимдерин кийишет жана көрүнөө жасашат. Айрыкча хиджаб кийген аялдар.

Жыл өткөн сайын алар көп болуп баратат, бизге арабызда андай адамдардын болушунун кереги жок, алар биздин коопсуздугубуз үчүн коркунуч жаратат. Биз адамдардын жабык кийиминин алдында эмне бар экендигин билбейбиз, балким алар бомба катып жүрүшөт, алар балким коомдук жайларда террористтик акт жасап жиберши мүмкүн. Биз бул тууралуу билишибиз жана тиешелүү чара көрүшүбүз керек. Адамдар ислам жөнүндө туура маалымат алууга тийиш. Ар бир адам өз дүйнөсүн өз жүрөгүндө курушу керек.

37 жаштагы эркек киши, айыл өкмөтүндө иштейт, Нарын облусу, Кыргызстан

Ар бир топ, окуялардын негизинде төмөнкү суроолорго жооп бериши керек:

1. Окуядан силер эмнени билдиңер?
2. Окуянын кайсы элементтери силерди ойго салды. Эмне үчүн?

СТОРИТЕЛЛИНГ – ОКУЯЛАРДЫ КАНТИП АЙТЫП БЕРҮҮ КЕРЕК

3. Аңгеменин автору кандай тыянак чыгарат? Силер макулсуңарбы?

4. Окуянын автору менен кайсы суроону талкуулайт элеңер?

Талкуунун жыйынтыгы боюнча топ өзүнүн окуясын айтып берет.

Презентациядан кийин мугалим талкуу уюштурат. Талкуу учурунда мугалим окуучуларга мындай ойду сунуштайт:

— Ар бир адам өз жолун, өз ишенимин, тандайт. Бул учурда анын пикири жана иш-аракеттери биздин өлкөнүн мыйзамдарын бузбашы керек.

Кыргыз Республикасы, Тажикстан Республикасы жана Өзбекстан Республикасы ар бир адамдын каалаган динди кармоо же эч бир динди карманбоо укугун камсыз кылат. Бирок ошол адамдардын бардыгы биздин коомдун түзүүчүлөрү. Ошондуктан бири бирин сыйлоо жана сабырдуу болуу биздин коомдун 21-кылымда өнүгүүсүнө шарт түзөт.

Мугалим ошондой эле, окуучулар талкуулаган окуялар боюнча рефлексия жүргүзөт.

— Окуялардан силер эмнени үйрөндүңөр?

— Окутуу үчүн же адамдар менен өз ара аракеттенүүдө окуялардын мааниси кандай?

— Окуяларды айтып берүү жөндөмүңөрдү кайсы учурда колдоно аласыңар?

Экинчи вариант

Сабак өтүүнүн экинчи вариантында окуучулар окуяны өздөрү түзөт.

Бул үчүн америкалык сценарист, продюсер жана жазуучу «Дэн Хармондун тегерегин» колдонсо болот. Хармондун тегереги — бул башкы каармандын саякатынын өз-өзүнчө сегиз бөлүккө бөлгөн окуянын түзүлүшү.

...
(Бул жерде окуя болгон жерди сүрөттөп жаз)

_____ болгон экен

...
(Башкы каарманды баяндап жаз)

СТОРИТЕЛЛИНГ – ОКУЯЛАРДЫ КАНТИП АЙТЫП БЕРҮҮ КЕРЕК

1. Адам кадимки, күнүмдүк жашоо менен жашайт.
2. Адамда бир нерсени каалоо же көйгөй келип чыгат.
3. Мындан улам адам өзүнө ыңгайсыз жана жагымсыз жаңы жагдайга туш болот.
4. Адам жаңы чөйрөгө көнөт жана аны аракеттенүүгө түрткөн көйгөйдү чечүүгө аракет кылат.
5. Издегенин табат.
6. Бул үчүн белгилүү бир акы төлөйт.
7. Ыңгайлуу абалдагы шартка кайтып келет.
8. Жашоосундагы өзгөрүүлөрдү баамдап билет⁴³

Балдарды 5-6 адамдан турган топтого бөлгүлө. Окуучуларга алар качандыр бир убакытта туш болгон стереотиптерди, чыр-чатакты же башка татаал окуяны эстегиле деп сунуштагыла. Бул окуяны топко кыскача айтып берүүсүн жана болуп өткөн окуянын бирин тандап же берилген темага ылайык сюжет ойлоп табууну сунуштагыла.

Окуучуларга сюжеттин шаблонуна таянып өздөрүнүн окуясын ойлоп табуу үчүн 10-15 мүнөт убакыт берилет.

Андан соң ар бир топко окуяны айтып берүү үчүн 3-4 мүнөт берилет.

Окуяны айтып бергенден кийин аларды эки көз карашта талкуулап чыгуу керек.

1. Окуяны ойлоп табуу жана айтып берүү боюнча көз караштан алганда:

- топ сунушталган түзүлүштөгү окуянын сюжетин түзө алдыбы?
- сюжетти түзүүдө топ кандай кыйынчылыктарга туш болду?
- окуяны элестетип көрүү кыйынга турдубу?

2. Сюжетти өнүктүрүү көз карашынан алганда:

СОЦИАЛДЫК МАМИЛЕЛЕРДИ ЖӨНГӨ САЛУУ: АДЕП ЖАНА УКУК

- сюжет канчалык деңгээлде алдыга коюлган милдетке дал келет?
- окуянын кайсы элементтери көбүрөөк эсте калды? Эмне үчүн? (суроого башка топтогулар жооп берет)
- окуянын кайсы элементтерин жакшыртууга болот (эгер зарыл болсо)?

Мугалим окуучулар менен окуянын мазмуну боюнча суроолорду талкуулайт, мында мугалим коомдун негизи катары сабырдуулук жана өз ара түшүнүү зарылдыгына басым жасайт.

СОЦИАЛДЫК МАМИЛЕЛЕРДИ ЖӨНГӨ САЛУУ: АДЕП ЖАНА УКУК⁴⁴

Максаты:

Класстык сааттын жыйынтыгында окуучу:

- Адамдын жүрүм-туруму коом ичинде көп түрдүү экендигинен, адамдардын арасында жашаганды билүү керектигинен кабардар болот;
- Адамдардын адамдык касиетинин өзгөчөлөктөрү жана белгилерин көрө билет, окуп үйгөнгөн материалды канчалык деңгээлде түшүнгөндүгүн божомолдойт;
- Жамаат менен иштөө көндүмдөрүн калыптандырат, диалог жүргүзө алат;
- Талкууга катышат;
- Ар кандай пикирлер бар экенине ынанышат, ар бир адам уникалдуу экендигин түшүнөт;
- Башкалардын иш-аракеттерин талдаганды жана өзүнө карата сын көз менен караганды үйрөнөт, далил катары өз мисалдарын келтирет;
- Башка пикирди жана позицияны кабыл алганды үйрөнөт.

Класстык саатка сунушталган жабдуулар: Проектор, экран, бор, такта, маркер, флипчарт, ноутбук.

Узактыгы: мугалимдин тандоосу боюнча

Класстык сааттын жүрүшү:

1-кадам. Класстык саат маектешүүдөн башталат: Адеп, абийир деген эмне? (лат. *moralis*). Байыркы кытай философу жана ойчулу Конфуций мындай деп айтканы: «Өзүңе каалабаган нерсени башкаларга кылба» деген адептүүлүктүн алтын эрежеси талкууга коюлат.

СОЦИАЛДЫК МАМИЛЕЛЕРДИ ЖӨНГӨ САЛУУ: АДЕП ЖАНА УКУК

Жалпы талкуу үчүн суроолор:

1. Бул эрежени кандай түшүнөсүңөр?
2. Бул эреженин биздин жашообузда кандай мааниси бар?

2-кадам. Текст окулат жана талкууланат.

Көп жыл мурда антрополог Маргарет Мид студенттерден цивилизациянын биринчи белгиси эмне? - деп сураган. Мид студенттер балык уулаган илмек, чопо идиш же иштетилген таштар жөнүндө айтышат деп ойлогон.

Андай эмес. Мид байыркы маданияттагы цивилизациянын биринчи белгиси адамдын санындагы сынып кайра айыккан, кашка жилик деп айткан.

Мид, эгер жаныбарлар дүйнөсүндөгү жаныбардын буту сынса ал өлүп калат. Сынган буту менен коркунучтардан чуркап кача албайт, суу ичиш үчүн же аңчылык кылыш үчүн дарыяга жете албайт. Өзү жырткычтарга жем болот. Себеби сынган сөөк көп убакытта айыгат.

Сынып кайра айыккан кашка жилик – кимдир бирөө убакыт коротуп, жанында калып анын жаратын таңып, адамды коопсуз жайга которуп, ал айыкканга чейин жанында болуп кайтарып тургандыгынын далили. Адамдын башына кыйынчылык түшкөн оор мезгилде ага жардам берүү – бул цивилизациянын башталышы деп Мид айткан.

Мугалим үчүн түшүндүрмө:

Мында цивилизациянын пайда болушу менен мораль, адептүүлүк жана укук деген түшүнүктөр кошо келип чыккан. Адептүүлүктүн алтын эрежесинде башкаларга кылбай турган нерселер жөнүндө сөз болот, аны? белгиси кантип айтса болот? “Өзүңө каалаган нерсени башкаларга да каала” деп айтса болот. Ушундан улам этиканын мааниси – өзүңдү башка бирөөнүн ордуна кое билүү деген түшүнүк келип чыгат. Мораль – өзгөрүлмө түшүнүк, ал тилге жана маданиятка көз каранды жана ошого жараша кабыл алынат. Бизди адам кылып турган бул – мораль. Мораль бул – биздин жүрүм-турумубузда, башка адамдарга карата, айлана-чөйрөгө жана өзүбүзгө карата боорукерлик жана кара санатайлык, адилеттүүлүк жана адилетсиздик мамилебизди жөнгө салып турган жазылбаган эрежелер. Коомдук карым-катышты жөнгө салууда укук жана адептүүлүк бири-бирине тыгыз байланышта экендигин байкайбыз. Адептүүлүк нормалары деп адамдардын ортосундагы мамилелерди боорукерлик жана кара санатайлык, адилеттүүлүк жана адилетсиздик жөнүндөгү тарыхый калыптанган идеялар аркылуу жөнгө салуучу жалпы мүнөздөгү жүрүм-турум эрежелери түшүнүлөт. Адеп – бул адамдар аткарган иштердин жана анын иш-аракеттердин жыйындысы.

Укук – коомдук мамилелерди өзгөчө, же мамлекеттик жөнгө салуунун бир ыкмасы. Анын негизги максаты ушул болуп саналат. Белгилүү бир мамилелерди жөнгө салып, ошону менен аларга укуктук форма берет, мунун натыйжасында бул мамилелер жаңы сапатка жана өзгөчө формага ээ болот – алар мыйзамдуу формага келип, укуктук болуп калат.

Мына ушундай ченемдик таасирдин жардамы менен мамлекеттик бийлик кандайдыр бир мамилелерди өзүнүн карамагына жана коргоосуна өткөрүп, аларга тартип орнотуп, туруктуулук, керектүү багыт берип, туура жолго салат. Укуктун нормалары адамдын коомдогу эркиндигинин өлчөмү катары болуп, укук субъекттеринин мүмкүн болуучу, жол берилген жүрүм-турумунун чектерин белгилөө менен эң маанилүү коомдук мамилелерди жөнгө салат. Бирок укуктук ченемдер инсанга башка адамдардын мыйзамдуу укуктарын жана кызыкчылыктарын ишке ашырууну камсыз кылуучу жүрүм-турумдун

СОЦИАЛДЫК МАМИЛЕЛЕРДИ ЖӨНГӨ САЛУУ: АДЕП ЖАНА УКУК

белгилүү-бир вариантын белгилей алат.

Башка социалдык жөнгө салуучуларга салыштырмалуу укук - бир кыйла натыйжалуу, бийлик тарабынан мажбурлоочу жана ошону менен бирге цивилизациялуу жөнгө салуучу болуп саналат. Укук - бардык түзүлүштөгү мамлекеттүүлүктүн ажырагыс атрибуту. Кандай болбосун мамилелер укуктун нормаларынын негизинде жана ага ылайык келип чыгып, мамлекеттин эркине карама-каршы келбесе гана укук мамилелеринин мүнөзүнө ээ болот.

Укук - коомдук мамилелерди жөнгө салуучу жана турукташтыруучу болуп саналат. Укук өз алдынча эч нерсе жаратпайт, болгону коомдук мамилелерге уруксат берет.

3-кадам. «Орунсуз билет» видеоролигин көрүү жана талкуулоо.

Орунсуз билет

Силер мындан ары көрө турган нерселер Кытайдын социалдык тармактарында көптөн бери талкууланып келет. Анын качан пайда болгонун жана катышуучулардын аты-жөнү ким экенин эч ким так билбейт. Бирок интернет колдонуучулар миңдеген жолу бөлүшкөн бул окуяда баарыбыз билишибиз керек болгон абдан маанилүү бир нерсе бар. Азиянын бул өлкөсүндө көптөгөн адамдар поездди негизги транспорт катары тандашат. Бирок орундуктардын саны чектелүү болгондуктан, көптөр өзгөчө билетти – орундук көрсөтүлбөгөн билет алышат жана поезд жүрүп бара жатканда тик туруп барышат. Жазында Гуанчжоудан Чэндуга чейинки поезд дайыма толук. Бул окуя мына ошол учурда болгон

https://www.youtube.com/watch?v=HiV9-pMzoWo&ab_channel=ViralFoxRussia

Роликти талкуулоо үчүн суроолор:

1. Эмне болгонун айтып бергиле. Бул учурду кандай элестеттиңер?
2. Видеону көрүп жатып кандай эмоцияларга кабылдыңар?
3. Роликте көрсөтүлгөн учурда адептүүлүктүн кайсы эрежелери жана укуктун кайсы ченемдери колдонулду жана бузулду, айтып бергиле?
4. Бул учурду жөнгө салуунун башка варианттары бар беле?
5. Укуктун жана адептүүлүктүн ченемдери бири-бирине дал келбеген учурлардан мисал келтиргиле.
6. Айрым окуяларда: «Ал абийирине жараша иш кылды» деп айтышат. Силер Абийирине жараша иш кылуу дегенди кандай түшүнөсүңөр?

Мугалим үчүн түшүндүрмө:

Көңүл бургула, бардык отуруп бара жаткан жүргүнчүлөрдүн орду көрсөтүлгөн билеттери бар болчу (укуктук ченем) Чоң атаныкы орунсуз билет. Укуктук ченем көз карашына ылайык ал орунга отурууга акысы жок. Бирок, орун бошотуп берген кыздын алдында этикалык дилемма бар: - жанында улгайган адам туруп бара жатканда тынч отура албайт (бул үчүн толук укуктуу болсо дагы). Ошентип, кыздын жүрүм-турумун жөнгө салган адептүүлүк ченеми болду.

СОЦИАЛДЫК МАМИЛЕЛЕРДИ ЖӨНГӨ САЛУУ: АДЕП ЖАНА УКУК

Күн сайын болуп туруучу окуялар адептүүлүктүн жана укуктун көз карашынан алганда каралат, бирок алар дайыма эле бири-бирине дал келе бербейт. «Абийирине жараша иш кылуу» деген түшүнүк адептүүлүк тандоо көрсөткүчү болуп саналат (класстык саатка ды кара).

4-кадам. Философ Иммануил Канттын этикалык постулаттарын талкулоо:

- Эки нерсе ар дайым жанды жаңы жана күчтүү таң калуу жана урматтоо менен толуктайт, биз алар жөнүндө ошончолук көп жана узак ойлонобуз – бул менин төбөмдөгү жылдыздуу асман жана мендеги моралдык мыйзам.
- Акыйкаттык жоголсо адамдын жашоосун баалуу кылып турган эч нерсе калбай калат.
- Силердин ар кандай аракеттериңер жалпы эреже болуп кала тургандай иш кылгыла.
- Баланы жамандык үчүн жазалап, жакшылык үчүн сыйлык берсең, анда ал пайда үчүн жакшылык кылат.

Мугалим үчүн түшүндүрмө:

И. Кант боюнча, жакшылык кылуу үчүн эч кандай табигый себеп жок. Ошол эле учурда жакшылык дайыма болуп турат жана адептүүлүк мыйзамы биздин бир бөлүгүбүз үчүн биздин жашоодогу багыт берүүчү жылдыз, ошону менен ал биздин жашообузга маани берип турат. Жакшылык кылууга себептин кереги жок, ал эми жамандык олуттуу жүйө берүүнү жана ал иш-аракеттерди актоону талап кылат. Адептүүлүктү өнүктүрүү коомдогу шайкештиктин деңгээлин жана адамдардын өз ара карым-катышынын сапатын жогорулатат.

Кошумча материалдар:

Моралга каршы келген калпыс ойлор

Адептүүлүктүн булагы жана кыймылдаткыч күчү катары көп учурда салтты, диний тексттерди жана жеке түшүнүктөрдү айтышат. Бул чынында туурабы?

<https://goo.su/bqNsVpZ>

Иммануил Кант. Улуу философтор

Канттын балтасы

<https://goo.su/eUzHZV>

Калпты моралдык жактан актоого болобу?

Улуу философ Иммануил Кант болбойт деп эсептеген.

<https://goo.su/hkHr48L>

СОЦИАЛДЫК МАМИЛЕЛЕРДИ ЖӨНГӨ САЛУУ: АДЕП ЖАНА УКУК

Адеп-ахлактын алтын эрежеси

РИА Философия институтунун этика секторунун башчысы, профессор Р. Г. Апресян айтып берет

<https://goo.su/EUk7F>

Адеп-ахлактын философиясы

Адеп-ахлактын негизги маселелери жөнүндө философ. илим.кан., коом таануу боюнча окуу колдонмолорунун автору Сердюк Т.Г. айтып берет.

<https://goo.su/yRt6tjD>

Адеп-ахлак жөнүндө

Адеп-ахлак жөнгө салуучу катары, адамдын адеп-ахлактык өнүгүү стадиясында мораль жана адеп-ахлак алтын эреже болуп саналат.

<https://goo.su/FWm9dc>

Ричард Докинз абсолюттуу адеп-ахлак жөнүндө

Профессор Р. Докинз абсолюттуу адеп-ахлак деген эмне деген суроолорго жооп берет.

https://www.youtube.com/watch?v=q7Ep78yLHxY&ab_channel=PrometheusStudio

Түбөлүктүү суроолорго илимий негизделген жооптор:

Мен эмне үчүн жашап жүрөм? Абийир деген эмне? Адамдар эмне үчүн мынча мыкаачы? Булар тууралуу кеңири ой жүгүртүүдөн сырткары так илимий негизделген жооптор бар.

<https://goo.su/U7Mb7Uo>

«Абийир – бул өзүнө себеп болгон жана эч кандай себептери жок феномен, анткени биз аны себеп издебегенде деле колдонобуз, б.а. «абийир» деген сөз биз иш-аракеттин социологиялык да, психологиялык да, биографиялык да түшүндүрмөсүн издебегенде пайда болот. Башкача айтканда, «абийир менен» деп айтуу – түшүндүрүү үчүн акыркы мүмкүнчүлүк, түшүндүрүүчү ой-пикирибиздин акыркы таянычы. “Абийир менен” дедик, ошентип, биринчиден, эмне жөнүндө сөз болуп жатканын түшүндүк, окуя бизге түшүнүктүү болду, экинчиден, биз тилдин генийин (ал эми тил деген адамзат эволюциясында,

СОЦИАЛДЫК МАМИЛЕЛЕРДИ ЖӨНГӨ САЛУУ: АДЕП ЖАНА УКУК

адамдын психикасында миллиондогон жылдарды камтыйт, анын үстүнө бул аспап назиктик жагынан теңдеши жок жана анын кылдаттыгы биздин жеке акылыбыздын назиктиги гана эмес, ал дал тилдин генийи) себептердин ордуна абийирди коюп, ошону менен абийирдин өзүнүн натыйжалары менен дал келген жана өзүнөн башка эч кандай айырмасы жок, алардын катары боюнча уландысы же, тескерисинче, аларга чейинки (ага карата алар өзгөрүлүшү мүмкүн) катары аныктайт. Жакшылык менен жамандыктын маңызын талкуулоодо көбүнчө аларда өзгөчө касиеттердин бар экендигине көңүл бурулат: жакшылык – бул ар бир жолу, атайылап жаңыдан жасала турган нерсе, ал эми жамандык өзүнөн-өзү жасалат. Ал эми абийир, ошол эле касиетке ээ, анткени мен абийирдүү болсом жана өз абийиримди «сактасам», анда мен биринчи жолу жана ар бир адам үчүн, бүткүл адамзат үчүн абийирдин бир иш-аракетин аткарып жатам жана ушуга байланыштуу мен дүйнөдө мага чейин жасалганды колдоно албайм. Адам башка бирөөнүн абийирин колдоно албайт, эч нерсе кыла албайт, адамдын абийири ар дайым өзүнүкү, ошондой эле түшүнүк да өзүнүкү. Бул жерде бир нерсени жалпылоо же кошуп айтуу мүмкүн эмес ...”⁴⁵.

Жакшылык жана себептери жөнүндө

Белгилүү советтик философ, философия илимдеринин доктору Мераб Мамардашвили Мераб Константиновичтин философиялык жана билим берүүчү ишмердүүлүгү Советтер Союзунда көз карандысыз философиялык ой-пикирдин калыптануусунда маанилүү ролду ойногон. Ал Союздун жана чет өлкөлөрдөгү көптөгөн жогорку окуу жайларында окуган философия боюнча лекциялары, ошондой эле жазылып калган жана жарыяланган интервьюлары жана маектери руханий жана билим берүүчү мааниге ээ болгон. Анын философиясынын өтмө темасы – аң-сезим феномени жана анын адамдын калыптануусуна, маданиятына, аңдап-билүүсүнө тийгизген мааниси.

Жакшылык жана себептери жөнүндө

Белгилүү советтик философ, философия илимдеринин доктору Мераб Мамардашвили Мераб Константиновичтин философиялык жана билим берүүчү ишмердүүлүгү Советтер Союзунда көз карандысыз философиялык ой-пикирдин калыптануусунда маанилүү ролду ойногон. Ал Союздун жана чет өлкөлөрдөгү көптөгөн жогорку окуу жайларында окуган философия боюнча лекциялары, ошондой эле жазылып калган жана жарыяланган интервьюлары жана маектери руханий жана билим берүүчү мааниге ээ болгон. Анын философиясынын өтмө темасы – аң-сезим феномени жана анын адамдын калыптануусуна, маданиятына, аңдап-билүүсүнө тийгизген мааниси.

<https://goo.su/bd78YpT>

ЧЫГУУ ЖОЛУ ДАЙЫМА БАР! КОНФЛИКТ ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮ

ЧЫГУУ ЖОЛУ ДАЙЫМА БАР! КОНФЛИКТ ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮ⁴⁶

Максаты:

Класстык сааттын жыйынтыгында окуучу:

- конфликт жөнүндө өз пикирин жана конфликттин үч тиби жөнүндө айтып берет;
- өзүнүн натыйжалуу байланыш түзүү ыкмаларын иштеп чыгат;
- конфликттерди чечүүнүн ыкмалары жөнүндө үйрөнөт;
- конфликттик абалды чечүү боюнча иш-аракет жасоо көндүмдөрүн бышыктайт;
- классташтарына карата сабырдуулук сезимин, бири-бирин уга билүү жөндөмүн калыптандырат.

Класстык саатка сунушталган ресурстар: флипчарт, бактын силуэти менен даярдалган колдонмо курал, маркерлер окуучулардын ар бир тобу үчүн.

Узактыгы: мугалимдин тандоосу боюнча

Класстык сааттын жүрүшү:

Мугалимдин сөзү: – Белгилүү француз жазуучусу Антуан де Сент- Экзюпери адамдардын баарлашуусун дүйнөдөгү эң чоң бакыт деп айткан. Адамдардын баарлашуусу – назик жана татаал процесс. Ар бирибиз буга көбүнчө ката кетирүүнүн, көңүл калуулардын эсебинен тажрыйба алуу менен өмүр бою үйрөнөбүз. Тилекке каршы, конфликт деп аталуучу кырдаалга биз көп эле туш болобуз. Андай абалдар мамилени чыңалтат, сарсанаа кылат, толук иштөөгө жолтоо болот. Канчалык конфликттер аз болсо, ошончолук адамдардын ортосунда мамиле жакшы, ишенимдүү болот.

1-кадам. Мини-лекция.

Конфликт – карама-каршылыктардын кескин курчушу жана тараптардын ар бири үчүн ишкердик же жеке мааниге ээ болгон маселени чечүү процессинин эки же андан көп катышуучусунун кагылышуусу. Конфликт ар кандай позициялардын, кызыкчылыктардын, баалуулуктардын ж.б.у.с. карама-каршылыгына негизделет. Эгерде бул билдирүүнү негиз катары алсак, анда конфликт өнүгүүнүн жана өсүүнүн зарыл шарты, жашоонун ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Биз конфликт менен жашай алабыз, бул аны изилдөө, тандоо жана аны чыгармачылык менен өзгөртүүгө аракет кылууну билдирет; же конфликтте жашап, конфликттердин биздин максаттарыбызды дискредитация кылып, кыйратуучу күч болушуна жол беришибиз мүмкүн.

Конфликт – бул конструктивдүү чечим кабыл алууну талап кылган карама-каршылык. Эгер бул оң натыйжадагы чечим болсо, анда ал өнүгүүнүн улам жаңы сапаттуу баскычына алып келет. Эгер терс натыйжадагы чечим болсо, тараптар макулдукка келе алышпаса, мунун аягы урушка, каршылашууга алып келет.

Конфликт деген сөздүн ар кандай түшүндүрмөлөрү бар, бирок алардын баары бир пикирге келишпестиктен улам келип чыгат жана адамдардын ортосунда мамилелер бузулат. Конфликт туюк же

ЧЫГУУ ЖОЛУ ДАЙЫМА БАР! КОНФЛИКТ ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮ

ачык түрдө болуп, анын өзөгүндө дайыма каршы пикирлер жатат. Ошондуктан чыр-чатак эки же андан ашык тараптардын ортосунда макулдуктун жоктугу деп белгилешет.

Макулдашуунун жоктугу ар кандай пикирлердин, көз караштардын, идеялардын, кызыкчылыктардын, көз караштардын жоктугу болуп саналат. Бирок буга чейин айтылгандай конфликт дайым эле ачык кагылышуу түрүндө боло бербейт. Бул орун алган карама-каршылыктар, пикир келишпестиктер адамдардын нормалдуу өз ара аракетин бузуп, максаттарга жетишүүгө тоскоолдук кылганда гана болот. Мындай учурда, адамдар жөн гана кандайдыр бир жол менен келишпестиктерди жоюуга жана ачык чыр-чатакты чечүү үчүн өз ара аракеттенүүгө аргасыз болушат.

Эгерде конфликттер негиздүү чечим кабыл алууну жана адамдардын өз ара мамилесин өнүктүрүүнү талап кылса, анда мындай конфликттерди функционалдуу (конструктивдүү) деп аташат. Натыйжалуу иш жүргүзүүгө жана чечим кабыл алууга тоскоолдук жараткан конфликттер дисфункционалдуу (деструктивдүү) деп аталат. Конфликттерди талдай билүү, алардын себебин жана натыйжасын түшүнө билүү зарыл.

Конфликттин негизги беш тиби бар: *ички; адамдардын ортосундагы; адам менен топтун ортосундагы; топтордун ортосундагы; социалдык.*

Ички конфликт. Конфликттин бул түрү биздин аныктамага толук туура келбейт. Бул жерде конфликттин катышуучулары адамдар эмес, инсандын ички дүйнөсүнүн ар кандай психологиялык факторлору болуп саналат, алар көп учурда бири-бирине дал келбегендей көрүнгөн же бири-бирине дал келбеген: муктаждыктар, мотивдер, баалуулуктар, сезимдер ж.б.у.с. формалары болушу мүмкүн. Кеңири таралган формалардын бири – ролдук конфликт, адамдын ар кандай ролдору ага карама-каршы талаптарды койгондо. Мисалы, жакшы үй-бүлө башчысы болуу (ата, эне, күйөө, аял ж.б. ролу) адам кечкисин үйдө өткөрүшү керек, ал эми кызматындагы жетекчиси аны жумушта калууга мажбурлашы мүмкүн. Же: цехтин начальниги бригадирге белгилүү сандагы тетиктерди чыгарууну, ал эми техникалык начальник ошол эле мезгилде жабдууларды техникалык кароодон өткөрүүнү тапшырды дейли. Биринчи чыр-чатактын себеби жеке муктаждык менен өндүрүштүн талаптарынын дал келбегендигинен, экинчиси – командалык башкаруу принцибинин бузулушунан улам болду. Өндүрүштө ички чыр-чатактар жумуштун ашыкча жүктөлүшүнөн же тескерисинче, жумуш жок болсо дагы жумуш ордунда болуш керек болгон себептен улам келип чыгышы мүмкүн.

Адамдардын ортосундагы конфликт. Бул конфликттин эң кеңири таралган түрү. Ал уюмдарда ар кандай жолдор менен билдирилет. Айрым жетекчилер анын бирден-бир себеби иштеп жаткандардын мүнөзүнүн келишпестиги деп эсептешет. Чынында эле, мүнөзү, мамилеси, жүрүм-турумунун айырмачылыгынан улам бири-бири менен тил табышуу абдан кыйын болгон адамдар бар. Бирок тереңирээк талдоо көрсөткөндөй, мындай чыр-чатактар, эреже катары, объективдүү себептерге негизделет. Көбүнчө бул чектелген ресурстар: материалдык баалуулуктар, өндүрүш аянты, жабдууларды пайдалануу убактысы, эмгек, ж.б. үчүн күрөш. Ар бир эле адам ресурстарга башкасы эмес, дал өзүн муктаж деп эсептейт. Жетекчи менен баш ийүүдөгүлөрдүн ортосунда да конфликттер келип чыгат, мисалы, баш ийген адам жетекчи ага өтө катуу талаптарды коёт деп ишенсе, ал эми жетекчи кол алдындагы адам толук күчүн жумшап, иштегиси келбейт деп эсептегенде келип чыгат.

Адам менен топтун ортосундагы конфликт. Формалдуу эмес топтор өздөрүнүн жүрүм-турум жана баарлашуу нормаларын белгилешет. Мындай топтун ар бир мүчөсү аларга баш ийиши керек. Кабыл алынган нормалардан четтөө топ тарабынан терс көрүнүш катары каралат, инсан менен топтун ортосунда конфликт пайда болот. Бул түрдөгү дагы бир кеңири тараган конфликт – бул топ менен лидердин ортосундагы конфликт. Кыйла оор мындай чыр-чатактар жетектөөнүн авторитардык стилинде келип чыгат.

ЧЫГУУ ЖОЛУ ДАЙЫМА БАР! КОНФЛИКТ ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮ

Топтордун ортосундагы конфликт. Коом көптөгөн расмий жана формалдуу эмес топтордон турат, алардын ортосунда чыр-чатактар пайда болушу мүмкүн. Мисалы, жетекчилик менен аткаруучулардын, ар түрдүү бөлүмдөрдүн кызматкерлеринин, формалдуу эмес топтордун, администрация менен профсоюздун ортосундагы конфликттер.

Тилекке каршы, башкаруунун жогорку жана төмөнкү деңгээлдеринин ортосундагы пикир келишпестиктер, б.а., башкаруучу менен кызматкерлердин ортосунда ортосундагы чыр-чатактын көп кездешүүчү мисалы болуп саналат. Бул дисфункциялык конфликттин ачык мисалы.

Социалдык конфликт – бул «өз ара аракеттенүүнүн тараптары (субъекттер) бири-бирине каршы келген же бирин бири жокко чыгарган кандайдыр бир өз кызыкчылыктарын көздөгөн учурлар». Бирок мамилелердин айырмачылыгына карабастан, конфликтке түшүндүрмө берүү үчүн колдонулуп келген аныктамаларында жок дегенде үч негизги пунктту бөлүп көрсөтүүгө болот: биринчиден, бул социалдык карама-каршылыктардын курчушунун экстремалдык учуру, карама-каршылыктын ачык же жашыруун абалы, ошондой эле өз ара аракеттенүү кырдаалы; экинчиден социалдык конфликт ар башка социалдык коомчулуктардын – класстардын, улуттардын, мамлекеттердин, социалдык институттардын, социалдык субъекттердин кагылышуусу; үчүнчүдөн – каршылаш тараптар бири-бирине макул болбогон, бирин бири жокко чыгарууга алып келген каршы келген максаттарды, кызыкчылыктарды жана өнүгүүнүн тенденцияларын көздөшөт.

Мунун натыйжасында, социалдык конфликт – бул бир нече аспекттерди камтыган татаал кубулуш. Бирок, өз муктаждыктары, кызыкчылыктары жана максаттары бар каршылаш тараптардын болуусу конфликттин өзөгүн түзөт.

Бул учур конфликттин себебин жана табиятын аныктоо, ошондой эле аймактык, убакыттык, ички системалык сыяктуу конфликттин чегин аныктоо болуп саналат. Конфликттин аймактык чеги ага катышкандардын жайгашкан жери (квартира, көчө, үй, жумуш орду, регион ж.б) боюнча аныкталат. Конфликттин убакыт параметрлери анын узактыгы, башталышы жана аякташы менен белгиленет.

Конфликттер болжол менен төмөнкү үч шартта башталат:

- биринчи катышуучу билип туруп атайын башка адамга каршы зыян келтирүүчү, күч колдонуу, арыз берүү ж.б. сыяктуу иш-аракеттерге барат;
- экинчи катышуучу бул аракеттер ага каршы жасалып жаткандыгын түшүнөт;
- экинчи катышуучу конфликтинин демилгечисине каршы активдүү иш-аракетке барат; ушул учурдан тартып конфликт башталды деп айтууга болот.

Мында, чыр-чатактар тараптардын тирешүүсүнөн башталат деп айтууга болот. Тараптар өз максаттарын көздөп, бири-бирине активдүү каршы чыга баштаганда гана конфликт келип чыгат. Демек, конфликт ар дайым эки тараптуу (же көп тараптуу) жүрүм-турум катары башталат жана, эреже катары, чыр-чатактын баштоочусу катары чыккан тараптардын биринин иш-аракеттери менен коштолот.

Конфликттин элементтеринин тизмеги:

- конфликттин эки катышуучусу же эки тарап;
- тараптардын баалуулуктарынын жана кызыкчылыктарынын келишпестиги;
- каршы тараптын пландарын, кызыкчылыктарын жок кылууга багытталган жүрүм-турум;
- башка тарапка таасир этүүчү күч колдонуу;

ЧЫГУУ ЖОЛУ ДАЙЫМА БАР! КОНФЛИКТ ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮ

- тараптардын бири-бирине каршы иш-аракеттери;
- конфликттик абалдагы карым-катыштагы стратегия жана тактика;
- катышуучулардын жеке инсандык өзгөчөлүктөрү: агрессивдүүлүк, авторитеттүүлүк ж.б.;
- айлана-чөйрөнүн мүнөздөмөсү, үчүнчү тараптын бар болуусу ж.б.

2-кадам. Топтордо иштөө, «Конфликтти талдоо»

Окуучулар менен мектептеги жана үйдөгү конфликттерди талдоо. Мисалдар тактага жазылат. Андан ары класс топторго бөлүнөт. Ар бир топко «Конфликт дарагы» ыкмасын колдонуп конфликт жагдайларды талдоо сунушталат. Ар бир топ конфликт дарагы тартылган флипчарт алышат. Дарактын бутагында «конфликт» деп жазылуу.

Ар бир топ өз пикирин флипчартка жазып иштешет. Тамыры – конфликттин келип чыккан себеби, дарактын сөңгөгү: сол жагы – конфликттин терс кесепеттери, оң жагы – конфликттин оң натыйжасы.

Андан соң топтор өз ишин сунушташат, жалпы талкуу уюштурушат.

Талкуу үчүн суроолор:

1. Силердин пикириңер боюнча окуянын аягы кандай актаганы жакшы?
2. Конфликт абалга туш болбош үчүн адам эмне кылышы керек?
3. Конфликт абал келип чыкпашы үчүн биздин класста кандай эрежелердин болгону жакшы?

Тыянак: адамдардын ортосунда чыр-чатакка алып келген, кеңири тараган көнүмүш адаттар ашкере эмоционалдуулук, агрессивдүүлүк, ашкере талап коюу, башкалардын муктаждыктарына жана кызыкчылыктарына кайдыгерлик, башкаларды угууну билбегендик болуп саналат. Деструктивдүү ыкма – өз көйгөйлөрүн жана конфликттерди зомбулук жана агрессия менен чечүү. Деструктивдүү ой жүгүртүү – өзүн өнүктүүнүн ордуна өзүн жок кылуу багытта иш кылуу. Өзүңөр үчүн тынчтыкты жана бакубатчылыкты кааласаңар – анда терс ойлорду контролдоо жана терс жоруктарды аткарбоо керек.

«Конфликт дарагы» – конфликттин себептерин жана кесепеттерин аныктаган графикалык метод. Себептердин саны конфликттин татаалдыгын жана масштабын көрсөтүп турат. Конфликт чечилгенден кийин анын келип чыккан тамыры жоюлдубу ошону талдоо керек, алардын көпчүлү чечилбеген бойдон калса, анда алардын негизинде жаңы конфликт келип чыгыш ыктымалдуулугу жогору.

Ар бир конфликттин терс кесепеттери жана оң натыйжасы бар. Көпчүлүк учурда терс кесепеттер үстүртөн байкалат, ал эми андан оң натыйжаларды табуу үчүн терең талдоо жүргүзүү талап кылынат, мында көпчүлүк оң натыйжа бир кыйла убакыт өткөндөн кийин гана байкалат.

Кесепеттердин жана натыйжалардын ажыратылышы көйгөйдүн актуалдуу экендигинен кабар берет: эгер терс кесепеттер көп, ал эми оң натыйжа дээрлик жок болсо, анда конфликт актуалдуу бойдон калган жана ал кайталанышы мүмкүн дегенди билдирет.

Конфликттин себептери

3-кадам. Конфликттердин алдын алуу/болтурбоо.

Конфликттердин алдын алуу социалдык өз ара аракеттенүү субъекттерин алардын ортосундагы пикир келишпестиктердин келип чыгышы же курчушу ыктымалдыгын жокко чыгара тургандай кылып уюштурууга багытталган.

ЧЫГУУ ЖОЛУ ДАЙЫМА БАР! КОНФЛИКТ ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮ

Конфликттердин алдын алуунун объективдүү шарттарына төмөнкүлөр кирет:

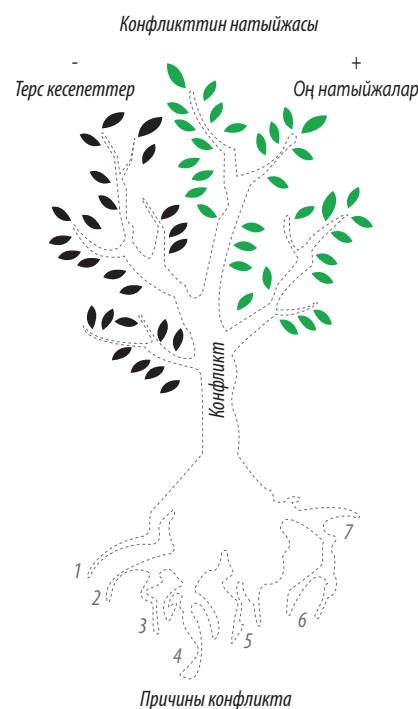
- адамдардын жашоосу үчүн жагымдуу шарттарды түзүү (мисалы, үй-бүлөнүн материалдык жактан камсыз болушу, адамдар үчүн иштөө шарттары, кесиптик ишинде мүмкүнчүлүгүн ишке ашыруу, ден соолук, толук эс алууга убактысынын болушу ж.б.);
- конфликтке чейинки типтүү кырдаалдарды чечүүнүн укуктук жана башка ченемдик жол-жоболорун иштеп чыгуу;
- ресурстарды адилет жана ачык бөлүштүрүү. Бул шарттын аткарылбашы көпчүлүк конфликттердин келип чыгышынын типтүү объективдүү себеби болуп саналат.
- конфликттик кырдаалдан чыгуу үчүн колдонулган бир нече байланыш ыкмалары бар:
- тарбиялык таасири, конфликтке кабылгандарды бир максатка ынандыруу, биргелешкен иштин өз ара пайдалуулугун далилдөө, анын орчундуу эмес экендигин көрсөтүү үчүн чыр-чатактын келип чыгуу себептерин талдоо;
- талаш объектинин бөлүнүшү. Ыйгарым укуктардын, жоопкерчиликтин, компетенциянын чектерин тактоо. Чатакташып жаткан тараптардын бирине башка, андан кем эмес маанилүү маселени чечүүнү тапшыруу, ал эми талаш жараткан маселени жаңжалдын экинчи катышуучусу чечет. Талаш жараткан маселени үчүнчү жакка өткөрүп берүү;
- уюштуруу иш-чаралары.

Кандай гана жагдай болбосун, жок дегенде эки жагдайды эске алуу зарыл. Биринчиден, конфликттин түздөн-түз катышуучулары сыяктуу эле, убактылуу бейтараптуулукту сактаган тараптардын тиги же бул көргөн чаралары кандай таасирин тийгизет. Экинчиден, белгилүү бир уюмда үстөмдүк кылган жана тынч жагдайда жана конфликт учурларында адамдардын жүрүм-турумун жөнгө салган адеп-ахлак нормалары, адаттар жана үрп-адаттар. Реалдуу мүмкүнчүлүктөрдү, конкреттүү кырдаалды жана коомдук пикирди эске алуу, өтө эле начар таасир эткен сыяктуу эле, күчтүү таасирин тийгизүүчү каражаттарды колдонууга жол бербөө зарыл.

4-кадам. Конфликтсиз баарлашуунун техникасынын бет ачары

«Мен - билдирүү»⁴⁷ техникасынын алгоритми

Силер адатта кайсы бир адамдын жүрүм-турумуна же кылган ишине нааразы болгондо эмне деп айтасыңар? «Сен дагы кечиктиң», «Мен сураган ишти аткарбай койдун», «Сен дайыма өзүң билгендей кыласың», жана дагы ушул сыяктуу маанидеги кырдаалга жараша айтылган сөздөр көп. Бул сөздөрдү эмне бириктирип турат? Бардыгы башка адамды айыптоо менен башталат. Мындай сөз айкаштары «Сен – билдирүү» деп аталат. Мындай билдирүүлөр адатта адамды коргонууга түртөт, эч нерсе оюна келбесе дагы ал адам кол салуу болуп жаткандай туюлат. Ошол себептүү көпчүлүк учурларда мындай айыптоо

ЧЫГУУ ЖОЛУ ДАЙЫМА БАР! КОНФЛИКТ ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮ

олорго жооп катары адам коргоно баштайт, ал эми белгилүү болгондой, кол салуу - эң мыкты коргонуу болуп саналат. Натыйжада мындай «маектешүү» конфликтке айланышы мүмкүн. Конфликттен качуу жана маектешиң сени угуп жана түшүнүшү үчүн «Мен-билдирүү» ыкмасын колдонуу жардам берет.

Биз «Сен – билдирүү» техникасы аркылуу айткан ар кандай нааразылыкты адамга «Мен–билдирүү» техникасын пайдалануу менен жеткирсек да болот. Мындай учурда айтыла турган сөз негизги төрт бөлүктөн турат.

1. Дароо башка адамдын жүрүм-турумундагы сага жакпаган көрүнүштү, так ошол фактыны сүрөттөп айтуудан баштоо керек! Эч кандай эмоция билдирүүнүн же адамды инсан катары кандайдыр баалоонун эч кереги жок. Мисалы мындай: «Сен кечиккен учурда...».
2. Андан ары мындай жүрүм-турумга байланышкан сезимдериңди айтуу керек. Мисалы: «капа болуп жатам», «толкунданып жатам», «мен кайгырып жатам», «мен тынчсызданып жатам».
3. Андан кийин ушундай жүрүм-турум сизге же айланадагы адамдарга кандай таасир тийгизе турганын түшүндүрүү керек. Кечигүүнү мисалга алсак, ал мындай айтылышы мүмкүн: «себеби мага эшиктин алдында тоңуп турганга туура келет», «анткени сенин кечигүүңдүн себебин билбейм», «анткени сени менен баарлашканга аз убакыт калат» ж.б.у.с.
4. Сөздүн аягында сиздин нааразылыкты жараткан жүрүм-турумдун ордуна кандай туура мамилени көргүңүз келгени жөнүндө оюңузду айтышыңыз керек. Кечигүүгө байланыштуу мисалды улантам: «Эгерде өз убагында келе албасаң мага чалып коюшуңду каалайт элем».

Мында «Сен дагы кечиктиң» деген айыптоонун ордуна биз «Сен кечигип жатканда мен тынчсызданам, анткени сенин кечигип жатканыңдын себебин билбейм. Эгерде сен өз убагында келгенге жетише албасаң мага чалып коюшуңду каалайт элем».

«Сен дайыма өзүң билгендей кыласың» деген «Сен – билдирүү» «Сен бардыгын өзүң билгендей кыла берсең мен капа болом, анткени сен үчүн менин пикирим маанилүү эмес деп ойлойм. Эгерде кандай иш кылуу тууралуу биргелешип чечим кабыл алсак бул мени абдан кубантат» деген «Мен–билдирүүгө» алмаштырууга болот. «Сен–билдирүү» техникасы маектешти коргонууга мажбурлабайт, аны диалогго чакырат, өзүнүн пикирин айтууга мүмкүндүк берет жана диалогдун эки катышуучусуна тең ой-пикирин өзгөртүүгө орун калтырат жана ошентип конфликтти алдын алат.

5-кадам. Топтордогу иш

Катышуучуларга топтордо көнүгүү аткаруу сунушталат: Сен – билдирүү пикирин билдирүүнү Мен – билдирүү ыкмасына айлантуу зарыл. Бул үчүн окуучуларга экиден өнөктөш болуп иштөөнү сунуштоо жана аларга карточкаларды таратуу керек.

Конфликттүү кырдаалды сүрөттөө	Сен – билдирүү	Мен – билдирүү
--------------------------------	----------------	----------------

Ар бир окуучу конфликттүү кырдаалды түзүп жана ага «Сен - билдирүү» техникасы менен билдирүү жазышы керек, андан соң «Мен – билдирүү» техникасы боюнча текст түзүү үчүн аны өнөктөшүнө өткөрүп берет, ал өз кезегинде анын карточкасын алат. Андан кийин окуучулар бири-бири менен өздөрү жазган.

ЧЫГУУ ЖОЛУ ДАЙЫМА БАР! КОНФЛИКТ ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮ

Мен – билдирүү варианттарын талкуулашат.

Андан тышкары мугалим бир нече өнөктөшкө Мен - билдирүү» техникасынын жардамы менен конфликттүү кырдаалды чечүү боюнча өз вариантын айтып берүүнү сунуштайт.

Акыр аягында мугалим бул көнүгүү канчалык пайдалуу болгонун жана окуучуларда кандай суроолор бар экендигин сурай алат.

6-кадам. Конфликт маалындагы жүрүм-турум

Мугалим: Психологдор конфликттүү кырдаалдагы жүрүм-турумдун бир нече түрү болот деп эсептешет:

- ылайыкташуу;
- тил табышуу;
- кызматташуу;
- көңүл бурбоо;
- атаандашуу.

Роликти көрүү: конфликтти чечүүнүн 5 ыкмасы.

Мугалим окуучуларга алар үчүн конфликттүү кырдаалдарда кандай жүрүм-турумдар көбүрөөк мүнөздүү экенин ойлонуп көрүүнү сунуштайт.

ЧЫГУУ ЖОЛУ ДАЙЫМА БАР! КОНФЛИКТ ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮ

7-кадам. Конфликттерды чечүүнүн жолдору

Мугалим: Конфликтке катышкан тараптар ар кандай жүрүм-турумдун түрүнө карабастан маселени чечүүгө умтулушат. Конфликттин чечилиши – бул конфликттин катышуучулары үчүн жеке маанилүү болгон көйгөйлөрдү өз ара алгылыктуу түрдө чечүүнүн процесси. Конфликт анын катышуучулары тарабынан чечилиши мүмкүн. Бирок конфликтти чечүү үчүн көбүнчө ортомчу керек. Ал кырдаалды “сыртынан” карай ала турган адам.

Конфликттерди чечүүнүн жолдору: сүйлөшүүлөр.

Сүйлөшүүлөр – талашкан тараптар менен көйгөйдү биргелешип талкуулоо жолу аркылуу конфликтти жөнгө салуунун ыкмасы.

Сүйлөшүүлөр – бул эки же андан көп тараптар конфликтти кантип туура чечүүнүн жана келишимге жетишүүнүн жолдорун талкуулоо үчүн бирге жолугуп сүйлөшкөн процесс. Катышуучулар менен сүйлөшүү жүргүзүү кандай этаптардан турарын талкуулагыла:

1. Сүйлөшүүгө даярдануу.
2. Сүйлөшүүнүн негизги бөлүгү.
3. Сүйлөшүүнү жыйынтыктоо.

Сүйлөшүүгө даярдануу:

- пикир келишпестикти моюнга алуу – талаш-тартыштын жүйөсүн аныктоо, кырдаалды баалоо жана конфликтти жөнгө салуу процессин баштоо зарылдыгы жөнүндө чечим кабыл алуу;
- кандай талаштуу маселелер бар экенин караштырып көрүү?
- чатакташып жаткан тараптардын кандай өзгөчөлүгү бар?
- алар буга чейин кандай мамиледе болушкан?
- сүйлөшүүдөн тышкары дагы кандай альтернатива бар (башка чечүү жолдору)? Бул көйгөйдү толук талдоо болуп саналат.
- бул көйгөйгө таандык мыйзамдарды жана ченемдерди изилдөө.
- байланыш түзүү жана сүйлөшүү жүргүзүү үчүн орун даярдоо – эки тарапка тең ыңгайлуу убакытты жана орунду тандоо (балким – бейтарап кырдаалда), жолугушуунун узактыгын белгилөө.
- процесстин схемасын түзүү – иштин эрежеси, талкуунун алдын ала шарттары, күн тартибиндеги маселелер, өкүлчүлүк принциби.
- сүйлөшүүлөрдүн жыйынтыгын болжолдоо – маселенин мыкты жана начар чечилишин кабыл алууга даяр болуу. Талаш-тартыш маселе боюнча канчалык деңгээлге чейин макул боло аларыңарды билүү үчүн эң төмөнкү шарттарды же позицияны аныктап алгыла.

Сүйлөшүүлөрдүн негизги бөлүгү:

- өз ара түшүнүшүүгө кадам жасоо – саламдашуу, киришүү, мамиле түзүү үчүн колдоо сөздөрүн айтуу.
- өз ара маалымат алмашуу – кырдаал тараптардын көз карашы менен кандай көрүнө тургандыгы жөнүндө маалымат бөлүшүү, жакпаса дагы башкалардын көз карашын түшүнө билүү.

ЧЫГУУ ЖОЛУ ДАЙЫМА БАР! КОНФЛИКТ ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮ

- чечимдерди сунуштоо – маселени чечүүнүн мүмкүн болгон варианттарын чогултуу жана иштеп чыгуу үчүн акыл-эс чабуулун колдонуу.
- Тараптарга бири-биринин муктаждыктарын жана кызыкчылыктарын көрсөтүүгө мүмкүндүк берүү – тараптардын позициялары канчалык туура кабыл алынганын, сезимдери канчалык туура көрсөтүлгөнүн жана сунуш кылынган чечимдер боюнча тажрыйбаны текшерүү. Сүйлөшүүдөгү башкы жетишкендик – позицияны билдирүү эмес, кызыкчылыктарды канааттандыруу болуп саналат.

Сүйлөшүүлөрдү аяктоо

- түздөн-түз сүйлөшүүлөрдүн жыйынтыгын баалоо – макулдашуунун көйгөйлөрүн чечүү үчүн зарыл шарттардын бардыгы барбы, чындап иштей турган макулдашууга жетишүү үчүн кошумча сүйлөшүүлөр керекпи?
- ишке ашыруу жол-жоболорун иштеп чыгуу.
- эгерде конфликтке түздөн-түз тартылбаган тараптар бар болсо, бирок алардын макулдугу керек болсо керектүү уруксат, санкцияларды алуу зарыл.
- жыйынтыкты кайра карап чыгуу шарттарын макулдашуу – балким толуктоолор же түзөтүүлөр керек болушу мүмкүн.
- макулдашуунун расмий тариздөө; так макулдашууга жетишүү, макулдашууну кагазга жазуу жана ар бир тарапта анын көчүрмөсү бардыгын тактоо.

8-кадам. Конфликтти жөнгө салуу боюнча сүйлөшүүлөрдө BATNA техникасын колдонуу

Конфликтке катышып жаткан тараптар конфликтти чечүүгө умтуларын түшүнүү абдан маанилүү. Конфликтти жөнгө салуу – бул конфликттин катышуучулары үчүн жеке маанилүү болгон көйгөйлөрдү чечүүнүн өз ара алгылыктуу жолун табуу. Ал эми конфликттүү кырдаалдарды чечүү жолдорунун бири болуп BATNA инструменти эсептелет. (*Best Alternative to a Negotiated Agreement*) - «Макулдашылган келишимдеги альтернативалардын эң мыктысы».

Сүйлөшүүлөрдүн максаты, сүйлөшүүлөр болбогон учурда күтүлгөн жыйынтыкка салыштырмалуу бир кыйла жакшы жыйынтыктарга жетишүү болуп саналат. Сүйлөшүүлөр жок эле жетишилген, же сүйлөшүүлөр ишке ашпай калгандан улам пайда болгон натыйжаны, сүйлөшүүлөрдүн жыйынтыгында жетишилген макулдашууга мыкты альтернатива деп аташат.

BATNA өзүнүн курамына төмөнкүлөрдү дагы камтыйт:

- эгерде макулдашуу ишке ашпай калган шартта карап көрүүгө ылайыктуу мүмкүн болгон бардык варианттардын алдын ала тизмеси.
- көбүрөөк үмүт жараткан иш жүзүндөгү жыйынтыктарды карап чыгуу.
- BATNA боюнча көбүрөөк канааттана турган вариантты тандоо.

BATNA аныктамасы (Макулдашылган келишимдеги альтернативалардын эң мыктысы).

Конфликтке сереп салуу:

- Конфликтте кандай негизги талаштуу маселелер бар?
- Конфликтке кимдер тартылган?
- Мен кандай жыйынтык алгым келет?

ЧЫГУУ ЖОЛУ ДАЙЫМА БАР! КОНФЛИКТ ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮ

Кандай болот:

- Эң мыкты жыйынтык?
- Эң төмөнкү жол берилген натыйжа?
- Эң начар жыйынтык?

Альтернативаны баалоо:

- Мен талкуулагым келбеген талаштуу маселелер барбы?
- Мен үчүн алгылыктуу кандай альтернативалар бар?
- Эң мыкты альтернатива кайсы?

BATNA ыкмасын бекемдөө:

- Өзүмдүн кызыкчылыгымдын сакталышы үчүн мен эмне кыла алам.
- Кошумча ресурстар талап кылынбайбы?
- Кошумча убакыт же финансылык колдоо талап кылынабы?

Конфликттин башка тараптарын BATNA аркылуу кароо:

- Мени көз карашым боюнча, башка тараптардын кандай негизги кызыкчылыктары бар?
- Эгерде биз макулдашууга жетише албасак, анда алар эмне кыла алышат?

9-кадам. Конфликттерди чечүүнүн жолдору: арачылык.

Арачылык – бул талашып тартышкан тараптардын өз ара ылайыктуу макулдашууга келишине жардам бере турган үчүнчү тараптардын кийлигишүү формасы. Арачылар чоң жана чектелген бийликке ээ болсо дагы аларга тигил же бул чечимди таңуулоо укугу берилбейт, алар болгону сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү аркылуу көйгөйдү чечүү жолдорун издөөнү жеңилдетүү боюнча ыйгарым укуктарга ээ болушат.

Арачылык ыкма катары:

- «Биргелешип утуу» принцибине өзгөчө көңүл бурулат (утулган тарап болбойт);
- Тараптар конфликттин бардык тараптарынын каалоосу эске алынгыдай кылып чечилишин каалайт;
- Максаты объективдүү чындыкты тактоо эмес, эки тараптын (бардык тараптын) кабылдоо мүнөзүн жана тажрыйбасын аныктоо;
- Арачылык кылууда биз эки тараптын (бардык тараптардын) конфликтке карата көз карашын кыйла жакындатуу көз карашынан алганда карайбыз;
- Кызматташууда талылуу өңүттөргө жана конфликтке бейтарап жакты тартууга өзгөчө көңүл бурулат.

Мугалимге жардам: Мен - билдирүү

ГЕНДЕРДИК МАМИЛЕЛЕР: ТҮШҮНҮК ЖАНА ПРАКТИКА

Сөздү баштоо	Андан ары эмне айтабыз	Мисал
Мен сезип жатам	Өзүңөрдүн сезимдерди жана эмоцияны жөнөкөй сөздөр менен сүрөттөп бер	Мен абдан капа болом (таарынам, ачууланам, катуу тиет, жинденем)
Качан	Бул сезимдердин пайда болушуна эмне түрткү болду, чечмелебей жөн гана факты келтиргиле	Сен мага үнүңдү көтөрүп, мага кыйкыра/бакыра баштаганда
Эмнеге дегенде	Эмне үчүн бул сенде ушундай сезимдерди пайда кылат жана бул эмне үчүн маанилүү, сага кандай таасир этерин айткыла	Анткени менин пикирим сага эч кандай мааниге ээ эмес деп ойлоно баштайм.
Мен сенден ушуну күтөм	Башка адамга жасай турган кадамды сунуштап көр, же кырдаалды кандайча кылып жайгарууну каалайт элең	Эң биринчи менин оюмду аягына чейин угууну каалайм жана андан кийин сенин сөзүңдү тынч жана үнүмдү көтөрбөй угам.

ГЕНДЕРДИК МАМИЛЕЛЕР: ТҮШҮНҮК ЖАНА ПРАКТИКА⁴⁸

Максаты:

Класстык сааттын жыйынтыгында окуучу:

- «жыныс» жана «гендер» түшүнүктөрүн айырмалаганды үйрөнөт;
- «гендер» социалдык түзүлүш болуп санала тургандыгына мисал келтире алат;
- гендердик ролдор, гендердик стереотиптер жана бейкалыс ойлор жана аларды жеңүү жолдору жөнүндө түшүнүгүн калыптандырат;

ГЕНДЕРДИК МАМИЛЕЛЕР: ТҮШҮНҮК ЖАНА ПРАКТИКА

- аялдар менен эркектердин тең укуктарынын маанилүүлүгүн ырастаган аргументтерди келтире алат;
- Кызматташуу, топ менен иштөө жөндөмүн күчөтөт.

Класстык саатка сунушталган жабдуулар жана ресурстар: флипчарттар, ноутбук, экран, доска, бор, флипчарттар, маркерлер.

Узактыгы: мугалимдин тандоосу боюнча.

Класстык сааттын жүрүшү:

Гендер түшүнүгү, гендердик ролдор

1-кадам. Класстык саат гендердик ролдорду жана мамилелердин системаларын куруунун тарыхый процессинин версиясы чагылдырылган «Өз алдынча сейилдеп жүргөн мышык» мультфильмин көрүү менен башталат.

2-кадам. Көргөндөн кийин, жалпы талкууда Аялдар жана эркектер фильминин башкы каармандарынын ролдорунун жана сапаттарынын тизмелерин түзүү жана талкуулоо зарыл.

Болжолдуу тизмелери:

Аял	Эркек
Үй кожойкеси, жубай	Кожоюн, күйөө
Коломто ээси	Табышкер, мергенчи
Тынчтык технологияларын, эмгек каражаттарынын ойлоп табуучу,	Курал ойлоп табуучу
Ыңгайлуулукту жаратат, тышкы келбетине көңүл бурат	Тышкы келбетине, сулуулугуна көңүл бурбайт
Эне	Ата
Акылдуу	Акылсыз
Камкор	Агрессивдүү, чыдамдуу
Стратег жана дипломат	Начар тарбиячы
Маданиятты алып жүрүүчү	Жапайы, орой жана сезимсиз
Демилгечи	Өзүмчүл
Бакшы	Диктатор
Дене күчү жактан алсыз	Дене күчү жактан өнүккөн, күчтүү
Тез тил табышат	Коммуникабелдүү эмес

ГЕНДЕРДИК МАМИЛЕЛЕР: ТҮШҮНҮК ЖАНА ПРАКТИКА

3-кадам. Жалпы талкуу

Жыйынтыгында катышуучулар менен биргелешип талкуулоодо алынган тизмеге баа бериңиз. Ошол эле учурда катышуучулардын көңүлүн мультфильмдин каармандарынын азыркы эркектер менен аялдарга мүнөздүү жана актуалдуу болгон сапаттарына буруңуз.

Мүмкүн болгон корутундулар жана комментарийлер:

Аялдар үчүн төрөө жөндөмдүүлүгү, ал эми эркектер үчүн ата болуу өзгөрүүсүз роль бойдон калат, калган ролдор салыштырмалуу жана ар кандай социалдык факторлорго көз каранды:

- мультфильмдеги ролдор “салттуу” жана бүгүнкү күндө алардын көбү күнүмдүк аң-сезимде күтүлгөн гендердик ролдор тууралуу стереотиптер түрүндө сакталып калган;
- бүгүнкү күндө реалдуу турмуштук шарттар дайыма эле “чыныгы эркектин” жана «чыныгы аялдын» стереотиптик образдарына дал келе бербейт;
- дегеле бул «табият» шартталбаганы менен бардык чөйрөдө эркектер үстөмдүк кылууну улантышууда;
- гендердик айырмачылыктар социалдык жактан аныкталат, убакыттын өтүшү менен өзгөрүп турат жана биологиялык айырмачылыктарга эмес, тарбия берүү системасына жана стереотиптерге көз каранды

4-кадам. Буга чейинки талкууда айтылган пикирлерге таянып, биологиялык жынысты (sex) жана социалдык гендерди (gender) айырмалоо зарылчылыгы жөнүндө айтып бериңиз

5-кадам. «Гендердик ролдорду кайра жаратуунун туюк чөйрөсү» материалын таратыңыз жана кеңири талкуулаңыз. Гендердик ролдорду кайра жаратуу.

6-кадам. Катышуучуларды 3 топко бөлүп, **тапшырма** бериңиз.

10 мүнөт ичинде топтор төмөнкүлөрдү аткаруулары зарыл:

1-топ: кыздар жана балдар үчүн оюнчуктардын тизмесин түзүү, алардын жардамы менен өнүгүүчү жөндөмдөрдү санап чыгуу;

2-топ: ар кайсы гезиттерден аялдардын образдарын, алардын жашоо өзгөчөлүктөрүн чагылдырган «Аялдар гезитин» даярдоо;

3-топ: ар кайсы гезиттерден эркектердин образын, алардын жашоо өзгөчөлүктөрүн чагылдырган «Эркектердин гезитин» даярдоо.

7-кадам. Топтук иштердин презентацияларын жана талкууларын уюштургула

1-топтун мүмкүн болуучу натыйжалары:

Эркек балдарда гана – оюнчуктары ар кандай курал түрүндө (тапанча, танк, кылыч ж.б.) жана жоокерлер; машиналар жана башка техникалык каражаттар түрүндө;

Кыздарда гана – куурчак, араба, докторго керектүү аспаптар топтому, идиш-аяк, тиричилик техникасы; косметикалык баштыктар, зер буюмдары;

Балдар үчүн жумшак оюнчуктар -- күчтүү жаныбарлар (арстан, аюу ж.б.), ал эми кыздар үчүн – кичирээк жаныбарлар (коён, чычкан, мышык ж.б.);

ГЕНДЕРДИК МАМИЛЕЛЕР: ТҮШҮНҮК ЖАНА ПРАКТИКА

Спорт оюнчуктары (*көбүрөөк жеке оюндар, ырайымдуулукту, эпчилдикти өнүктүрүү үчүн иштелип чыккан*): кыздарда варианттары азыраак: обруч, аркан, топ, тасма ж.б.;

Эркек балдардын оюнчуктарынын түрү көбүрөөк жана командалык оюндарга арналган, мисалы: топтор (*футбол, волейбол, баскетбол, гандбол топтору*), хоккей таякчасы ж.б.;

2 жана 3-топтордо жетилүүчү натыйжалар:

Гезиттеги аялдардын турмушу тууралуу макалаларда негизинен аялдардын салттуу ролдору чагылдырылган: эне, үй кожойкеси, саймачы, модель болуу, кайрымдуулук иштери ж.б.;

Гезиттерде аялдар жөнүндө макалалар кыйла азыраак, бул маалымат мейкиндигинин реалдуу бөлүштүрүлүшүн чагылдырат жана кайра карап чыгууну жана мамилени өзгөртүүнү талап кылат;

Заманбап гезиттердеги эркектер тууралуу материалдардын көбү эркектердин саясий жана экономикалык активдүүлүгүн, армия жана аскерге чакыруу темасын, кылмыштуу маалыматтарды камтыйт;

Эркектердин үй-бүлөдөгү жашоосу, балдарды тарбиялоочу ролу жөнүндө материалдар дээрлик жок, эркектердин ден соолугу жөнүндө материалдар да жок.

Мүмкүн болгон корутундулар:

Эркек менен аялдын күтүлгөн социалдык ролдору адегенде “табияты боюнча” берилбейт, айлана-чөйрөнүн таасиринин натыйжасында түзүлөт, алар убакыттын өтүшү менен өзгөрүп турат жана коомдун жана маданияттын түрүнө жараша болот; Гендердик стереотиптерге баш ийүүнү токтотуу керек.

8-кадам. “Акы төлөнбөгөн үй жумуштары” жана “Гендердик тең укуктуулук” мультфильмдерин көрүү жана талкуулоо.

Акы төлөнбөгөн үй жумушу

<https://goo.su/bn5wcg>

Гендердик теңчилик

<https://goo.su/b1y9DFB>

9-кадам. “Гендер”: типтүү суроолор жана сунуш кылынган жооптор» деген материалды тарагыңыз жана талкуулаңыз. Тең укуктуулук – тең мүмкүнчүлүктөр – бирдей натыйжалар.

10-кадам. Окуучуларды ролдук оюнга катышууга чакырыңыз, алардын бир катарга турушун сунуштап, ролдорду бөлүштүрүңүз:

- Борбордун мэри;
- Жүктөгүч;

ГЕНДЕРДИК МАМИЛЕЛЕР: ТҮШҮНҮК ЖАНА ПРАКТИКА

- Фото модели;
- Коляскада отурган майып адам;
- Жакшы тарбиялуу жаш кыз;
- Аялдардын бейөкмөт уюмунун жетекчиси;
- Ири саясий партиянын лидери;
- Милициянын каттоосунда турган 12 жаштагы өспүрүм;
- Сегиз баланын энеси, үй кожойкеси;
- Базарда сатуучу;
- Мектепке барбаган 14 жаштагы кыз;
- Жаш келечектүү спортчу;
- Укук коргоо уюмунун лидери;
- Патрулдук - өткөрмө кызматынын милиционери;
- Мамлекеттик тилди билбеген ишкер;
- 60 жаштагы цыган аял;
- 60 жаштагы аксакал;
- Айылдык мугалим.

11-кадам. Оюндун эрежесин түшүндүргүлө.

Эрежелер: «Ролго кирип, өзүңөрдү ошол адам катары элестетип, башкалар силердин ким экениңерди көрүшү үчүн роль көрсөтүлгөн карточкасын алдыңызга кармаңыз. Мугалим суроолорду окуп бергенде, өз ролуна ылайык, тигил же бул суроого оң жооп берген катышуучулар бир кадам алдыга өтүшөт, аткара албагандар ордуларында калышат.

12- кадам. Катышуучуларга белгилүү бир кадамды жасоо же жасабоо чечимин кабыл алуу мүмкүнчүлүгүн берүү менен суроолорду ирети менен окуңуз. Кадамдардын максималдуу саны – 9

Иш-аракеттердин тизмеси:

- Сиз башка бирөөнүн жардамысыз башка айылга бара аласызбы?
- Футбол ойной аласызбы?
- Сапаттуу дарыланууга мүмкүнчүлүгүңүз барбы?
- Сизге мамлекеттик сыйлык берилиши мүмкүнбү?
- Мамлекеттик кызматтагы жогорку кызматтарга талапкер боло аласызбы?
- Сиз чет өлкөгө эс алууга чыга аласызбы?
- Сиз өкмөттүн аракеттерине каршы акцияларга катыша аласызбы?
- Сизди ачык лекция окууга чакырса болобу?
- Сиз сапаттуу билим ала аласызбы?

13 -кадам. Тапшырманын аткаруу процессин жана натыйжаларын талкуулоону уюштуруңуз. Алдыга көбүрөөк кадам кылган катышуучулардан баштап суроолорду бериңиз.

Талкуу үчүн мүмкүн болгон суроолор:

ГЕНДЕРДИК МАМИЛЕЛЕР: ТҮШҮНҮК ЖАНА ПРАКТИКА

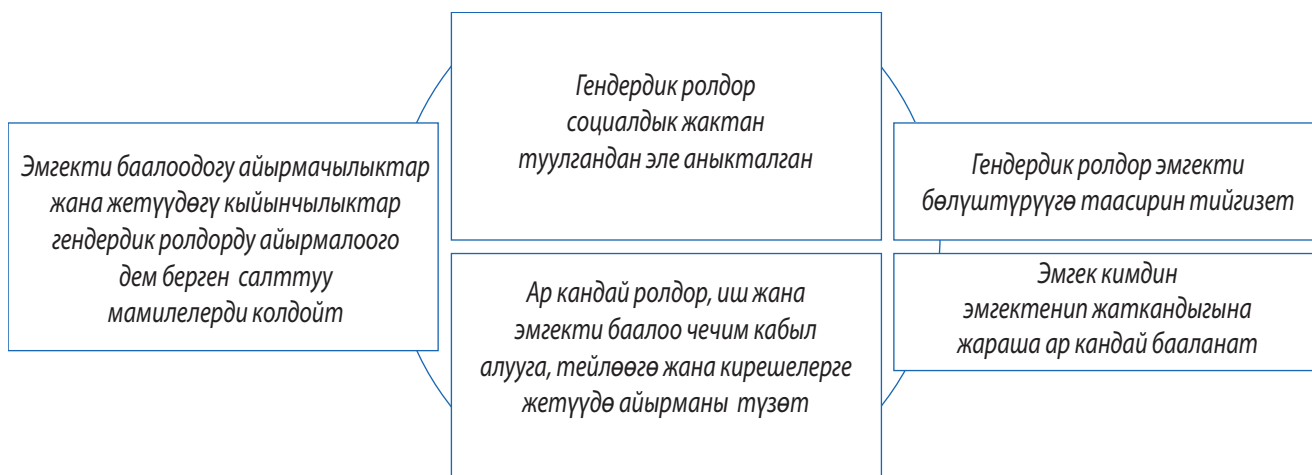
Бул жерге кантип келип калдыңыз? Өзүңүздү кандай сезип жатасыз? Кандай кадамдарды жасай алдыңыз жана кайсы кадамды жасай алган жоксуз? Эмнеге? Эмне үчүн башында бирдей позицияда болгондор ар ким ар кандай аралыкта болуп калышты? Бул адилеттүүбү? Лидерлердин жана аутсайдерлердин арасында кайсы жыныстын өкүлдөрү болгон? Эмне үчүн? Реалдуу турмушта тең укуктар бирдей мүмкүнчүлүктөр менен камсыз кылынбай, бирдей натыйжаларга алып келбеген учурлар барбы? Бирдей мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылуу үчүн кандай чараларды көрүүгө болот?

Мүмкүн болгон корутундулар:

Адамдар ээ болгон ар кандай мүнөздөмөлөрдүн жана аларга ар кандай коомдордо ар кандай баа берилгендигинин негизинде басмырлоо болушу мүмкүн. Көбүнчө азчылыктардын жана социалдык топтордун начар абалда турган жана чечим кабыл алуу процессинен четтетилген өкүлдөрү (балдар, майыптар, карылар, аялдар ж.б.) басмырлоого дуушар болушат. Репродуктивдүү ролдорду аткаргандыгына байланыштуу аялдардын өз укуктарын ишке ашыруу мүмкүнчүлүктөрү чектелүү болуп, тымызын басмырлоонун курмандыгы болушат.

1-таркатуу материалы

Гендердик ролдорду түзүүнүн туюк айлампасы (гендердик мамилелерди талдоо).⁴⁹

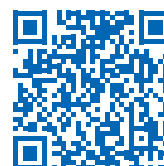

2-таркатуучу материалдар

Гендер: Типтүү суроолор жана сунушталган жооптор⁵⁰

Гендердик стереотиптер

<https://www.youtube.com/watch?v=6EnxZ5E67Tc>

49 Булак: Gender Relations Analysis: A Guide for Trainers. A. Rani Parker, Itizar Lozano Lyn A Messner. Save the children USA, 1995.

50 Автор-түзүүчү - Надежда Шведова, Россия Федерациясынын Илимдер академиясынын АКШ жана Канада институтунун жетектөөчү илимий кызматкери, саясат илимдеринин доктору, гендердик маселелер боюнча адис.

ГЕНДЕРДИК МАМИЛЕЛЕР: ТҮШҮНҮК ЖАНА ПРАКТИКА

«Аял менен эркектин ортосундагы тең укуктуулук» деген түшүнүк эмнени билдирет?

<https://www.youtube.com/watch?v=nL9RZR1WMTI&t=4s>

Жыныс, гендер, гендердик ролдор деген эмне

https://www.youtube.com/watch?v=4rE9g_d8j7A&t=14s

1. Жыныс, гендер жана «гендердик ролдор» деген эмне?

Жыныс аялдар менен эркектердин ортосундагы универсалдуу биологиялык айырмачылыктарга кирет. Биологиялык айырмачылыктарга ролдордогу анча-мынча айырмачылыктарды гана кошууга болот (Мисалы: аялдар гана баланы боюнда көтөрөт).

Гендер (гендер-род) – аялдар менен эркектердин социалдык жүрүм-турумун, алардын бири-бири менен болгон мамилесин аныктоочу маданий мүнөздөмөлөрдүн спецификалык жыйындысы. Ошентип, гендер жөн гана аялдарды же эркектерди эле эмес, алардын ортосундагы мамилелерге жана бул мамилелердин социалдык жактан кандайча түзүлөөрүн, б.а. коом социумда жыныстардын ортосундагы өз ара мамилелерди кандайча «кураарын» түшүндүрөт.

«Гендер» өз ара мамилелерди камтыган түшүнүк болгондуктан, «гендер» термини аялдарга да, эркектерге да тиешелүү болушу керек.

Гендердик ролдор – бул эркектики жана аялдыкы катары кабыл алынган иш-аракеттерди, милдеттерди жана жоопкерчиликтерди аныктаган өздөштүрүлгөн жүрүм-турум. Гендердик ролдор бир маданияттын чегинде сыяктуу эле, ар башка маданияттарда да туруктуу эмес, өзгөрүлмө, ар түрдүү. Башкача айтканда: коомдогу ролдор жынысы боюнча алдын ала аныкталбайт - алар гендердик адилеттүүлүк проблемасын колдогон же тескерисинче курчутуучу коомдук түзүлүш тарабынан белгиленет.

2. «Гендердик тең укуктуулук» жана «гендердик адилеттүүлүк» деген эмне?

Гендердик тең укуктуулук – аялдар менен эркектердин ортосундагы окшоштуктарга жана айырмачылыктарга, алар ойногон түрдүү социалдык ролдорго коом тарабынан бирдей баа берилиши. *Гендердик тең укуктуулук* – адам укуктарын жана потенциалын ишке ашыруу үчүн бирдей шарттарда аялдар менен эркектердин бирдей статуска ээ болушу.

Гендердик адилеттүүлүк – бул аялдар менен эркектерге карата адилеттүү мамиле жасоо процесси, ал тарыхый жана социалдык кемчиликтерди, аялдар менен эркектердин бирдей позицияларды ээлөөсүнө тоскоолдук кылган кемчиликтерди компенсациялоо боюнча атайын чараларды көрүүнү талап кылат. Мына ушундан улам биз гендердик адилеттүүлүк тең укуктуулукка алып барат деп айтабыз.

ГЕНДЕРДИК МАМИЛЕЛЕР: ТҮШҮНҮК ЖАНА ПРАКТИКА

Ошону менен бирге бардык аялдар жана бардык эркектер бирдей эмес экенин, аялдар топторунун ортосундагы айырмачылыктар аялдар менен эркектердин ортосундагы айырмачылыктардан алда канча көп болушу мүмкүн экенин түшүнүү абдан маанилүү. Бул жерде гендердик стереотиптерди колдонуу эмес, гендердик тенденциялар маанилүү.

3. Социалдык жыныстардын өзгөчөлүктөрүн эске алуу зарылчылыгы кимдир-бирөөлөр бир нерсе алаарын, ал эми башкалары андан куру калаарын билдирет. Бул демократиялык көз караштан алганда бардык жарандардын тең укуктуулук принцибине карама-каршы келбейби?

Алгач тең укуктуулук бирдей натыйжа берет деген негизде аялдар менен эркектерге бирдей (тең) мүмкүнчүлүктөрдү берүү менен теңдикке жетүүгө болот деп эсептелген. Бирок, бирдей мамиле кылуу (кайрылуу) сөзсүз эле бирдей натыйжага алып келбей турганы аныкталган. Бул позиция классикалык либерализмдин (көз караштар системасынын) тең укуктуулук жөнүндөгү идеясына негизделген, ал «бирдей мүмкүнчүлүктөр» же «атаандашуу (атаандаштыкка жөндөмдүү) теңчилиги» түшүнүгүн камтыган.

Аялдарга шайлоо укугун берүү башка укуктарды ишке ашыруунун негизги шарты катары каралып келген. Калганы жеке аялга (индивидге) тапшырылган. Башкача айтканда, бул формалдуу гана тоскоолдуктарды жок кылды. Бирок, формалдуу тоскоолдуктарды жоюп койсо эле бирдей мүмкүнчүлүктөргө ээ боло бербестигин турмуш тажрыйбасы көрсөттү, анткени жашыруун тоскоолдуктар топтому, ошондой эле тике басмырлоо аялдардын саясий, социалдык-экономикалык жана коомдук турмушта өзүнүн адилеттүү үлүшүнө ээ болууга, ошондой эле коомдо жана мамлекетте татыктуу абалга ээ болууга мүмкүндүк бербейт.

Тең укуктуулуктун азыркы концепциясынын маңызы – «натыйжа теңчилигин» таанууда, б.а. бүгүнкү күндө тең укуктуулук концепциясы тең (бирдей) натыйжаларга жетүү үчүн аялдар менен эркектерге ар кандай мамиле кылуу зарыл экенин болжолдойт, анткени жашоо шарттарындагы айырмачылыктар сакталып калууда. Бул ыкма аялдарга карата буга чейин болуп келген басмырлоонун ордун толтурууга да мүмкүндүк берет. Ошентип, тең укуктуулук – бардык адамдарга, алардын жынысына, улутуна, динине жана жөндөмдүүлүгүнө карабастан, өлкөдөгү саясий, экономикалык, маданий жана өлкөдө башка курстардын оң натыйжаларына жетүү үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылуу болуп саналат.

Канаданын тажрыйбасынан алынган жөнөкөй жана ачык мисал: «Эки кишиге ар бирине бирден себет кулпунай бергенде эмне болорун карап көрөлү. Бирөөсүнүн кулпунайдан аллергиясы болсо, экинчисинин аллергиясы жок дейли, бул мамиледен алар бирдей пайда көрүшпөйт. Силер алардын ар кандай кызыкчылыктарын эске алган жоксуңар.

Аларга бирдей мамиле кылуу же ар бир адам ырахат ала турган жемиштердин ар кандай түрлөрүн тандоону же экөөнө тең ылайыктуу түрүн сунуш кылууну билдирет.^{51 52} Буга кошумчалай турган болсок, “ар бир пирогко начинка салуу керектигин” билген “Белоснежка принцибин” сактоо керек.

51 Марика Моррис. Пособие по гендерному анализу. Оттава, Министерства развития людских ресурсов Канады (HRDC), 2000. - С. 7.

52 <https://yandex.com/collections/card/5a27d65c215a840fdb475f2e/>сайтынан сүрөт

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ИСКУССТВОДОГУ ОБРАЗЫ. БИЗДИН ЖАЛПЫ МАДАНИЯТ

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ИСКУССТВОДОГУ ОБРАЗЫ. БИЗДИН ЖАЛПЫ МАДАНИЯТ

Максаты:

Класстык саатын жыйынтыгында окуучулар:

- заманбап искусство, адабият жана киноматограф түрүндө билдирилген Кыргызстандын, Тажикстандын жана Өзбекстандын искусствосунун улуттук түрлөрү менен таанышат;
- улуттук искусствонун өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрү тууралуу билишет;
- улуттук искусствонун региондук жана дүйнөлүк искусстводон ажыратылгыстыгын, алардын байланышын көрө алышат;
- искусствонун жеке эле элдердин гана эмес, ошондой эле бүткүл дүйнөлүк мурас экендигин түшүнүшөт;

Класстык саатка сунушталган жабдуулар жана ресурстар: проектор, тема боюнча слайддар, класстык саат үчүн глоссарий.

Адабият:

- Мирзаева З.И. Чингиз Айтматов и узбекская литература XX века.
- Камбарова А.К. Специфика становления и развития таджикско-кыргызских литературных взаимосвязей.

Кыргызстандын 100 сүрөтчүсү

<https://www.safe.edu.kg/publications/100-artists/>

Өзбекстандын маданий мурасы дүйнөлүк китептерде

<https://legacy.uz/>

Тажикстандын материалдык эмес маданий мурасы. Түзүүчү Дилшод Рахимов.

Узактыгы: мугалимдин тандоосу боюнча.

Бул максаттарга жетүү үчүн төмөнкүлөр менен таанышуу зарыл:

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ИСКУССТВОДОГУ ОБРАЗЫ. БИЗДИН ЖАЛПЫ МАДАНИЯТ

1. Тажикстандын, Өзбекстандын жана Кыргызстандын азыркы искусствосу;
2. XX кылымдын экинчи жарымындагы Орто Азия адабияты;
3. Орто Азияда XX кылымдын экинчи жарымындагы кинонун өнүгүшү.

Мугалим: Балдар, биз бүгүн Тажикстандын, Өзбекстандын жана Кыргызстандын искусствосунун ар кандай түрлөрүн карап көрөбүз. Биз азыркы искусство, адабият жана кино сыяктуу түрлөрүнө өзгөчө көңүл бурабыз. Искусствонун өнүгүшү — улуттук-географиялык чектерди да, убактылуу чек-төөлөрдү да, башка тоскоолдуктарды да билбеген эбегейсиз чыгармачыл күчтөрдүн топтолушун талап кылган үзгүлтүксүз жана татаал процесс. Искусствону жараткан адамдар өз Мекенинин патриоттору, ошондой эле табиятынан космополит жана гуманист болушат. Алар ойлорундагы карама-каршылыктардан, жөнөкөй карапайым адамдын “жүгүнөн” эркин, бирок ошол эле учурда аны сезип, искусстводо чагылдырылган адаттан тыш көрүнүшү аркылуу өткөрүп беришет. Ошол эле учурда ар кандай искусство адамдарынын ортосундагы руханий карым-катыш ишке ашат, ал кээде ар кандай окшош сюжеттердин окшоштугунда жана жаратуучунун ой жүгүртүүсүн сөз түрүндө кагаз бетине жеткирүү, кинодо визуалдаштыруу ыкмалары же башка жолдор аркылуу ишке ашат.

(Мугалим алдын ала (бир нече күн же бир жума мурун) окуучуларга бул сабакта каралуучу материалды берген).

Эми биз искусствонун түрлөрүн: азыркы искусство, адабият жана киноматограф сыяктуу түрлөрүн карап чыгалы. Мында искусствону өнүктүрүүнүн улуттук аспектисине гана эмес, анын таасири жана өз ара таралышы аркылуу агымына да негизги басым жасалат, ал элдерди байытып, руханий жактан бириктирип турганы талашсыз.

Ошентип, искусствонун түрлөрү боюнча үч топко бөлүнөт. *(Топтордун ар бири топтун мүчөлөрүнүн ортосунда алдын ала тексттин/билдирүүнүн/баяндын бөлүктөрүн бөлүштүрөт, мында топтордун ар бири мугалим таанышуу үчүн берген искусствонун түрү менен гана тааныш болушат. Бул башка топтогу угуучуларга классташтарынын баяндамасын кызыгуу менен угууга мүмкүндүк берет. Ар бир окуучуга терминология менен глоссарий берилет, анын ичинде Биеннале, Сотбис, Кристи, хайку, танку, манъёсю, видеоарт ж.б. деген сөздөр камтылган. Ар бир топ класстын алдында туруп, өздөрүнүн докладын окушат.*

№1 топ — Азыркы искусство.

№1 топтун биринчи окуучусу: Демек, азыркы искусство XX-XI кылымдын экинчи жарымындагы искусствонун объектисин тексттен курчап турган чындыктын контекстине которуунун дискурсивдүү практикасы. Искусствого киришүүдө аталыштардын бир нече варианттары бар – актуалдуу искусство, контемпорари, совриск искусствосу⁵³.

1990-жылдардын орто ченинен тартып калыптана баштаган Борбордук Азиянын заманбап искусствосу бүгүнкү күндө да өнүгүп жатат. Эл аралык маданий коом арасында Борбордук Азиянын заманбап искусствосунун сүрөтчүлөрү Советтер Союзунан кийинки доордо искусство феномени катары таанылууда, алар заманбап искусство боюнча Венецияда жана Стамбулда, Сиднейде, Шанхай биеналеси сыяктуу белгилүү жана алдыңкы форумдарда катышуу менен өз өлкөлөрүнүн маданиятын даңазалоодо, дүйнөнүн белгилүү музейлери – Ж. Помпиду борбору (Париж), ВанАббе музейи (Эйндховен) алардын эмгегин коллекциясы менен сатып алышууда, алдынкы аукциондор - Sotheby's жана Christy's алардын чыгармаларын тоорукка коюп, ийгиликтүү сатышууда. Борбордук Азиянын азыркы искус-

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ИСКУССТВОДОГУ ОБРАЗЫ. БИЗДИН ЖАЛПЫ МАДАНИЯТ

ствосунун калыптанышынын жана өнүгүшүнүн негизги белгиси катары жалпы дүйнөлүк маданий жана көркөм тренддердин өздөштүрүлгөн жана семантикалык коддорунун негизинде жеке окшоштуктарды издөө аракети болгон. Үч республикада (Кыргызстанда, Өзбекстанда жана Тажикстанда) заманбап искусствонун өнүгүп жатышын тастыктаган бир нече мисал келтирели.

№1 топтун экинчи окуучусу: Кыргызстанда заманбап искусствонун өкүлдөрүнүн бири катары - Бишкекте эл аралык көргөзмөлөрдү уюштурууну салтка айланткан, негиздөөчү Улан Джапаров саналат, көргөзмө азыркы күнгө чейин Борбордук Азия искусствосунун эксперименталдык аянтчасы катары эсептелет. Джапаров өз пикирин жеткирүү үчүн видеону көп колдонгон, мезгил-мезгили менен сүрөтчүлөрдүн ролунда иш алып барган кураторлордун катарына кирет. Анын иш-аракеттери жана тасмалары кандайдыр бир чыгыш поэзияны эске салат – ал визуалдык мааниде алганда хайку, танку, маньёсю сыяктуу. Анын метафорасы улуттук эмес, кандайдыр бир көп улуттуу жана көп маданиятка ээ чыгыштын ар тараптуулугу, биримдиги баса белгиленген чыгыш окшоштугуна байланыштырылган. Анын эмгектеринин бири – «Кеме сүзүп баратат» (2004) 54 тасмасы Байкал көлүндө жаралган (видеоого тартылган). Видеоодо сүрөтчү газетаны бүктөп, кеме-топу жасап, аны башына кийип алып, сууга чүмкүйт. Ал сууга чүмкүп кирип кетет, ал эми кеме суунун бетинде калкып калат. Бул эмгеги менен Джапаров, Кемени – мурастын жана искусствонун метафорасы катары, ал, автор узагандан кийин, мурас катары кала тургандыгын көрсөткөн. Көлгө чүмкүп кирип, адам суу, курчап турган чөйрө менен бир болуп калат.

№1 топтун үчүнчү окуучусу: Өзбекстанда заманбап искусствонун алдынкы сүрөтчүсү катары Борбордук Азиянын көркөм көрүнүшүнүн «патриархтарынын бири катары — Вячеслав Ахундов саналат. Курч социалдык жана саясий тематикага сүрөт тартуудан жана графикалык сериялардан баштоо менен сүрөтчү 1990-жылдардын акырында кино индустриясына өтүп, сүрөтчү-коюучу катары иштеген, андан кийин камераны өз колуна алып, адаттагы медиада сыяктуу ишенерлик ачык-айкындуулукка жетүүгө аракет кылып, кызыгуу менен тасмаларды тартууда. Анын «Бурч» аттуу эмгеги бардыгына белгилүү, анда сүрөтчү дайыма кайталанып турган иш-аракетти – адамдын (анын кесиптеши) Ташкенттин ар башка бурчунда («бурчтарында»): махаллянын кууш көчөсүндө, мечиттин биринин аркасынан бири тизилген тирөөчтөрдүн ортосунда, эски шаардын урандылары арасында ж.б. тургандыгы тартылган. Бурчта чексиз туруу, бир эле учурда сыйынууну да, баланы узак убакытка бурчка каратып тургузуп коюу менен жазалоону да билдирет. Сүрөтчү бул боюнча оюн мындайча билдирет: «Бул азыркы учурда искусство да, философия да, саясат да, коом да орун алып турган: биз айла таппай, дайыма эле кандайдыр бир туңгуюкта турган абалды билдирет».

№1 топтун төртүнчү окуучусу: Тажикстанда заманбап искусствонун кыймылынын жаңы катышуучуларынын пайда болушу – чыгармачылыгы видеоарт жана куратордук долбоор түрүндө сунуштаган сүрөтчү Джамшед Холиков тарабынан демилгеленген. Холиковдун күч-аракети менен жаш арт-сцена пайда болгон, анда Алексей Румянцевдин эмгеги өзгөчө байкалат. Румянцевдин видеоарты клип маданиятына жакындашат. Анын «Кара Боло» (Круги времени, 2007) эмгеги кеңири белгилүү. Видеоодо Тажикстандын күндөлүк маданиятынын архетип символун – тегерек тооч, тегерек тандыр, тегерек кесе, кубулуунун кайталанып турушу: камыр, тооч, топурак ж.б. түзөт. Монтаж тажик музыканты Фируз Хакимовдун “Жылдызыңды тап” музыкалык треки менен коштолгон, анда салттуу чертип ойноо жана заманбап аранжировка айкалышкан. Жалпы алганда, мында ой мультимедиа аркылуу билдирилген, анда музыка жана видеокатар тыгыз символикалык ойду жаратуу менен анын маанисин эки эселентет.

Докладды окуп бүткөндөн кийин класс докладчыларга суроолорду берет. Докладчылар суроолорго жооп беришет. Докладчыны/докладчыларды толуктап турууга же аларга айтып турууга (зарыл учурларда) уруксат берилет.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ИСКУССТВОДОГУ ОБРАЗЫ. БИЗДИН ЖАЛПЫ МАДАНИЯТ

№2 топ — Орто Азия адабияты

№2 топтун ичинен биринчи окуучу: Биз искусствонун адабият аспекти сунуштайбыз, тажиктер жана кыргыздар байыртадан бери бир жерде бири-бирине жанаша жашап, эмгектенип гана келбестен, бири-биринин фольклорун жакшы билишкен, ыр, поэма түрүндө сүйүү жана достук сезимдерин билдиришкен. Белгилүү кыргыз акын Абдурасул Токтомушев «Жакын туугандар» ырлар циклин жараткан («Жакын туугандар», 1961-жылы), бул жыйнак беш ырдан турат («Жакын туугандар», «Жүрөктө достук сүйүүсү», «Он алты муаллим», «Тажик досторго», «Дочь фабрики») жана «Каратегин» поэмасын жараткан, ал кыргыз жигити Каранын тажик кызы Тегинеге болгон сүйүүсүнө арналган. Алардын сүйүүсүн даңазалап, Кара менен Тегин жашаган тажик айылы Каратегин деп аталып калган. Поэма тажик акыны Абдусалом Дехотиге арналган, ал ушул уламыштын сюжетин Абдурасул Токтомушевге айтып берген. Ал поэма тажик-кыргыз достугунун жана өз ара байланыштуулугунун эстелиги болуп саналат. Поэманы тажик тилине акын жана котормочу Аслам Адхам которгон.

Тажик темасындагы эң эле алгачкы ырлар кыргыз адабиятчыларынын чыгармачылыгында ХХ кылымдын 30-жылдарынын экинчи жарымында кездешет. Белгилүү кыргыз акыны Кубанычбек Маликов 1938-жылы «Памир жолу» ырын жараткан, анда Памир – Ош автожолун курууда эки бир тууган республиканын улуу достугунун күчүн көрсөткөн.

Кыргыз адабиятында Тажикстан темасы Тажикстанда Кыргыз адабияты жумалыгы жана декадасы мезгилинде өзгөчө жигердүү өнүккөн. Бул темага Темиркул Үмөталиев эмгекчи тажик кызына арналган «Сулуу кызга» («Духтари зебо») жана Тажикстандын жаңыланган жана кооз борбору «Сталинабад» (азыркы Дүйшөмбүгө) арналган ырларды жараткан. Шүкүрбек Бейшеналиев «Шираи дусту», Сүйүнбай Эралиев «Друг» («Дос»), Абдурашид Бердибаев «Родственники» («Боордошторум»), Байдылда Сарногоев «К другу – таджику» («Тажик досума») ырларын жаратышкан.

Мында, белгилүү кыргыз акыны Кубанычбек Маликовдун чыгармачылыгында Тажикстан темасы өзгөчө күч менен даңазалангандыгын белгилеп кетүү зарыл. Ал боордош республикага бир катар ырларды арнаган: «Тажик дептери», ал «Эртеңкини ойлонуу» китебине кирген («Эртеңкини ойлонуу», 1964-жыл). Бул цикл алты ырдан турат: «В библиотеке Фирдоуси» («Фирдоуси китепканасында»), «История горного Каратегина» («Тоолуу Каратегин тарыхы»), «Нурекская ГЭС» («Нурек ГЭСи орночу тоо»), «Ленинабад», «Ленинабадскому соловью» («Ленинабад булбулуна»), «К друзьям – таджикам» («Тажик досторго»).

Тажик-кыргыз адабиятынын өз ара байланышы күчөгөн мезгил ХХ кылымдын 50-80-жылдарына туура келген. Эки элдин турмушун так чагылдыруу, эркиндик үчүн күрөшүү жана социалдык курулушта ажырагыс бирдиги согуштан кийинки мезгилде тажик жана кыргыз адабиятынын негизги темасын түзгөн, ал мезгил Борбордук Азияда көркөм которуу жана мезгилдүү басма күч алгандыгы менен мүнөздөлгөн. Кыргызстан менен Тажикстандын мезгилдүү басылмаларынын беттеринде кыргыз жана тажик авторлорунун перс-тажик классиктери жөнүндө, салтка бай, байыркы тажик адабияты жөнүндө, кыргыз адабиятынын өзгөчөлүгү, кыргыз-тажик адабий байланыштуулугу жөнүндө көптөгөн макалалары жарыяланган. Кароого алынып жаткан мезгил ичинде маданий жактан өз ара мамиле түзүүнүн эң эле маанилүү формасы катары эки республиканын адабий жана искусство декадалары жана жумалары санала тургандыгы белгилүү. Мындай чыгармачыл баарлашуу көркөм жана адабий баалуулуктар менен өз ара алмашуунун натыйжалуу формасы жана салты болуп калган.

Мындай адабий иш-чараларды өткөрүү үчүн даярданууга белгилүү бир убакыт талап кылынган. Алсак, Тажикстанда 1961-жылы өткөн биринчи кыргыз адабиятынын жумалыгы кыргыз жана тажик элде-

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ИСКУССТВОДОГУ ОБРАЗЫ. БИЗДИН ЖАЛПЫ МАДАНИЯТ

ринин достугун бекемдөө жагында маанилүү фактыдан болгон. Тажикстанда кыргыз адабиятынын жана Кыргызстанда тажик адабиятынын (1962-ж.) жумалыктары достукту өнүктүрүүгө жана бекемдөөгө өбөлгө түзүп, эки элдин адабияттарын өз ара жайылтууга жана өз ара байытууга шарттарды түзгөн. Мисалы, 1962-жылы «Ала-Тоо» журналынын 6-чыгарылышы Кыргызстанда тажик адабиятынын жумалыгына арналган.

Тажик эл акындары А. Назаров (өзбек тилинде жазган), М. Турсун-заде, М. Миршакар, адабият сынчы С. Табаров Кыргызстан тууралуу өз пикирлерин публицистикалык макалаларда, эскерүүлөрүндө бөлүшүп, алар «Шарки сурх» журналында жарыяланган (1962-жыл).

Тажик элинин таланттуу адабиятчыларынын бири Мирзо Турсун-заде кыргыз жазуучулары менен достугун абдан баалаган жана сыймыктанган. Кыргызстанда тажик адабиятынын жумалыгынын ачылышында (1962-ж) Мирзо Турсун-заде өз сөзүндө: «Биздин ак мөңгүлүү бийик тоолор, шаркыраган суулар жана бай өрөөндөр сыяктуу, алдыга койгон максаттарыбыз да бир» деп айткан.

(Мында окутуучу слайд көрсөтөт (Мирзо Турсунзаде жана Чыңгыз Айтматов):

№2 топтун экинчи окуучусу: Ар башка элдердин үрп-адаттары жана жаңычылык, маданияттарынын өз ара байланыштуулугу – булар Чыңгыз Айтматовду өзгөчө ойлондурган проблемалардан болгон. Булар Ч. Айтматовдун көркөм чыгармаларында, адабий-сын статьяларында, публицистикалык сөздөрүндө олуттуу орунду ээлейт. Жазуучу катары Ч. Айтматов үчүн ар бир элдин рухий байлыгы баа жеткис болуп саналган, ошондуктан ал бардык элдердин өз

ара байланыштуу болбошу, маданияттарында бардык маанилүү жана мыкты жактарын өздөштүрүүсүз адабият да өнүкпөйт, маданият да өркүндөбөйт деп эсептеген. Ал өзү да адам затынын маданий мурасын кабылдоо менен жер шарында жашаган бардык элдер менен тыгыз байланышта болгон.

Ч. Айтматовдун «Правда!» газетасынын Орто Азия республикалары жана Казакстан боюнча корреспонденти катары иши ушул региондун элдеринин салттарын, үрп-адаттарын, психологиясын кеңири изилдөө үчүн өбөлгө түзгөн.

Ч. Айтматов чыгармачылыгында эки боордош элдин достугун өнүктүргөн. Мисалы, “Кызыл жоолук жалжалым” повестинде көптөгөн окуялар тажик жана кыргыз жерлеринде болгон. Повесттин каармандарынын бири жолчу Байтемир памирлик кыргыз болгондуктан өмүр бою Памирде жашаган. Анын өмүрлүк жолу татаал болгон. Ал өзү жөнүндө минтип айткан: “Мен өзүм памирлик кыргызмын, мен ушул жерге – Тянь-Шаньга келип калдым. Бала кезимден эле Памир трактын куруу ишине катышып калдым. Биз, өзгөчө жаштар, ишти кызуулук менен, ырахаттануу менен аткарчубуз. Анткени, жол кол жеткис Памирди көздөй эле да!». Памир трактын куруп жүрүп бир кызга жолугуп, ал менен баш кошуп, кыздар төрөлөт; согуш башталганда фронтко кетет. Согуштан келип үй-бүлөсүнүн каза болуп калганын угат. Турмуштун ушундай кыйынчылыктарын башынан кечирсе да, боорукерлигин, башка адамдын башына кыйынчылык түшкөн учурда жардамга келүү, чындап сүйүү, канынан жаралбаса да баласына сүйүктүү ата болуу жөндөмүн жоготкон жок. Байтемир – идеалдуу оң каарман. Ильяс, повесттин башкы каарманы, Алибек менен бирге Памирге барууну кыялданат. Эки элдин достугу идеясы Ч. Айтматовдун бардык чыгармаларында козголот.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ИСКУССТВОДОГУ ОБРАЗЫ. БИЗДИН ЖАЛПЫ МАДАНИЯТ

№2 топтун үчүнчү окуучусу: Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы ХХ кылымда Орто Азиянын адабиятынын роман жана повесть жанрларынын өнүгүшүнө олуттуу таасир тийгизген. Профессор А. С. Сайфуллаев мындай деп жазган: «Орто Азиянын жазуучулары анын ар бир жаңы чыгармасын дароо которушууда. Ч. Айтматовдун повесттери Тажикстан, Өзбекстан жана Түркмөнстанда бир нече жолу чыгарылды. Анын аты менен лирикалык повесттер менен романдардын бүтүндөй агымынын келип чыгышы байланыштуу. Ушул чыгармалардын авторлору прозанын жанрдык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтти. Ал кыйла аналитикалык мүнөзгө ээ болуп, коом турмушунун ар кандай чөйрөлөрүнө натыйжалуу тарап, адам баласынын ой толгоосун, психологиясын, ички дүйнөсүн ачып көрсөтөт. Инсан жана тарых, адам жана коом - Ч.Айтматов тарабынан кыйла терең козголгон проблемалар, Орто Азиянын жазуучуларынын повесттеринде жана романдарында жаңыча ачып көрсөтүлүүдө».

Ч. Айтматов менен Мирзо Турсун-заденин жеке достугу - тажик-кыргыз адабиятынын өз ара байланыштуулугунун негизги мисалы. Бул тууралуу Ч. Айтматов кийинчерек Мирзо Турсун-заденин юбилейине арналган «Кайталангыс инсан» деген эскерүү макаласында кеңири жазган.

Тажикстандын эл акыны Мумин Каноат “Досумдун жүзү” деген макаласында мындай деп жазган: «Мен Чыңгыз Айтматовдун бардык повесттери жана романдары тажик тилине которулуп, биздин окурмандар арасында эң эле көп кызыгууну жараткан болуп саналат деп айтсам, мен болгон фактыны гана айткан болом. Айтматовдун чыгармачылыгынын тажик прозаиктердин чыгармачылыгына таасири – баарына белгилүү. Биз 1957-жылы тааныштык, бул чоң достукка айланды. Бул таң каларлык нерсе эмес, анткени ал устод Мирзо Турсун-задени мурда эле таанычу жана мага караганда абдан сыйлачу (Чыңгыз Азия жана Африка өлкөлөрүнүн тилектештиги комитетинде анын биринчи орун басары эле). Фрунзеде жана Ысык-Көлдө акыркы жолугушууда аны бир нерсе ойлондургандай эсте калды. Ал мага ачык айтты: биз экөөбүз, ошондой эле Олжас, Абдулло, Эркин – Орто Азиянын аксакалдарыбыз. Биз өз элдерибиз үчүн алар ортосунда достукту сактоо үчүн колубуздан келгенин кылдык. Кезекти ишенимдүү колго өткөрүп беришибиз керек. Биз бул тууралуу ойлонуп, ошол багытта күч-аракет жумшоого тийишпиз».

Ч. Айтматов боордош элдердин коомчулугу алдына чыгып сөз сүйлөп, ой-пикири менен көп бөлүшчү, ар кандай кеңешмелерде жана жолугушууларда дайыма катышып турчу. Ал дос катары баарлашууну, жазуучулук талантты чындап баалай билген сүрөтчү. Мисал катары анын ар башка мезгилге таандык тажик акындары жана жазуучулары жөнүндө пикирин келтирели. Мисалы, улуу Хайам тууралуу: «Омар Хайям биздин рухий дүйнөбүзгө азыркы учурда да дал келет». Тажик жана казак адабияттарына негиз салган Садриддин Айниге жана Мухтар Ауэзовго ал «Эки устат» макаласын арнаган. Мындан тышкары, Ч. Айтматовдун тажик кинорежиссер Бако Садыков менен чыгармачыл шериктештигин да эскерип кетүү зарыл. Алар биргелешип «Смерч» киноповестин жазышкан. Бул киноповесттин негизги идеясы – адам затынын тарыхый басып өткөн жолун таануу, келечек кыялдарды сактап калуу, жашоодо өз максатыңды түшүнүү, башкалардын эмгегин өзүңө ыйгарбоо, тирүү нерсени жок кылбоо, адам затын коргоо.

Жазуучу Абдумалик Бахори өзүнүн бир катар очерктеринен турган «Манас өлкөсүндө» («Ватани Манас», 1963) китебинде Кыргызстандын экономикалык жана маданий өнүгүүсү жөнүндө, кыргыз элинин рухий байлыгы жөнүндө, жаратылышы жөнүндө ой пикирин билдирүү менен кыргыз элинин мейман-достугун ырахаттануу менен чагылдырган.

Жыл сайын өтүүчү Достук күндөрү жана жумалыгы жана чыгармачылык кечелери өз ара байланышты бекемдөөдө натыйжалуу форма катары улуттук маданияттарды тааныштырууда жигердүү өбөлгө түзгөн. Чыгармачылык кечелеринен кийин адабият ишмерлеринин чыгып сөз сүйлөөсү жана аларды басма сөздөрдө жарыялоо, башка республиканын турмушу менен мына ушундай тыгыз таа-

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ИСКУССТВОДОГУ ОБРАЗЫ. БИЗДИН ЖАЛПЫ МАДАНИЯТ

нышууда улуттук кулк-мүнөздүн өзгөчөлүктөрү, коңшу элдин үрп-адаттары жана салт-санаасы тагыраак жана тереңиреек кабылданып жаткандыгын тастыктаган. Бул, эки эл ортосунда адабияттарынын өз ара кеңири тарашына шарт түзгөн.

Ошентип, кыргыз мезгилдүү басылмасынын материалдары жана изилдөөгө алынган мезгил ичинде көркөм которуу хронологиясы менен таанышып чыгууда, тажик жана кыргыз адабияттарынын кызматташтыгын андан ары да бекемдөөдө алардын иши негиз салгандардын бири катары көптөгөн кыргыз жана тажик авторлор тажик адабиятын жайылтуу максатында алардын беттеринде өз ойлорун жарыялашкандыгы аныкталган. Мына ушул жазуучулардын жана акындардын көркөм чыгармаларын жарыкка чыгаруудан кийин мындай материалдарды, макалаларды, рецензияларды, маалыматтарды жана башка билдирүүлөрдү жарыялоо адабият жаатында өз ара байланышты кыйла бекемдеген. Ошондуктан мына ушул жазуучулардын, журналдардын жана ар кандай басылмалардын салымы кыргыз жана тажик адабияттары ортосунда өз ара байланышты түптөгөн катары адилеттүү бааланууга тийиш⁵⁵.

№2 топтун төртүнчү окуучусу: Чынгыз Айтматовдун өз тагдырын өзбек элинин тагдырынан ажырата албай тургандыгы, өзбек элинин Орто Азиянын байыркы маданиятына таасирин байыркы Византиянын мурунку Руска таасирине салыштырууга боло тургандыгы жөнүндө сөздөрү учкул сөздөргө айлангандыгын, башкача айтканда, афоризм болуп калгандыгын белгилей кетүү зарыл.

Чынгыз Айтматов чыгармаларында кыргыз элинин гана эмес, Борбордук Азия элдеринин турмушун да чагылдырган: баатырдык мүнөз, келечекке умтулуу, элдердин кыялдары жана максаттары. Атап айтканда, анын бардык чыгармаларында өзбек элине жакын көз карашты, максаттарды жана умтулууну чагылдыра турган образдарды байкоого болот.

Атап айтканда, реалдуу чыгармалардын сюжетин диний аңгемелер жана байыркы мифтер түзгөн, ошондой эле алар романдын идеясында, композициясында жана идеологиялык көркөм образдарда колдонулган, алар ошондой эле Адил Якубов, Аскад Мухтар, Примкул Кадиров, Шукур Холмирзаев, Нурали Кабул, Мурад Мухаммад Дуст, Уткир Хашимов сыяктуу өзбек жазуучулардын чыгармачылыгында пайдаланылган. Алар Чынгыз Айтматовдун XX кылымдын кыргыз адабиятындагы методологиялык изилдөөлөргө жакын болгон, анда улуттук сөз искусствосунун айрым адабий сынчыларга таасирин тийгизүү проблемасы козголгон. Айрым өзбек сынчылар талантуу өзбек жазуучуларынын бири жазуучу Нурали Кобил анын «Ясное небо детства» аңгемеси «Ак кеменин» экинчи формасы экендигин тааныгандыгын айтышкан.

Автордун «Кылым карытар бир күн» чыгармасы 1980-жылы жазылган, Жуламон жана Собитжон образдарын ошол мезгилдин ачык мисалы деп атоого болот. «Манкурт» жөнүндө уламышта советтик империя Орто Азияны басып алгандан кийин ар бир улутту тарыхы менен байланыштырган тамырынан ажыратууну, элдерди алардын маданий мурасынан алыстатууну каалагандыгы жөнүндө ой козголгон. Ошентип, тарыхый маданий мурасынан, улуттук өзгөчөлүгүнөн ажыратылган адам жетекчилерге шексиз бай ийген, момун жана тил алчаак кулга айланат. Алсак, анын жүрүшүндө окурман Орто Азиянын мифологиясы менен таанышып чыккан бир нече баскыч ичинде Айтматов коомдун моралдык мүнөзүнүн өзгөрүшүн жана элдин өз маданиятынын улуттук баалуулуктарынан алысташы жана баш тартышы аркылуу өзгөрүүсүн чагылдырган. Бул роман жарыкка чыккандан кийин Өзбекстанда адабий талкуулардын эң эле маанилүү темасы катары өзүн жоготкон, маданиятынан, улуттук баалуулугунан, элинин тарыхынан ажыраган «мээсинен ажыраган солдат» проблемасы козголо баштаган, бул Чынгыздын «маркурт» жаңы образынын келип чыгышын шарттаган. Ошондой эле, бел-

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ИСКУССТВОДОГУ ОБРАЗЫ. БИЗДИН ЖАЛПЫ МАДАНИЯТ

гилүү өзбек ишмер Уткира Хашимов өзүнүн «Жизнь во сне» (Тушда кечган умрлар) романында мамлекеттик компартиянын мурдагы мүчөсү, комиссардын (Ганиев Соат Ганиевич) образы аркылуу өз элин саткан манкуртту көрсөткөн. Комиссар Советтик союздун катуу эрежелерин так сактап, өз элин, өз улутун «эл душманы» катары айыптап, «өлүм жазасына» өкүм чыгарып, жогору турган жетекчиликке карата урматын жана чынчылдыгын көрсөткөн. Эң эле өкүнүчтүүсү, ар бир мезгилде ага таандык комиссарлар, Жоломан сыяктуу манкурттар да бар.

Адабиятчы Ибрагим Хаккулов «Манкурттун образы» макаласында Алишер Навои менен Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларына негизденген. Улуу ойчул Алишер Навоинин чыгармаларында да өз мезгилинин манкурттары жөнүндө жазылгандыгы фактысы маанилүү болуп саналат. Ибрагим Хаккул жазгандай, Навои Чыңгыз Айтматовго караганда образды жалпылаган эмес. Бирок манкурттак так белгилер бар: Навои өзүнүн каарманы – манкурттун башына «иттин терисин» кийгизип, ит теридеги манкурт адамдык кейпинен ажыраган. Чыңгыз Айтматов мындай деп жазган: «Манкурт, ит сымал өзүнүн кожоюнуна гана кызмат кылат. Башкаларга көңүл да бурбайт». Бул жерде Чыңгыз Айтматовдун жана Навоинин манкурт жөнүндө ойлору бир болуп чыккан⁵⁶.

Суроолор -жооптор.

№3 топ — Кинематограф.

№3 топтун биринчи окуучусу: Советтер Союз жана андагы жетишкендиктер ага кирген бардык республикалардын өнүгүүсүнө эң эле түздөн-түз таасирин тийгизген. Ар тараптуу өнүгүү үчүн кайталангыс мүмкүнчүлүккө ээ болгон Борбордук Азия элдери да четте калган жок, мында кинематограф да маанилүү ролду ойногон.

Тажик кинематографиясы жөнүндө сөз кылууда ал 1929-жылдын октябрь айында, Тажикстан Советинин 3-өзгөчө съездинин делегаттарына Душанбеге биринчи поезд келгендиги жана жаш республиканын турмушунда башка маанилүү окуялар жөнүндө алгачкы киножурнал көрсөтүлгөндө келип чыккандыгы айтылат. Бул окуя “Советтик Тажикстан” мезгилдүү киножурналынын башаты болгон.

Алгачкы көркөм кино тасмалардан болуп режиссер К. Ярматовдун «Ардактуу укук» (1932-жылы) жана «Эмигрант» (1934-жылы) саналган. «Бул алгачкы сөзсүз толук метраждуу тасмалар болуп саналат, алар тажик киностудиясында жаралган. Тажик кинематографиясы 1950-жылдары түптөлө баштаган, бул жаңы материалдык-техникалык базаны курууга, улуттук кинематографиялык кадрлардын пайда болушуна, улуттук адабияттын негизинде кино тасмаларды жаратууга, республикада кинопроцессти жөнгө салууга байланыштуу болгон. Көркөм жана хроникалык тасмалар «Тажикфильмде» 1955-жылдан тартып туруктуу негизде чыгарыла баштаган, ошол кезде кинорежиссер Борис Кимягаров тажик жазуучусу Садриддин Айнинин «Дохунда» романы боюнча тасма тарта баштаган. 1965-жылы Б. Кимягаровдун «Хасан Арбакеш» тасмасы чыккан, анда арбакеш Хасандын турмушу жана ал жашаган кыштактын жашоочулары, совет бийлигинин душмандары жана тарапташтары жөнүндө тартылган. 1959-жылы “Акындын тагдыры” тасмасы чыккан, анда перс поэзиясын негиз салуучу улуу акын Рудаки жөнүндө айтылган. Бул тасмада эки аялдын турмушу берилген. Роббия, Рудакиге бала кезинен ата-энеси кудалашып койгон. Роббия өмүр бою чын дили менен берилип, аны күтүп жүрөт. Ал аркылуу ошол мезгилдин чыгыш аялдарынын мүнөзү чагылдырылган. Экинчи образ, Роббинин образына каршы келет – ал Нигина, Рудакинин сүйгөнү (Дильбар Касымовоо аткарат). «Нигина – акын, «жаратман аял», бирок ал кийин каза болуп калат.

Тажик киносунда режиссерлор фольклор темасына көп кайрылышкан, перс жана тажик акыны Фирдоусинин Иран падышалары жөнүндө баяндалган «Шахнаме» эпикалык поэмасын пайдаланышкан.

56 Мирзаева З.И. Чыңгыз Айтматов жана 20-кылымдагы өзбек адабияты. С. 164-168.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ИСКУССТВОДОГУ ОБРАЗЫ. БИЗДИН ЖАЛПЫ МАДАНИЯТ

Алсак, режиссер Б. Кимягаров төмөнкү тасмаларды койгон: «Темир устачынын туусу» (1961-жыл), «Рустам жөнүндө уламыш» (1971-жыл), «Рустам жана Сухраб» (1971-жыл), «Сиявуш жөнүндө уламыш» - бул тарыхый башатка кайтуу, алардын бардыгы Фирдаусинин «Шахнаме» поэтикалык эпосуна негизденген. Анда аял затынын жамааттык образдары келтирилген. Алсак, Тахминанын образы – мында аялдык жумшак мүнөз көрсөтүлгөн, Тахминанын баласынын өлүмүнө кайгысы да адилетсиз каза болгондугунан улам катуу кайгы-муңун көрсөткөн.

№3 топтун экинчи окуучусу: Кыргыз кинохроника студиясы 1939-жылы түзүлгөн. 1928 жана 1931-жылдары алгачкы эки толук метраждуу этнографиялык “маданий тасмалар” тартылган — «Подножие смерти» (1928-ж.) жана «4500 метр бийиктикте». Алгачкы документалдык фильмдер, кийинчерек «Советтик Кыргызстан» киножурналы — республиканын документалдык кинематографиясынын негизин түптөгөн».

1955-жылы Советтик Кыргызстанда «Салтанат» деген алгачкы көркөм тасма экранга чыккан, ал заманбап прогрессивдүү кыз тууралуу эле, бул тасма Кыргызстан көрүүчүлөрү арасында абдан популярдуу болуп, көрүүчүлөрдүн кызыгуусун жараткан.

«Советтик киноискусствонун көркөм толук кандуу тармагы катары кыргыз кинематографиясынын калыптанышына үч негизги фактор өбөлгө түзгөн: Ч.Айтматовдун прозасынын негизинде киноматургиянын түптөлүшү, кыргыз документалдык киносунун көркөм кинематографияга таасири, кыргыз киносунун сүрөтчүлөрүнүн эл чыгармачылыгына кайрылуусу».

Көпчүлүгү 1960-жылдары тартылган жана кыргыз адабиятынын классиги, прозаиги жана драматургу Ч.Айтматовдун чыгармалары боюнча экрандаштырууга байланыштуу Кыргызстан кинематографиясынын тарыхый жанрындагы тасмаларда аял затынын образы так чагылдырылган. Ч. Айтматовдун «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу», «Жамиля» повесттеринин негизинде тасмалар тартылып, аларда кино тасмаларда олуттуу ролду ээлеген, кызыгууну жараткан аял затынын образдары чагылдырылган. Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде тартылган жана өткөн мезгилдерге таандык аял затынын образы көрсөтүлгөн кино тасмалардын тизмегине түркмөн тасмасы «Манкурт» (1990) да кирет, анда “Кылым карытар бир күн” романында чагылдырылган манкурт жана анын энеси Найман-ана жөнүндө уламыш айтылган.

Т. Океевдин «Поклонись огню» кино тасмасында (1972-жыл) биринчи аял – колхоздун председатели, чыныгы «коммунист» Уркуянын (Т. Турсунбаева аткарган) тагдыры жөнүндө айтылат. Тасма Н.Байтемировдун баатыр аял, колхоздун председатели, басмачылардын колунан каза тапкан Уркуя Салиеванын тагдыры чагылдырылган «Тарых эстелиги» аңгемеси боюнча тартылган.

Тасмада жөнөкөй, сабатсыз аял председатель болуу менен кыйла жетишкендиктерге ээ болгону чагылдырылган, бирок романдын негизги темасы «Кыргызстандын түштүгүндө коллективдештирүү мезгилинде курч, келишпес класстык күрөш» болуп саналат.

№3 топтун үчүнчү окуучусу: Эми өзбек киноиндустриясына өтөлү.

Өзбекстандагы алгачкы толук метраждуу фильми 1925-жылы советтик кинематографисттер тарабынан XVI кылымдагы бухара уламышынын негизинде тартылган. Сюжети боюнча хива ханынын кызы Джемалдын жана анын эмчектеш сиңдиси Селеха Бухарадан Хивага жөнөйт. Жолдо бара жатканда караванга каракчылар кол салат. Кур-башы бандасынын атаманы Джемалдын сулуугуна суктанат, бирок кыз каракчынын сүйүүсүн четке кагат. Анын токолу Гюль-Сарык ага кызганып, кыздарды качырат. Бухаралык жигити Садык талаадан алдан тайган жана алсыз кыздарга жолугуп, атасынын үйүнө жетүүгө жардам берет, бирок көп өтпөй кыздар Хивага баскынчылык кылган Бухара эмиринин жана анын ба-

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ИСКУССТВОДОГУ ОБРАЗЫ. БИЗДИН ЖАЛПЫ МАДАНИЯТ

ласынын колуна түшөт. Эмирдин жеңишинин урматына атчандар арасында «көк бөрү» (кок-пар) оюну өтөт – эмир анда жеңип чыккан Садыкка Джемалды тартуулайт. Бирок эмирдин баласы кызды өзүнүн гаремине алып кетет. Тасманын акырында Джемалдын сүйгөнүнө жолугушуусу менен аяктайт. Бул кино тасмада “боштондукка чыккан чыгыш аялзатынын” образы адатта тарыхый-революциялык темадагы тасмаларда паранжадан бошотулган аялзаты көрсөтүлгөндөн башкачараак контекстте чагылдырылган. Мында феодалдык түзүлүштөн эркиндикке чыккан аялзаты катары гана эмес, сүйгөнү менен бирге болуу чечимин өз алдынча кабыл алып, ошол максатына жеткен аялзаты көрсөтүлгөн.

Өзбекстанда, көпчүлүк совет республикаларында сыяктуу эле кинематографияда фольклор көп колдонулган, алсак, согуштун акырына карата, 1945-жылы Н.Ганиевдин “Тахир менен Зухра” көркөм фильми чыккан. Тасмада Тахир менен Зухранын сүйүүсү жөнүндө уламыш чагылдырылган, мында курч социалдык аспекти, жамандык жана деспотизм менен күрөшүү темалары козголгон. Чыгыш «Ромео менен Джульеттанын» сюжети казак эпосу «Козы-Корпеш менен Баян-сулу» менен окшош. Тахирди, Козы сыяктуу эле, энеси гана тарбиялаган жана Бабахан хандын айынан жакырчылыкта чоңоет, анткени хандын күнөөсү боюнча Тахирдин атасы каза болгон, андан ары бул Тахирдин өлүмүнө да алып келет. Зухра, Баян сыяктуу эле, «бактысыз келин», бирок Баянга салыштырмалуу, мүнөздөрү ар башкача. Башкы каарман Зухранын ролун ойногон жаш актриса Юлдуз Ризаева сулуу, сүйкүмдүү, назик, жумшак, уяң образды, бирок ошол эле учурда чечкиндүү образды да көрсөткөн. Бул сюжетте дагы бир кыз – Юлдуз бар, ал «карама-каршы образ» болуп саналат, ал да Тахирди жакшы көрөт. Анын сүйгөнүнө жетүүгө умтулуусунан улам таш боордугу сүйүшкөндөрдүн өлүмүнө алып келет. Катасын сезген Юлдуз бардыгын оңдогонго аракет кылат, бирок бир нерсени өзгөрткөнгө кеч болуп калат⁵⁷.

Мугалим класска кайрылып, бардыгына доклад үчүн ыраазычылыгын билдирип, төмөнкү суроолорду берет:

- Тарбия саатында кандай жаңы нерселерди билдиңер?
- Искусство жана анын өз ара байланышы жана бири-бирине таасири жөнүндө дагы эмнелерди билгиңер келет?
- Кандай деп ойлойсуңар, маданият жана искусство биздин элдерди бириктирип, достукту жана жакшы коңшу өлкө болушубузду бекемдөөнүн негизин түптөйбү?

Суроо-жооптордон кийин мугалим балдардын көңүлүн искусство эч бир нерсе, улут, дин ж.б. менен чектелбей тургандыгына бурат. Искусство чектелбейт жана чектөөлөр жок. Ал дайыма жакшы нерсени жаратат, демек бизге өзүбүздү жана курчап турган чөйрөнү таанууга жана бири-бирибиз менен тынчтыкта жашоого жана сыйлоого жардам берет.

Кошумча видеоматериалдар:

Борбордук Азия өлкөлөрүн салыштыруу

https://www.youtube.com/watch?v=a7LOFspWWTA&t=93s&ab_channel=TajWorld

⁵⁷ Машурова А.А. Казакстан жана Борбордук Азиянын тарыхый жанрынын кинематографиясында аялзатынын образдары: PhD философия доктору даражасын изденип алууга жазылган диссертация. Алматы, 2018.

Борбор Азиянын 15 керемети

<https://www.youtube.com/watch?v=3pjGTruASBo&authuser=0>

ЭМПАТИЯ

Максаты:

Класстык сааттын жыйынтыгында окуучу:

- эмпатия эмне экендигин билет;
- эмпатиялык коомдун принциптери менен таанышат;
- айланасындагы адамдарга, жаратылышка сый-урмат менен мамиле кылуу сапаттарын өнүктүрөт.

Класстык саатка сунушталган жабдуулар жана ресурстар: анимациялык фильмдер, ноутбук/компьютер, проектор, экран.

Төмөнкү фильмдерди/мультфильмдерди/билим берүү ресурстарын көрүү сунушталат:

Эмпатия картасы

<https://www.youtube.com/watch?v=PQGdGJ3lcmg>

Бул дүйнөнү сен кандай көрүп жатасың: илим жана техника

https://www.youtube.com/watch?v=kjURCr_Kuro&ab_channel=MyGap

Бул дүйнөнү сен кандай көрүп жатасың: мифтер жана дин

https://www.youtube.com/watch?v=yqGaEDmnA0M&ab_channel=MyGap

ЭМПАТИЯ

Узактыгы: мугалимдин тандоосу боюнча.

Даярдоо иштери: сүрөттөрдү тандоо, музыкалык коштоо.

Мугалим үчүн маалымат:

Эмпатия (грекче *empathia* – бирөөгө боор оору) – башка адамдын ички дүйнөсүн же эмоционалдык абалын аңдап түшүнүү. Демек, эмпат – бул маектешинин маанайын аныктоо жөндөмүнө ээ адам. Австриялык психоаналитик Зигмунд Фрейд биринчилерден болуп “эмпати” деген сөзгө аныктама берген, психоаналитик өзүн пациенттин ордуна аны жакшыраак түшүнүү үчүн коюу зарылдыгы жөнүндө айткан.

Эмпатия – адамдын башка бирөөнүн башынан өткөн окуяларга эмоционалдык жооп кайтаруусу, социалдык (адеп-ахлактык) эмоциялардын бир түрү. Кошо кайгыруу менен адам башка бирөөдөгү байкалган сезимдерге окшош сезимдерди сезет. Бирок кошо кайгыруу байкоо жүргүзүлгөн адамга карата гана эмес, ошондой эле элестеткен эмоцияларына да, ошондой эле искусство, кино, театр, адабият чыгармаларындагы каармандардын башынан өткөргөн окуяларына карата да пайда болушу мүмкүн (эстетикалык эмпатия).

Эмпатиянын айырмалоочу өзгөчөлүгү, бул касиет эмоциялардын кеңири чөйрөсүнө тиешелүү экендигинде – алардын оң же терс жагына карабайт. Мисалы, боорукердик бирөөгө карата боор ачууну билдирсе, эмпатия көп кырдуу. Эмпатиянын көрүнүшүнүн табияты да айырмаланат – жеңил жооп берүүдөн баштап адамдын сезимтал дүйнөсүнө терең чөмүлүүгө чейин болушу мүмкүн. Эмпатия механизми толук изилдене элек; анын пайда болушуна күзгү сымал нейрондор жооптуу деген божомол бар⁵⁸.

Класстык сааттын жүрүшү:

I. Кириш сөз.

Мугалим: Достор, мен бүгүн силерди биздин укмуштуудай психологиялык «ички дүйнөбүзгө» саякатка чакырам жана адам катары биз байыркы заманда жашап кетүүбүзгө жана биздин адамзат цивилизациясын түзүүгө эмне жардам бергендигин билебиз? Кандай деп ойлойсуңар, биз сөз кыла турган, бул кайсы сапат? (Окуучуларга жооп берүүгө убакыт берилет).

Доскада «эмпатия» деген сөз жазылган.

Андан ары мугалим улантат: Эмпатия деген эмне? Жашоо-турмушуңарда эмпаттарды көрдүңөр беле? Алар кимдер? Бул этапта мугалим окуучуларды оозеки/жазуу түрүндө (мугалимдин тандоосу боюнча) «эмпатия» сөзүнө өз алдынча аныктама берүүнү сунуштайт.

Мугалим андан ары улантат: Эмпатия (грекче *empathia* – симпатия) – башка адамдын ички дүйнөсүн же эмоционалдык абалын түшүнүү. Демек, эмпат – бул маектешинин «маанайын аныктоо/сезүү» жөндөмүнө ээ адам. Эмпатия – бул жөн эле башкага боор ооруу/боорукер болуу эмес, Эмпатия – бул бизде байыркы доорлордон бери түптөлгөн, бизге, адамдарга аман калууга жана өзүбүздүн уникалдуу адамзат цивилизациясын түзүүгө мүмкүндүк берген күчтүү «жаратылыш куралы» (бул жерде «адамзат цивилизациясын» жалпылоо келтирилет).

Алсак, мындан көп жылдар мурда антрополог Маргарет Мид⁵⁹ студенттерден цивилизациянын биринчи белгиси эмне деп эсептешээрин сураган. Студенттер Мидден балык илмек, чопо идиштер

58 Көнүктүрүлгөн: Большой психологический словарь//Түзүүчү жана жалпы редакцияланган Б. Мещеряков, В. Зинченко, - СПб.: ПАРАИМ – ЕВРОЗНАК, 2003

59 Маргарет Мид — америкалык антрополог, этнопсихологиялык мектептин өкүлү. Полинезиядагы балдарды жана өспүрүмдөрдү социализациялоо боюнча изилдөөлөрү үчүн дүйнөгө белгилүү болгон. Салыштырмалуу културология институтунун негиздөөчүсү, АКШ Улуттук илимдер академиясынын мүчөсү.

же иштетилген таштар жөнүндө айтат деп күтүшкөн. Бирок М.Мид байыркы маданиятта цивилизациянын биринчи белгиси сынган, андан кийин биригип кеткен жамбаш сөөгү экендигин айткан. М.Мид жаныбарлар дүйнөсүндөгү тирүү жандык бутун сындырса, ал өлөт деп түшүндүргөн. Сынган буту менен коркунучтан качып, суу ичүүгө дарыяга жете албайт, жегенге аңчылык кыла албайт. Ал жырткычтарга жем болуп калат, анткени сөөк тез эле өсүп, айыгып кетпейт. Сынган жамбаш сөөгүнүн биригип айыккандыгынын далили – кимдир бирөө бул жаракат алган адамдын жанында болуп, жарааттарын таңып, коопсуз жерге алып барып, сакайып кеткиче кайтарган. «Кыйын мезгилде башка адамга жардам берүү цивилизациянын башталышы», – дейт М.Мид.

Андан кийин мугалим «Эмпатия эмне үчүн маанилүү» аттуу анимациялык мультфильмди көрүүнү сунуштайт

«Эмпатия эмне үчүн маанилүү»

<https://goo.su/mQoKj>

Мугалим: Мультфильмден эмнени билдиңер? (Окуучулардан жооп алуу маанилүү жана адамдардын ортосундагы позитивдүү мамилелерди түзүү үчүн эмпатия канчалык маанилүү экендиги жөнүндө бир аз талкуулоо).

Мугалим сөзүн улантат: Эмпатия, биз билгендей, биз үчүн маанилүү, анткени ал адамзат цивилизациясын түзүүгө өбөлгө болгон жана оң мамилелерди түзүүгө жардам берет. Кандай деп ойлойсуңар, адамдарга гана эмпатия мүнөздүүбү? “Келгиле, анимациялык мультфильмди чогуу көрүп, бул суроого жооп бергенге аракет кылалы. Мугалим андан ары улантат: силер эмпат же андай эмес экениңерди кантип билебиз? Келгиле дагы бир роликт көрөлү, андан кийин Силер менен эмпатияга оюн ойнойбуз!

Джереми Рифкин «Джереми Рифкин: «Эмпатиялык цивилизация»

<https://www.youtube.com/watch?v=Kk9iyupxYiQ>

Мугалим андан ары улантат: силер эмпат же андай эмес экениңерди кантип билебиз? Келгиле дагы бир роликт көрөлү, андан кийин Силер менен эмпатияга оюн ойнойбуз!

Силер эмпат экениңерди кантип түшүнөбүз?

<https://goo.su/8D0BtH>

ЭМПАТИЯ

Мугалимдин суроосу: Эми суроолорго жооп бергенге аракет кылалы:

- Силер дене тилин окуп, маектешүүчүнү активдүү угасыңарбы?
- Кандай болбосун мүмкүнчүлүк болгондо бирөөгө жардам бергенге аракет кыласыңарбы?
- Башың менен эмес, “жүрөгүң менен ойлойсуңбу”?
- Сен сезимтал адамсыңбы?
- Акырында, сага кайра ойлонууга” убакыт керекпи?

Окуучулар жооп беришет жана мугалим класстагы бардык окуучулар эмпат болуп саналат деп жоопторду жалпылайт (эгерде окуучулардын бири суроолорго «жок» деп жооп берсе, «ал эмнени айтайын дегенин» суроо керек, бирок эч бир учурда анын жообун «туура/туура эмес же жакшы/жаман» шкаласы боюнча баалабоо керек).

II. Ролдук оюн⁶⁰

Андан ары мугалим окуучуларды ролдук оюнду ойноого чакырат, анын жүрүшүндө окуучулар өздөрүн башкалардын ордуна коюуга, алардын жүрүм-турумуна сырттан баа берүүгө мүмкүнчүлүк алышат.

Мисалы, бир топтун ичинде чыр-чатак же стресстүү, жаңжал кырдаалы (мушташуу, мугалим менен урушуу ж.б.у.с.) келип чыкса, бул кырдаалды чөйрөдө (класста) «мышык баласы мыйды» же «аюу баласы мамалакты» конокко «чакырып» талдай аласыз (же балдарга белгилүү болгон ар кандай адабий каармандарды). Балдардын көзүнчө «коноктор» топтун ичинде болуп өткөн чырга окшош чыр-чатакты көрсөтүп, андан кийин окуучулардан аларды жараштырууну суранышат.

Окуучулар чыр-чатактан чыгуунун ар кандай жолдорун сунушташат. Окуучуларды эки топко бөлсөңүз болот, алардын бири «мамалыктын» атынан, экинчиси «мыйдын» атынан сүйлөйт. Окуучулардан кимдин позициясын ээлегиси жана кимдин кызыкчылыгын коргогусу келерин өзү тандап алуу мүмкүнчүлүгүн берсеңиз болот. Ролдук оюндун кайсы түрүн тандабаңыз, акыр аягында балдар башка адамдын позициясын ээлөө, анын сезимдерин жана кабатыр болуусун таануу, турмуштук оор кырдаалдарда өзүн кантип алып жүрүү керектигин үйрөнүү жөндөмүнө ээ болушу маанилүү. Проблеманы жалпы талкуулоо команданы түзүүгө жана топто жагымдуу психологиялык климатты түзүүгө өбөлгө түзөт.

Мындай талкуулардын жүрүшүндө сиз топтогу чыр-чатакты көп пайда кылган башка кырдаалдарды мисал кылсаңыз болот: эгер сени шылдыңдаса эмне кылуу керек; эгерде сени түртүп, жыгылып кетсең эмне кылуу керек ж. Бул багыттагы максаттуу жана чыдамкай иш окуучуларга башкалардын сезимдерин жана иш-аракеттерин көбүрөөк түшүнүүгө жана болуп жаткан окуяларга адекваттуу мамиле жасоону үйрөнүүгө жардам берет.

Мындан тышкары, сиз балдарга кайсы бир көрүнүш боюнча оюн коюп, театр уюштурууну сунуштасаңыз болот. Бирок, кандайдыр бир көрүнүштү көрсөтүүдөн мурда, балдар жомоктогу каармандар эмне үчүн тигил же бул жагдайды тандашканын талкуулоо керек. Алар өздөрүн жомоктогу каармандардын ордуна коюуга аракет кылып, төмөнкү суроолорго жооп берүүсү керек:

Мындай баарлашуулар окуучуларга каршылашынын же аны таарынткандын эмне үчүн мындай иш-аракет кылганын түшүнүү үчүн анын ордуна өзүн коюу канчалык маанилүү экендигин түшүнүүгө жардам берет жана натыйжада, башкаларга күнөө артуунун ордуна анын жасаган иш-аракеттери үчүн жоопкерчиликти өзүнө алууга үйрөнөт.

60 Окуу материалдарынын ачык онлайн китепканасынын материалдары боюнча адаптацияланган: <https://thelib.info/fizika/303761-formirovanie-sposobnosti-k-empatii-doveriju-sochuvstviju-soperezhivaniyu/>

Мугалимге эскертүү:

Окуучулар менен иштөөдө мугалимдин өзү эреже катары Мен билдирүү ыкмасын киргизүүсү маанилүү.

«Мен билдирүү» төрт баскыч боюнча куралат:

1. Сезимдер жөнүндө сүйлөшөлү: Биринчиден, маектешибизге учурда биздин ички тынчтыкты бузган кандай эмоцияларды баштан кечирип жатканыбызды көрсөтүү зарыл. Бул «Мен капа болуп жатам», «Мен тынчсызданып жатам», «Мен капамын», «Мен кошо кайгырдым» сыяктуу сөз айкаштары болушу мүмкүн.
2. Фактылар жөнүндө билдирүү. Анан соң биздин абалыбызга таасир эткен фактыны билдиребиз. Мүмкүн болушунча объективдүү болуу жана адамдын иш-аракеттерине баа бербөө маанилүү. Биз маанай түшүү менен билдирилген мындай кесепеттерге эмне алып келгендигин сүрөттөйбүз.
Белгилей кетсек, бул этапта «Мен-билдирүү» менен баштап, биз көбүнчө «сен-билдирүүгө» өтөбүз. Бул мындай көрүнүшү мүмкүн: «Сен эч качан өз убагында келбегениң үчүн кыжырым келд», «ачууланып жатам, анткени сенде дайыма сөзүңдө туруу деген жок».
Буга жол бербөө үчүн жекелик эмес сүйлөмдөрдү, белгисиз ат атоочторду жана жалпылоолорду колдонгон жакшы. Мисалы, кечигип келишсе, капа болом», «Бөлмө таза болбосо, өзүмдү ыңгайсыз сезем».
3. Түшүндүрмө берүү. Андан кийин, биз тигил же бул жорук үчүн эмне үчүн таарынганыбызды түшүндүрүүгө аракет кылышыбыз керек. Ошентип биздин доомат негизсиз болбойт. Алсак, ал кечигип калса: .. «анткени мен жалгыз турдум жана тоңуп калдым» же «.....анткени убактым тар, а мен болсом сени менен көбүрөөк болгум келди эле» – деп айтса болот.
4. Каалоо билдирүү. Жыйынтыктап айтканда, оппоненттин кандай жүрүм-турумун артыкчылыктуу деп эсептейбиз. Мисалы: «Кечиге турган болсоңор мага алдын ала эскертип койгула деп айттайын дедим эле». Натыйжада, «сен дагы кечиктиң» деген сөздүн ордуна: «Досторум кечиксе, абдан тынчсызданам, анткени мага аларда бир нерсе болуп кеткендей сезилет. Кечиге турган болсо, мага чалып коюңарды каалайт элем» деген сөздү айтса болот.

Албетте, «Мен– билдирүү» техникасы дароо жашооңуздун бир бөлүгү болуп калбашы мүмкүн. Көнгөн жүрүм-турум стратегиясынан жаңысына өтүү үчүн убакыт керек. Бирок, чыр-чатактар болгон сайын бул ыкманы колдонууну улантуу зарыл. Анын жардамы менен сиз өнөктөш менен болгон мамилени олуттуу түрдө жакшырта аласыз, ошондой эле биздин эмоциялар биздин гана жоопкечилигибиз экендигин түшүнүүгө үйрөнө аласыз.

Мен - билдирүү техникасын бекемдөө үчүн көнүгүү

Силер нааразы болгон кайсы-бир жагдайды эстегиле. Кандай сөздөрдү колдондуңар эле? Сүйлөшүүнүн жыйынтыгы кандай болду? Түшүнүүгө жетиштиңерби же чыр чыктыбы? Андан кийин бул сүйлөшүүдө «сен-билдирүү» ыкмасын «мен-билдирүү» ыкмасына кантип өзгөртүүгө болорун ойлонуп көргүлө.

Туура формулировканы табуу кыйын болушу мүмкүн, бирок өнөктөшүңөрдү күнөөлөбөстөн, өз сезимиңерди билдирүү үчүн силер колдоно турган фразаларды табууга аракет кылгыла.

Силердин маңдайда турган маектешиңерди элестеткиле, ролго киргиле жана «Мен-билдирүүлөрдү» жумшак, сабырдуу үн менен айткыла. Сүйлөшүүлөр барган сайын конструктивдүү аяктап, эмоционалдык абалга жана мамилелерге таарынуу үчүн эч кандай мүмкүнчүлүк калбагандыгын көрөсүңөр.

ЭМПАТИЯ

III. Интерактивдүү бекемдөөчү оюндар

1-оюн. «Мен эмнени сезип жатканымды тап?»

Бул оюн сизге материалдын өздөштүрүлүшүн текшерүүгө жардам берет (зарыл болгон шартта коррективкалаоого). Анын эки негизги ролу бар: алып баруучу жана оюнчу (бир нече оюнчу болушу мүмкүн).

Алып баруучу кандайдыр бир сезим жөнүндө ойлонушу керек, бул сезимди башынан өткөргөндө окуяны эстеп калышы керек же башка бирөө ушундай абалды башынан өткөргөн окуяны ойлоп табышы керек. Ошол эле учурда ал сезимдин өзүн кокусунан атабай тургандай кылып баяндап бериши керек. Окуяны **«анда мен сездим...»** деген сүйлөм менен бүтүрүп, пауза кылышы керек. Андан кийин башка оюнчулар, кезектешип, мындай кырдаалга туш болгон адам эмнени сезе аларын болжолдоого аракет кылышат.

Кыска аңгемелерди айткан жакшы, мисалы, Мен бир жолу дүкөндөн келип, азык-түлүктөрдү баштыктан чыгарып жатып, алардын арасында май жок экенин түшүндүм. Баарын баштыкка салып, аны унутуп калсам керек. Мен саатымды карадым - дүкөн жабылып калган. Аябай картошка кууруп жегим келген эле! Ошондо мен сездим ... (Бул мисалдагы эң так жооп - кыжырдануу, бирок башка эмоциялар болушу мүмкүн - кайгы же өзүңө ачуулануу).

Эскертүү. Окуучуларга кандай окуялар (өтө узун эмес жана өтө татаал эмес) болушу мүмкүн экендигин мисал менен көрсөтүп, мугалим оюнду баштаганы жакшы. Эгерде бала каралып жаткан кармандын сезимин билсе, анда сиз аны лидер болууга чакырып, өзүнүн окуясын ойлоп табууну сурайсыз. Бул окуяларды кунт коюп уккула – балким, кадимки сүйлөшүүдө бала өзүнүн жашырган, ойлондурган нерселер жөнүндө айтпайт болчу!

2-оюн. «Сезимдердин өлкөсү»

Кандай сезимдерди биле тургандарын окуучулар менен чогуу кайрадан эстегиле. Эсиңерде калган эмоциялардын аталышын өзүнчө барактарга жазгыла. Эми окуучуларды бул **«ички дүйнөнүн тургундары»** кандай экендигин элестетүүгө чакырыңыз? Тиешелүү аталышы бар баракка ар биринин портретин тартсын. Мындай образдарды түзүү процесси абдан кызыктуу жана көрсөтмөлүү болуп саналат. Бала бул же тигил сезимдерди кандай элестетет, ал өз тандоосун кантип түшүндүрөрүнө көңүл буруу керек. Тартылган сүрөткө төмөнкү кошумча өзгөчө маалыматты билдириши мүмкүн. Жаш сүрөтчүлөрдү ар бир сезимдин үйү кандай болорун жана анда кандай буюмдар сактала тургандыгын тартууну сунуш кылыңыз. Балким, жаңы образдардан сиз баланын өзүнүн жашоосуна окшоштуктарды көрө аласыз.

Эскертүү. Алынган портреттерди кандайдыр бир жол менен жасалгалоо керек. Дубалга илип алардан «сезимдер галереясын» түзө аласыз, барактарды бириктирип, мукаба жасап көркөм альбом жасаса болот. Эң негизгиси, аларды ыргытпаш керек жана ар кайсы жерде жатканына жол бербегиле. Анткени, булар сиздин окуучуларыңыздын «ички дүйнөсүнүн тургундары» жана ушул себептен гана алар урмат-сыйга жана жакшы мамилеге татыктуу! Мындай альбомду же галереяны түзүү иши бир нече этапта (айрыкча жаш балдар менен) жүргүзүлөт жана мындай сабактарды системалуу түрдө кылып, бул узак оюндун биринчи күнү жасалган жазуусу бар барактарда жаңы портреттерди баштоо эң жакшы.

3-оюн. «Жакшы сөздөр сөздүгү»

Агрессивдүү окуучулар көбүнчө сөз байлыгынын аздыгынан жапа чегишет, мунун натыйжасында өздөрүнө жаккан адамдар менен баарлашканда да адаттагыдай орой сөздөрдү колдонушат. Тил биздин ички дүйнөбүздү гана чагылдырбастан, ага таасир эте да алат: жакшы сөздөр айтылса биздин көңүлүбүз алар белгилеген жагымдуу сапаттарга, көрүнүштөргө бурулат.

Окуучулар үчүн (өзүнчө) өзгөчө сөздүктү түзүп алыңыз. Анда алфавиттик тартипте адамдын кулк-мүнөзүн же сырткы көрүнүшүн сүрөттөй турган, башкача айтканда, адам кандай болушу мүмкүн деген суроого жооп бере турган ар кандай сын атоочторду, чакчылдарды жана атоочторду жазыңыз. Ошол эле учурда маанилүү чектөөнү сактоо керек - бардык сөздөр жылуу-жумшак, сылык, адамдардагы жагымдуу (же нейтралдуу) сапаттарды сүрөттөөгө ылайык болушу керек. Алсак, «Б» тамгасы үчүн сизде сырткы көрүнүштү сүрөттөгөн сөздөр болушу керек: бойлуу, бажырайган көзү ж.б. же адамдын мүнөзүн сыпаттоого таандык сөздөр: берешен, болпойгон, адамдын кандайдыр бир чөйрөдөгү ишмердүүлүгүн сүрөттөгөн: билимдүү, билгич ж.б. Эгер окуучулардын оюна бакылдак же бекерчи деген сыяктуу сөздөр келсе, анда алар менен мындай сөздөр бар экендигин жана биз аларды колдонобуз, бирок алар жагымдуубу, аларды өз дарегине карата угууну каалайт беле, ошол тууралуу талкуу өткөрөбүз? Андай болбосо, анда мындай сөздөргө жылуу сөздөрдүн сөздүгүндө орун жок.

Эскертүү. *Сиз билгендей, окуучулар менен бирге мындай сөздүктү түзүп, аны текчеге коюу, алардын ушундай бай лексиканы колдонуу менен сүйлөшүп кетүүлөрүн күтүү аздык кылат. Бул сөздөрдүн бардыгы окуучулар тарабынан кадимки кепте анык колдонула башташы үчүн системалуу иштерди жүргүзүү зарыл.*

Биринчиден, **эс тутумда сөздөрдү «жаңылоо» жакшы.** Бул үчүн, «сөз-кадам» оюнунун вариантын колдонсо болот, анда оюнчу адамдын сапатын белгилүү бир тамга менен атап, алдыга кадам таштаса болот, же мезгил-мезгили менен окуучуларга кайсы бир касиеттерди атабастан аныктамаларын камтыган суроолорду берет. Мисалы, «Өзүн коргой албаган жана өзүн коопсуз сезбеген адамды эмне десе болот?». Жооп: «Коркок».

Экинчиден, окуучулардын күнүмдүк баарлашуусунда жаңы сөздөрдү колдонуу практикасына кам көрүү керек. Бул үчүн, алар менен тасмалардын жана китептердин каармандарын көбүрөөк талкуулоого аракет кылып, алардын аракеттерин, мотивдерин талдап, алар кандай мүнөздөмөлөрдү көрсөтүп жатканын чечкиле. Албетте, бул жерде сизге жалаң оң мүнөздөмөлөрдү колдонбостон, окуучуларга терс каармандан (ошондой эле реалдуу адамда да) урматтоого татыктуу болгон жакшы сапаттарды табууга болоорун көрсөтүүгө аракет кылуу керек.

4-оюн «Сөздөр жок түшүн»

Мугалим үчүн маалымат: Биздин ойлорду жана каалоолорду жаныбыздагылар түшүнбөсө бул канчалык бизди кыжаалат кыларын ар бир чоң адам өзү билет. Ошондой эле, ар бир бойго жеткен адам мындай оңтойсуз жагдайда адамдын өзүнүн күнөөсү бар экендигин сезет – демек ал муну так түшүндүрө алган эмес, бул максатка жетүү үчүн ал жетиштүү аракет жасаган жок же тапкыч эмес. Ал эми балдар көбүнчө муну биле беришпейт. Балалык эгоцентризмден улам (алар өздөрүн ааламдын чордону деп эсептеп, бүт дүйнөнү өзүнө карата өлчөйт) айланадагылар чындап эле аларды түшүнбөй же туура эмес түшүнүп калганын аларга элестетүү кыйын. Балдар түшүнүктүү болуу үчүн сейрек аракет кылышат, бирок көп учурда таарынып жана ачууга алдырышат, түшүнбөстүктү «атайылап ушинтишти» деп баалашат.

Бул оюн бардык адамдар үчүн пайдалуу болот, анткени анда бала мүмкүн болушунча түшүнүктүү болушу керек жана эмнени ойлогондугу тууралуу калган оюнчулар түшүндүрмөлөрдү издеши керек. Мындан тышкары, ал “бирөөнүн терисинде” болуп, алып баруучу менен ордун алмашканда аны түшүнүүгө аракет кылат.

Бул оюнда алып баруучу кайсы-бир сөздү («ким?» же «эмне?» деген суроого жооп берген) ойлоп табат. Андан кийин бул сөздүн маанисин үн чыгарбай чагылдырууга аракет кылышы керек. Кырдаалды чагылдырып, кыймылдаса болот же айтылган сөздү айкелге салууга аракет кылып, катып калса болот.

ЭМПАТИЯ

Бул оюнда тыюу салынган бир гана нерсе – жакын жерде болсо да объектти көрсөтүүгө болбойт, үн чыгарбоо же сөздөрдү айтпоо керек. Калган оюнчулар сүрөттөлгөн сөздү табууга аракет кылышат. Бул эмнени билдиргендиги тууралуу версиясы пайда болсо, алар өз жоопторун дароо билдиришет. Эгер ал туура эмес болсо, анда алып баруучу башын чайкайт. Эгер жооп туура болсо, анда оюнду алып баруучу кайра сүйлөй алат жана ойлоп койгон сөзүн угуза кубанычтуу айтып жана бул сөздү тапкан окуучуну оюнду алып баруучу болууга чакырат. Эгерде оюнчунун жообу мааниси боюнча жакындаса, бирок толук так болбосо, анда оюнду алып баруучу муну алдын ала макулдашылган белгинин жардамы менен, мисалы, эки колун алды жагынан булгап көрсөтөт.

IV. Талдоо

Бул этапта мугалим окуучулар менен класстык саатты өткөрүү убагында жаңы эмнелерди үйрөнүшкөндүгүн жана алар күн сайын өздөрүнө эмнени «инструмент» катары ала тургандыгы тууралуу эркин формада талкуу жүргүзөт.

V. Корутунду.

Жыйынтыгында мугалим окуучуларды класстык саатка болгон ойлору менен бөлүшүүгө, эмне кыйын болгондугун, эмне жеңил болгондугун айтып берүүлөрүн сунуштайт.

КЛАССТЫК СААТТАР

9-КЛАСС

- Мен стресси башкара алам!
- Өзү менен жана башкалар менен тил табыша алуу
- Дүйнө маданияты – зомбулукту жеңүү
- Орто Азиянын ойчулдары
- Табияттагы жана маданияттагы ар түрдүүлүк

МЕН СТРЕССИ БАШКАРА АЛАМ!

Максаты:

Класстык сааттын жыйынтыгында окуучу:

- өз билиминин өркүндөгөндүгүн көрсөтөт;
- өзүнүн, жакындарынын жана айланадагылардын эмоционалдык абалына жоопкерчилигин сезет;
- командада иштей алуу, угуу жана кабыл ала билүү, пикирин билдире алуу жана тема боюнча конструктивдүү пикир айтуу көндүмүн бекемдейт;
- тема боюнча жагдайларда туура чечим таба алат жана сергек жашоого үгүттөй алат.

Кластык саатка сунушталган ресурстар: тапшырмалар, терминдер жана кейстер бар карточкалар; флипчарттар жана маркерлер.

Узактыгы: мугалимдин тандоосу боюнча.

Мугалимдин алдын ала даярдыгы:

1. Сунушталган материалдарды изилдейт (шилтемелер, адабият).
2. Сабак өтүү үчүн орун даярдат. Столдорду команда менен иштөөгө ылайыктап жайгаштырат.

МЕН СТРЕССТИ БАШКАРА АЛАМ!

3. Негизги түшүнүктөр жана терминдер менен презентация даярдайт (*стресс, стресске туруштук берүү, хобби, максат, адреналин, серотонин, ароматерапия, кортизол*). Командалар сүйлөп жатканда мугалим слайддарды ачат.
4. Флипчарттар, ручкалар, фломастерлер, калемдер, скотч, магниттер.
5. Тапшырмалары менен карточкалар.
6. Кайтарым байланыш үчүн карточкалар.

Сабактын жүрүшү

Чыгып сүйлөө. «Философиялык мүнөттөр» *Катышуучулар өз ордуна отураат. Мугалим доскага же экранга "Мен стрессти башкарам!" деген теманы жазат же коет.*

Мугалим: Ар бир иште өзүнүн терең мааниси бар! Ойлоп көрүп, жооп бергиле. Бул сөздүн биздин темага кандай байланышы бар?

Катышуучулардын жооптору.

Чыгыштын төмөнкүдөй учкул сөздөрү бар: Ар бир иште өзүнүн терең мааниси бар! Демек, эгерде жагымсыз окуя болсо, дүрбөлөңгө түшүүнүн кажети жок. Оң көз караш менен карап, баа берүү зарыл жана үңкүрдүн ары жагынан жарыкты көрүүгө аракеттенүү керек. Мисалы, бир адам талашта жеңилип калды. Албетте, жагдай анчалык жагымдуу эмес, бирок тиешелүү корутунду чыгарууга жардам берет: эгерде ишенбесең, талашпа; талаштын баары эле жеңиш менен бүтө бербейт; ыңгайсыз абалга түшүп каласың; аброюңду жоготушуң мүмкүн ж.б.).

Мугалим Бүгүнкү сабакта силерге сергек жашоого үгүттөгөн жана өзү да сергек жашоодо жашаган адамдын ролун элестетүүнү сунуштайм. Элестетип көргүлө, силер эл аралык симпозиумга катышып жатасыңар. Миллиондогон адамдардын тагдыры силердин сүйлөгөн сөзүңөрдөн, өз пикириңерди канчалык туура жеткиришиңерден көз каранды. Сүйлөгөн сөзүңөр ачык, так, башкалардын эсинде кала тургандай жана алардын абийирин кемсинтпегендей болуусу шарт. Командалардын мүчөлөрү презентацияга толук катышуусу өтө маанилүү.

Ошентип, сабактын темасы: **Мен стрессти контролдойм!**

Слайдды көрсөтүү.

Стресс деген термин (stress деген англис тилинен которгондо) басым, кысым, күч келүү дегенди түшүндүрөт. Стресс – адамдын же жаныбардын организмде ар түрдүү (суук, ач калуу, психикалык жабыркоо, кубаныч, ийгилик ж.б.) факторлорго коргоо реакциясы катары чыңалуу (күч келүү) абалы. Чындыгында, стресс – адамдын организмдин негативдүү же позитивдүү эмоцияларга жооп катарындагы реакциясы.

Биз бүгүн муну чогуу талдайбыз.

Мугалим, кайсы болбосун педагогикалык ыкманы колдонуу менен катышуучуларды командаларга

МЕН СТРЕССИ БАШКАРА АЛАМ!

бөлөт. Ар бир команда тапшырма алып, аны аткарат. Тапшырма төмөнкүчө болот: *стресс тууралуу маалыматты окугула жана ролдорго бөлүштүрүлгөн сценка түрүндө катышуучуларга жеткиргиле (мектеп бүтүрүүчүсү ЖОЖго окууга өттү; ата-энеси баалуу белек берди; жакшы көргөн ити ооруп калды; талаштан жеңилип калды ж.б.). Бул ыкма 4Кга иштейт.*

Мугалим. Эми бардыгыңар кезек менен презентация көрсөтөсүңөр. Даярданууга 10 мүнөт берилет. Чыгып сүйлөөгө 5 мүнөт убакыт берилет.

Иштеп жаткан мезгилде аудиторияда маанай көтөрүңкү болушу үчүн жеңил, ыргактуу күү коюу сунушталат.

1-команда.

Стресс учурунда организм адреналин гормонун иштеп чыгат, ал жол табууга аргасыз кылат. Бир аз стресс болуу баарына керек, анткени ал ойлонууга, көйгөйдөн чыгуу жолун издөөгө мажбурлайт жана бул анын оң жагы болуп саналат. Бирок, башка жагынан, стресс көп болсо, организм алсызданат, күчүн, көйгөйлөрдү чечүү жөндөмүн жоготот жана ооруга алып келиши мүмкүн.

Стрессти төмөнкүчө бөлүүгө болот:

- Оң жана терс – эмоционалдык абалынын деңгээлине жараша.
- Кыска мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү (же курч жана өнөкөт) – узактыгы боюнча.
- Физиологиялык жана психологиялык – акыркысы, өз кезегинде, келип чыгуу себеби боюнча маалыматтык жана эмоционалдуу болуп бөлүнөт.

Атайын тапшырма. Стресстин сүрөтүн тарткыла.

2-команда.

Стресстин булагы болуп төмөнкүлөр эсептелет:

Тышкы булактар – Жаңы жерге көчүп баруу, ишин алмаштыруу, жакын адамынын өлүмү, күнүмдүк жагымсыз жагдайлар, белгиленген мөөнөткө чейин милдеттенмелерин аткара албай калуу, достор менен талашуу, чатакташуу, уйкусу канбоо.

Ички булактар – жашоо баалуулуктарын жана ишенимдерин кайра карап чыгуу, өзүн-өзү баалоосунун өзгөрүшү ж.б.

Стресске алып келүүчү себептер жана факторлор (психологдо муну стрессорлор деп аташат) ар түрдүү жана көп:

- жашоодогу өзгөрүүлөр (каникул, ЖОЖго тапшырууга даярдануу, жаңы тааныштар);
- кандай гана болбосун күчтүү эмоция;
- чарчоо;
- физикалык жабыркоо, операция, оору;
- ызы-чуу;

МЕН СТРЕССТИ БАШКАРА АЛАМ!

- температуранын кескин өзгөрүшү ж.б.

Атайын тапшырма. Стресс жөнүндө оң синквейн⁶¹ ойлоп табуу.

3-команда.

Стресс –бул, машыктыруучу фактор, ансыз биздин организмибиз жана психикабыз чыңалууну токтотуп коймок жана бошоң болуп калмак. Стресс болбосо, комфорт зонадан чыкпаса, өнүгүү да ток-томок. Стресс абалына кептелүү ар түрдүү жагымсыз жагдайларга туруктуулуктуу жогорулатат.

Бул, бизди өз кезегинде, кыйынчылыктардан чыгууга жана тоскоолдуктарды жеңүүгө үйрөтөт. Башкача айтканда, биз стресске туруктуу болуп калабыз.

Стресске туруштук берүү – бул кыйынчылыктарды жеңе билүү, такт жана туруштук берүү менен эмоцияларын башкара билүү. Ошондой эле адам баласына интеллектуалдык, жана эмоционалдык кыйынчылыктардан чыгууга эрк жана мүмкүндүк берүүчү жеке сапаттарынын жыйындысы. Стресске туруштук бере алуу, демек, психологиялык комфорту жөнүндө кам көрүү дегенди билдирет.

Атайын тапшырма. Стресске туруштук берүүнүн сүрөтүн тартуу.

4-команда.

Стресске туруктуулукту өнүктүрүү: жөнөкөй кеңештер.

Эгерде, адам өзүнүн терс эмоцияларын көрсөтпөсө, бул (көпчүлүк жаңылыш ойлогондой) стресске туруктуулук болуп саналбайт.

Эмоцияларды чыгаруу – бул стрессти жеңүүдөгү туура кадам, болгону ылайыктуу жагдайды тандоо зарыл. *Ал эми эмоцияларды чыгарбай кармоо адамды ичинен бузушу мүмкүн.*

Стресске туруштук берүүгө жетишүү үчүн жалпы психологиялык кеңештер.

- Уйку жана эс алуу. Психологиялык жана физикалык эс алуу баарыбызга керек. Муну унутууга болбойт.
- Хобби. Мында да ошол эле эс алуу тууралуу сөз болуп жатат. Өзүбүзгө жаккан иштерибииз болуп жаткан окуялардан алаксууга, бой таштоого, корогон күчүбүздү калыбына келтирүүгө мүмкүнчүлүк берет.
- Калыбына келүүнүн жана стресстен чыгуунун жеке механизми. Сиздерге мурдагы пункт жана илимий эмгектер жардам берет. Окугула, өнүккүлө жана дал өзүңүзгө туура келгенин тандагыла.
- Жардам. Жардам сурагандан тартынбагыла (психологдон, достордон, туугандардан).

Атайын тапшырма. Стресске туруштук берүү боюнча тизмеге дагы үч пункт кошумчалап, ар бир методиканы атайын бир түс менен белгилегиле.

Мугалим. Чыгып сүйлөгөнүңөр үчүн бардыгыңарга ыраазычылык билдирем. Силер стресс, стресске туруштук берүү түшүнүктөрүн ачып бердиңер жана стрессти кантип контролдоо боюнча кеңеш

61 1- сап – 1-сөз – тексттин темасы (зат атооч), 2- сап – 2 сөз (сын атооч же этиштин бир түрүн сыпаттайт), 3- сап – 3 сөз (этиш же анын бир түрү), тексттин темасы менен байланышкан аракеттерди сыпаттайт, 4- сап – 4 сөз (фраза), автордун эмне жазып жаткандыгына карата сөздү билдирет, 5- сап 1-2 сөз – жыйынтыгы

МЕН СТРЕССИ БАШКАРА АЛАМ!

бердиңер. Эгерде, сабакта алган билимиңерди туура пайдалансаңар, силер жана жакындарыңар үчүн толук, сак-саламат жана кызыктуу жашоого мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Эми кайтарым байланыш үчүн карточкаларды толтургула. Эгерде, кайсы бир команда чыгып сүйлөөнү жана сабактын жыйынтыгын чыгарууну кааласа, мындан да сонун болот.

Окуучулар карточкаларды толтурат. Мугалим баарына ыраазычылык билдирет. Сабак бүттү.

Мугалим үчүн кошумча материал.

Притча: Дүйнө кандай?

Окуучу Акылмандан сурады:

Мугалим, бул дүйнө коркунучтуубу? Же ал адам баласына жакшылык алып келеби?

— Мен сага дүйнөнүн адам баласына болгон мамилеси тууралуу айтып берейин, — деди мугалим.

«Илгери-илгери бир падыша болуптур. Ал ажайып кооз хан сарай салууну буйрук кылыптыр. Анда көптөгөн керемет нерселер бар экен. Анын ичинен эң ажайыбы – сарайда чоң бөлмө болуптур, андагы дубалдар, шыбы, эшиктери, жада калса полдору да күзгүдөн экен. Күзгүлөрү өзгөчө жарык болгондуктан, ага киргендер күзгүнүн алдында турганын, предметтер ушунчалык ачык чагылдырылганын алгач түшүнчү эмес экен. Мындан тышкары, дубалдары кирген адамдын үнү жаңыргандай орнотулуптур. «Сен кимсиң?» – деп сурасаң: «Сен кимсиң? Сен кимсиң? Сен кимсиң?» деп жооп берчү экен.

Күндөрдүн бир күнүндө бул залга ит чуркап кириптир да, таң калып карап, ортодо туруп калыптыр, караса, аны өйдө жактан да, ылдыйдан да толтура ит курчап турат. Ит болсо, ырылдап, тиштерин арсайтса, айланасындагы иттер да аны кайталайт. Аябай коркуп кетип, үрүп жиберсе, анын үргөнү жаңырып, кайталанат.

Ит андан да катуураак үрө баштайт. Жаңырык токтобойт. Ары-бери жүгүрүп, абаны тиштейт, айланасындагы иттер да тишин кычыратып, ары-бери чуркайт.

Эртең менен кызматчылар көптөгөн өлгөн иттердин курчоосунда иттин жансыз денесин табышат. Залда ага зыян келтирүүчү бир да жан жок. Ал эми ит өзүнүн күзгүдөгү сөлөкөттөрү менен алышып жатып өлгөн экен.»

— Көрдүңбү, башка адамдар өзүнөн-өзү жакшылык да, жамандык да кылбайт, - деди Акылман, – айланабызда болуп жаткан окуялар – болгону өз ойлорубуздун, сезимибиздин, каалообуздун, кылык-жоруктарыбыздын таасири, натыйжасы. Дүйнө –бул чоң күзгү.

Төө жөнүндө притча

Бир жолу төө кудукка түшүп кетет, жана адамдарды жардамга чакырайын деп, моюнун созуп, катуу бакыра баштайт. Ээси төөнүн үнүн угуп, чуркап келет да, аны кудуктан чыгарууга аракеттенет. Бирок, жалгыз тартып чыгара албай тургандыгын түшүнүп, ойлоно баштады: «Төөм карып калган, жакында баары бир өлөт, ансыз деле жашыраак, күчтүү төө сатып алайын деп жүргөм. Анын үстүнө кудук да эскирген, качантан бери муну толтуруп салып, жаңысын казайын деп ойлоп жүргөм. Андан көрө, бир ок менен эки коёнду өлтүрүп, бир эле учурда төөнү да, кудукту да көмүп салайын».

Бир айга ойлонуп турат да, коңшуларын жардамга чакырат, алар кетмен, күрөктөрүн алып келип, кудукка топурак таштай баштайт. Байкуш төө башын чайкап, жер тээп, катуу бакырып, боздой берет.

МЕН СТРЕССТИ БАШКАРА АЛАМ!

Бирок, адамдар ага көңүл бурбай, кудукка топурак сала беришет. Бир учурда төө унчукпай калат. Ээси карап, көргөнүнө таң калат. Төө өркөчүнө тийип, түшүп жаткан топуракты буту менен тебелеп, таптай берет. Бир аздан кийин төө баарын таң калтырат: буту менен топуракты тебелеп, жогору көтөрүлүп отуруп, кудуктан чыгып кетет.

Эми ойлонуп көргүлө! Силердин жашооңордо да кыйынчылыктар болушу мүмкүн, ишиңердин жүрүшпөй калышы да келечекте силерге жакшылык алып келиши мүмкүн. Кыйынчылык, жолу болбой калуу, кыйын иш - мунун баары жогору көтөрүлүшүңөр үчүн чакырык болуп саналат!

(Бул уламышты музыканын коштоосунда алдын ала жаздырып коюуга болот.)

Кыйынчылыктарга дуушар болуп эле, дароо жеңилип берүүгө, андан качууга болбойт. Силер жагдайга баа берип, чечүү жолун издешиңер керек, жана мунун баары жакшылык менен бүтөрүнө ишенишиңер зарыл. Сабырдуулук – бул жеңишке алып баруучу ачкыч.

Ник Вуйчич⁶²

Эң коркунучтуусу – бул «дагы болбой калды» деген эмес. Эң коркунучтуусу – бул «болду, мындан ары жасагым келбейт» деген.

Роберт Орбен⁶³

«Сен болжогонундан эр жүрөксүң, ойлогонундан күчтүүсүң. ...»

«... Бүтүндөй жан дүйнөңдү жана жүрөгүңдү муктаж болбогон, баалабаган бирөөгө бербеш үчүн, өзүңдү баркта, урматта...»...

«Эгерде, башыма ушундай кыйынчылык түшкөн болсо, демек, мен аны көтөрө алам».

Маргарет Митчелл⁶⁴

Чөгө көрбө! Бул татаал жашоодогу сенин милдетиң – жүрөгүңдөгү сүйүүнү сактоодо жана эч нерсеге карабастан, көңүлүңдү чөктүрбөдө турат. Башыңа кандай сыноо келбесин, өзүңдү карма жана кайраттуу бол.

Стивен Кинг

62 <https://24smi.org/celebrity/288-nik-vuichich.html>

63 <https://ru.citaty.net/avtory/robert-orben/>

64 <https://24smi.org/celebrity/27737-margaret-mitchell.html>

ӨЗҮ МЕНЕН ЖАНА БАШКАЛАР МЕНЕН ТИЛ ТАБЫША АЛУУ

Сунуш кылынат: притча менен тарбия саатын аяктоо; мугалим үчүн кошумча материалда берилген пикирлерди, маалыматтарды тапшырмалары бар карточкалардын арткы бетине чыгаруу.

Эң коркунучтуусу – бул «дагы болбой калды» деген эмес. Эң коркунучтуусу – бул «болду, мындан ары жасагым келбейт» дегендик.

Роберт Орбен

«Эгерде, башыма ушундай кыйынчылык түшкөн болсо, демек, мен аны көтөрө алам».

Маргарет Митчелл

Сен болжогонуңдан эр жүрөксүң, ойлогонуңдан күчтүүсүң. ... »

Маргарет Митчелл

1-команда

Стресс учурунда адреналин гормону бөлүнүп чыгат

2-команда

Стресстин булактары

3-команда

Стресске туруштук берүү

4-команда

Стресске туруктуулук боюнча методикалар

ӨЗҮ МЕНЕН ЖАНА БАШКАЛАР МЕНЕН ТИЛ ТАБЫША АЛУУ

Максаты:

Класстык сааттын жыйынтыгында окуучулар:

- өзүн таануу көндүмүн бекемдейт;
- өз ишине жоопкерчиликти түшүнүшөт;
- улуттук, диний жана гендердик толеранттуулукту сезишет;
- пикирин өз алдынча билдире алышат;
- конструктивдүү пикирин билдире алышат;
- сергек жашоого үгүттөй алышат.

Класстык саатка сунушталган ресурстар: тапшырмалар, теминдер жана кейстер көрсөтүлгөн карточкалар; флипчарттар жана маркерлер.

ӨЗҮ МЕНЕН ЖАНА БАШКАЛАР МЕНЕН ТИЛ ТАБЫША АЛУУ

Узактыгы: мугалимдин тандоосу боюнча.

Мугалимдин алдын ала даярдыгы:

1. Сунушталган материалдарды изилдейт (шилтемелер, адабият).
2. Сабак өтүү үчүн орун даярдат. Столдорду команда менен иштөөгө ылайыктап жайгаштырат.
3. Негизги түшүнүктөр жана терминдер менен презентация даярдайт (конфликт, толеранттуулук, жумшак карама-каршылык, конструктивдүү сунуштар)
4. Флипчарттар, ручкалар, фломастерлер, калемдер, скотч, магниттер.
5. Тапшырмалары менен карточкалар.
6. Кайтарым байланыш үчүн карточкалар.

Сабактын жүрүшү:

Экранда же доскада В.Домилдин сөзү⁶⁵: «Шорпо жасай албагандар, ботко жасайт».

Мугалим: Бул сөздөрдүн биздин жолугушуубуздун темасына кандай байланышы бар? (*катышуучулардын жообу: бир ишти жасап, аны араң жөнгө салуу; кыйын абалга кептелип, кыйынчылык менен андан чыгуунун жолун табуу ж.б.*)

Жоопторуңар үчүн рахмат. Эмне үчүн адамдар кээде татаал жагдайга дуушар болуп калышат; башкалар менен тил табыша албайт; коллективде ырааттуу иш алып бара албайт жана таарынычы улам көбөйө берет? Бүгүн суроолордун ушул топтомун гана эмес, адамдар ортосундагы түшүнбөстүктүн, талаш-тартыштын, мамилелерди чечишүүнүн келип чыгуу себептерин да чечмелейбиз. Мунун баарына **конфликттер себеп болот.**

Конфликт латын тилиндеги *conflictus* деген сөздөн алынган — кагылышуу дегенди түшүндүрөт жана башка тилдеде да дээрлик өзгөртүлбөй колдонулат (*conflict* — англ., *konflikt* — нем., *conflit* — франц.).

Эрежедегидей эле, конфликт түшүнүгүнүн мазмуну төмөнкү маанилерден турат:

1. Ачык, көбүнесе узак созулган күрөштүн абалы.
2. Адамдар, идеялар же кызыкчылыктар ортосунда мамилелердеги дисгармония абалы; карама каршылыктардын кагылышы.
3. Психикалык күрөш, ал бири-бирин жокко чыгаруучу импульстардын, каалоо же тенденциялардын бир эле убакта болушунун натыйжасында келип чыгат.
4. Мүнөздөрдүн же күчтөрдүн бири-бирине каршы турушу.

Буга кантип жол бербөө керек? Конфликт учурунда «боткону кайнатканды жана ашаганды» токтотууга болот? Келгиле чечишип алалы!

Педагог катышуучуларды командаларга бөлөт. Бардык командаларга бирдей тапшырма бери-

ӨЗҮ МЕНЕН ЖАНА БАШКАЛАР МЕНЕН ТИЛ ТАБЫША АЛУУ

лет. Катывшуучулар даярдалган флипчарт барактарга төмөнкү суроолорго жооп жазышат.

1-суроо. «**Конфликттин келип чыгышына эмне себеп болду?**».

2-суроо. «**Конфликтти болтурбоонун кандай жолдору бар?**»

3-суроо. «**Конфликттин үч оң жагын атагыла**» (бул суроо креативдүү ой жүгүртүү үчүн)

Ар бир суроого даярданууга 2 мүнөт берилет.

Тапшырма аткарылгандан кийин, катышуучулар жоопторун беришет. Ар бир командага презентация үчүн 2 мүнөт берилет. Зарылдыгына жараша, мугалим жоопторго комментарий берет жана туура багытка салат.

Мугалим. Силердин жообуңардан тыянак кылабыз, демек, конфликт ар түрдүү түрткүлөрдөн улам чыгышы мүмкүн, бирок себептери окшош: максаттардын, каалоо, баа берүүлөрдүн дал келбеши, башкаларды сыйлабоо, сүйлөшө албоо. Бул адатта айтылып жүргөн «зыяндуу» конфликттер.

Конфликт – бул, адамдар арасындагы касташуу, коркунуч, жек көрүү сезимдерин жаратуучу каршылык, кагылышуу. Окумуштуулар конфликттин ар башка түрлөрүн аныкташкан. Эң кеңири тараганы – **башкарууга болбогон конфликт**. Мисалы, тыныгуу учурунда коридордо бизди кокустан түртүп кетишти. Силер: «Эй, каякка шашып атасың? Кечирим сура!» деп ачууландыңар. Ал орой жооп берүүгө аргасыз болду: «Жакпаса, класстан чыкпай отурбайсыңбы!» Натыйжада, бул мушташууга чейин жетиши мүмкүн.

Конфликттин башка түрү – **курч абал** (ички конфликт). Мисалы, окуучулар мектептин ашканасында кезекте турушат. «Билеги күчтүү» бирөө күчүнө таянып, баарынан алдыга өтүп кеткиси келет. Бирок, буга бирөөсү чыдабай, каршылык көрсөтөт, жыйынтыгында, кезектегилер да аны колдоп, чыр-чатак чыгып кетет. Конфликттин бул түрү «төмөндөн баштоо» деп аталат.

Мындан тышкары, үчүнчү түрү да бар – **сөздөн качуу**, мында адам сүйлөшкүсү келбегендигин ачык эле көрсөтөт.

Мындай конфликттердин кандай зыяны бар? Биринчиден, конфликттен адамдын абийирине доо кетет. Экинчиден, конфликттин ар бир мүнөтү үчүн 20 мүнөт тынчсызданууга туура келет, иш да жүрбөйт, деги эле колуңан баары түшөт. Үчүнчүдөн, ден-соолук жабыркайт – нерв системасына, жүрөккө, тамырларга зыян келтирет. Ошондуктан, мындай конфликттерге жол бербөөнү үйрөнүү зарыл.

Эң оболу, тыюу салынган ыкмаларды колдонууга болбойт – бул: «Койчу!», «Сен эмнени түшүнмөк элең?», «Өзүң акылдуу эле адамсың, бирок болбогон нерсени сүйлөйсүң?». Тескерисинче, «менимче», «мүмкүн мен жаңылып жаткандырмын», «макул болушуң мүмкүн» ж.б. сөздөр сыйкырдуу таасирин тийгизет. Конфликт учурунда туура кадам жасоодо, ден-соолугуңар сакталат, силерди эле эмес, башкаларды да тынчтандырып, бактылуу кылат.

Башынан көптү өткөргөн, улгайган аялдан: «Апа, сиз көптү көргөнсүз, жашооңуз оңой болгон эмес, бирок жан дүйнөңүз азыркыга чейин жаш жана кубанычка толуп турат. Муну сыры барбы?», – деп сурашыптыр.

— Албетте, бар. Жашоомдо болгон жакшы нерселердин бардыгын жүрөгүмө сактайм, ал эми жакпаган нерселерди сууга «жазып» койгом. Антпесем, алар жүрөгүмдү көп жеринен тилип, изин калтырмак. Азыркы учурда жүрөгүмдө кубаныч, гүлдөрдүн жыпар жыты!

ӨЗҮ МЕНЕН ЖАНА БАШКАЛАР МЕНЕН ТИЛ ТАБЫША АЛУУ

Ошондуктан, жүрөгүңөрдү ыраазычылыкка жана сүйүүгө толтургула, анткени, бул сезимдер жакшыны ыраазычылык менен эстөөгө жана жаманды сүйүү менен кечирүүгө жардам берет!

Мугалим. Оору сыяктуу эле, конфликтти да жөнгө салууга караганда, алдын алган жакшы. Эми конфликт жагдайларды алдын алууну үйрөнөбүз. Мунун көптөгөн жолдору бар. Анын ичинен эң эле кеңири тараган эки жолун карайбыз. Конфликтти алдын алуунун биринчи ыкмасы – **жумшак каршылык көрсөтүү**. Жумшак каршылык көрсөтүү – бул, жумшак түрдө айтылган, чечкиндүү каршылык. Мындай жол менен башка адамды капа кылбастан, өз позицияңарды коргоого болот.

Мисалы: Мисалы, сабак учурунда классташыңардын мугалимдин сабак өтүүсүнө жолтоо кылып, улам кошо сүйлөп жатышы силерге жакпай жатат. Ага бул тууралуу кыйытып айтып, акырындык менен каршылыгыңарды билдирсеңер болот.

(Командалар 1 мүнөт ичинде каршылыгын жай формада билдирет жана талкуулайт. Бардык катышуучулар бир эле сөздөрдү кайталаса боло берет. Башкысы, алар керектүү интонацияны табуусу – абийирине доо кетирбей, жумшак формада айтуусу зарыл.)

Жай, жумшак формадагы болжолдуу сөздөр:

- Сардор, сени менен урушкум келбейт, бирок, сенин сабакка жолтоо болуп, уктурбай жатканың мага жаккан жок!
- Саида, таарынба, бирок мындай жорук сага жарашпайт!

Экинчи ыкма **конструктивдүү сунуш** деп аталат. Бул компромисске келүү аракети, башкача айтканда, баарына туура келет. Анда конкреттүү бир учурларды алып көрөлү.

(Командалар 1 мүнөт ичинде каршылыгын конструктивдүү сунуш формасында билдирет жана талкуулайт. Бардык катышуучулар бир эле сөздөрдү кайталаса боло берет. Башкысы, алар керектүү интонацияны табуусу – абийирине доо кетирбей, жумшак формада айтуусу зарыл.)

Болжолдуу жооптор:

- Сардор, менимче, сенин улам эле мугалимдин сөзүн бузушуң туура эмес. Суроолорундун баарын жазып, сабактын акырында берсең жакшы болмок.
- Саида, мен түшүнүп турам, сен көп окуйсуң. Балким, мугалим менен кеңешип көрүп, кийинки теманы класска сен айтып берерсиң?

Мугалим: Жумшак каршылык көрсөтүү жана конструктивдүү сунуш – бул, жүрүм-турумдун эки ыкмасы, алар конфликтти болтурбоого жана ар-намысты сактоого жардам берет.

Эгерде, конфликтти өз учурунда токтотпосо, ал өрт сыяктуу күч алып кетиши мүмкүн. Ошондуктан, кээде аны өчүрүү мүмкүн эмес. Эгерде, бул эки элдин ортосундагы конфликт болсо, аёсуз согуш менен аякташы мүмкүн. Анда конфликт болуп жаткан районго тынчтык орнотуучулар, арачылар келиши мүмкүн, алар эки тараптын ортосундагы кастыкты, жек көрүүнү басууга, сүйлөшүүнү калыбына келтирүүгө аракеттенет.

Силерге арачынын ролун сунуштайм. Ар бир команданын милдети – конфликт жагдайды чечүү стратегиясын иштеп чыгуу. Ар бир кадамды-суроолорду жана/же тастыктоолорду жазып чыгып, чырдашкан талаптарды элдештирүү зарыл. Бардык командалардын даярданышы үчүн 10 мүнөт убакыт берилет. Сөз сүйлөөгө – 3-5 мүнөт берилет.

ӨЗҮ МЕНЕН ЖАНА БАШКАЛАР МЕНЕН ТИЛ ТАБЫША АЛУУ

Мугалим чырдашкан тараптардын ролун аткаруу үчүн, эки окуучуну алдын ала даярдайт.

Жакында класста Акбар жана Дилшод деген эки достун ортосунда конфликт чыкты.

Акбардын жакшы көргөн футболдук командасы оюнда утуп чыгып, ал эми Дилшод күйөрманы болгон команда утулуп калган, талаш ушундай келип чыккан. Ошондон кийин Акбар жолуккан сайын жеңиш тууралуу айтып, мактанып, Дилшоддун ачуусуна тийген. Дилшод акыры чыдабай кетип, алгач Акбарга сөз менен акаарат келтирип, андан кийин мушташа кеткен.

Мугалимге сунуштар: кейстер ар кандай болушу мүмкүн. Аларды түзүү үчүн мектеп психологун чакырууга жана аны менен бирге сабак өтүүгө болот. Зарылдыгына жараша психолог сабактын катышуучуларына конфликтти чечүүнүн стратегиясын иштеп чыгууга жардам берет.

Конфликтти чечүүнүн мисалы

Тынчтык орнотуучулар. Балдар, кандай дейсиңер, ушул конфликттен биз чарчадык окшойт. Бирок, эч ким биринчи болуп элдешүүгө кадам жасагысы келбей жатат. Келгиле ортого чыгып, элдешүү, достук жана тынчтык үчүн кадам жасайлы. Келгиле да, бири-бириңерге бет маңдай тургула.

Акбар менен Дилшод (урушкан тараптар) доскага чыгып, бири-бирине бет маңдай турушат.

Тынчтык орнотуучулар. Мындай кадам жасоо үчүн силер биздин суроолорубузга так жана ак ниет жооп беришиңер керек. Эми биринчи кадамды баштагыла!

Окуучулар бири бирине карай биринчи кадам жасап, басышат.

Эми биздин суроолорубузга так жана чын ниетиңер менен жооп бергиле: «Менин кайсы каалоом конфликтке алып келди?» жана «Мени менен конфликтке барган адам эмнени каалайт?»

Окуучулар кезек менен жооп берет.

Эми, экинчи кадамды баскыла.

Окуучулар бири бирине карай дагы бир кадам басышат.

...кийинки суроолорго жооп бергиле: «Конфликт эмнеден келип чыкты? Экөөбүздүн тең каалаганыбыз бирби? Же бир учурда ар башка нерселердин болушун каалайбызбы?»

Окуучулар жооп берет.

Үчүнчү кадамды басабыз.

Балдар бири бирине карай дагы бир кадам басышат.

Өзүңөрдөн сурагыла: «Экөөбүз тең каалаган нерсебизге жете турган чечим ойлоп таба аламыз? Ал кандай чечим болушу мүмкүн?»

Балдар жооп беришет.

Эми өзүңөрдөн сурагыла: «Каршылашым экөөбүз биригип мындай чечимдин канчоосун ойлоп таба алабыз?»

ӨЗҮ МЕНЕН ЖАНА БАШКАЛАР МЕНЕН ТИЛ ТАБЫША АЛУУ

Окуучулар жооп беришет.

Мүмкүн болуучу компромисстер табылганда төртүнчү кадамды басуу керек.

Балдар бири-бирине карай дагы бир кадам басышат.

Ойлонгула, ушул чечимдердин ичинен эң жакшысы кайсы? Сунуш кылынган чечимдердин ар биринин жыйынтыгы эмнеге алып келет? Анын жыйынтыгына мен ыраазы боломбу? Менин каршылашым ыраазы болобу?

Балдар жооп беришет.

Биз дээрлик конфликтти жойдук – бешинчи кадамды жасайбыз.

Окуучулар бири-бирине карай дагы бир кадам жасашат.

Кайсы чечим экөөбүзгө тең жагат жооп беребиз? Бул чечимдерди аткарабызбы?

Балдар жооп беришет.

Бир кадам калды!

Окуучулар бири-бирине карай дагы бир кадам жасашат.

Акыркы суроого жооп берүү керек: «Элдешүүнү эмнеден башташыбыз керек? Биз жаңылбаганыбызды эмнеден билебиз?» (Бири-бири менен кол алышуу керек.)

Балдар бири-бири менен кол алышат.

Мугалим. Мына биз конфликтти жойдук – балдар элдешип алышты. Бирок мугалим же улуу адам дайыма эле жаныңарда боло бербейт. Мындай учурларда ар бириңер тынчтык орнотуучу боло аласыңар жана конфликтти баса аласыңар, же болбосо урушуп жаткандарды ажырата аласыңар.

Адам эмоционалдык жактан өтө капа болуп турган учурда өзүн кармап, сезимдерин башкара билүүсү керек жана кандай жагдай болбосун адилеттүү болуу керек. Себеби бул адамдардын ортосундагы конфликттерди болтурбоонун аракети жана ал коомчулукту кылмыштардан сактайт.

Корутунду

Сабактын аягында ар бир команда төмөнкү эки суроого жооп берет:

1. Бүгүнкү сабак натыйжалуу болушу үчүн биз эмне кылдык?
2. Бүгүнкү сабактан алган билим бизге кандай жакшы натыйжаны берет?

Даярданууга берилген убакыт 5 мүнөт. Чыгып сүйлөөгө 2 мүн.

Мугалим. Конфликт учурга жай гана туруштук берүү же конструктивдүү сунуш киргизүү жолу менен тынчтык орнотуучу болуу, конфликттин алдын ала билүү – коомчулуктун ийгиликтүү болушуна, улуттун өсүп-өнүгүүсүнө жана тынчтыкта жашоосуна шарт түзөт.

Кайтарым байланыш үчүн карточкаларды толтуруп берүүнү суранам. Бардыгыңарга рахмат! Туура чечим кабыл алууда ийгиликтер коштосун!

ТЫНЧТЫК МАДАНИЯТЫ – ЗОМБУЛУКТАН АРЫЛУУ⁶⁶

Максаты:

Класстык сааттын жыйынтыгында окуучулар:

- басмырлоо жөнүндө түшүнүк эмне экендигин билишет;
- зомбулуктун кандай түрлөрү бар экендигин, зомбулукту жеңүүнүн кандай жолдору бар экендигин билишет;
- тынчтык маданияты жана зомбулуксуз чөйрөдөгү билимдерин жана сабактан алган көндүмдөрүн бышыктайт;
- адамды тарбиялоодогу боорукерлик жана ырайымдуулуктун, адамдын жеке инсандыгын сыйлоонун маанисин үйрөнүшөт;
- кызматташуу, топтордо иштөө боюнча билимин бышыкташат;
- маалыматты талдоо көндүмдөрүн бышыкташат.

Класстык саат үчүн сунушталган ресурстар: Тынчтык маданияты жөнүндө декларация.

Узактыгы: мугалимдин тандоосу боюнча.

Класстык сааттын жүрүшү:

1-кадам. Мугалим видеороликти көргөндөн кийин окуучуларга басмырлоо деген сөзгө аныктама берүүнү сунуштайт жана «зомбулук» деген сөзгө түшүндүрмө берет.

2-кадам. «Аквариум» техникасы.

Окуучулар эки топко бөлүнөт жана эки айлананын ичине отурушат. Ички айлана кичирээк – катышуучулардын саны аз, алар ал жерде отуруп алып сунушталган проблеманы талкуулашат. Тышкы айланадагылар талкууга катышууга укугу жок – алар болгону угушат.

Талкуу үчүн маселе:

Махатма Гандинин зомбулуксуздук философиясынын негизги принциптери. Катышуучулардын милдети: 5 мүнөттүн ичинде ушул маселени талкуулап, зомбулуктун алдын алууга багытталган сунуштарды киргизүү.

Андан кийин бул проблема боюнча тышкы айланада отургандар өз пикирин айтышат. Иштин натыйжасы катары жалпы аракет менен түзүлгөн зомбулуктун алдын алуу боюнча чаралар тууралуу сунуштар берилиши керек.

ТЫНЧТЫК МАДАНИЯТЫ – ЗОМБУЛУКТАН АРЫЛУУ

Махатма Ганди жөнүндө кыскача маалымат

М.Ганди – индиялык саясий жана коомдук ишмер, Индиянын көз карандысыздыгы үчүн кыймылдын жетекчилеринин жана идеологдорунун бири. Анын зомбулуксуздук (сатьяграха) философиясы дүйнөнү тынчтык жолу менен өзгөртүүчүлөрдүн тарапташтарынын кыймылына таасирин тийгизген.

https://www.youtube.com/watch?v=IGKRnvUZp5k&ab_channel=ShortHistory

3-кадам. Класстык саатта видеоролик көрүү сунушталат, андан соң мугалим (же окуучулардын бири) класска «Зомбулуксуздук философиясы жана идеологиясы»⁶⁷ макаласынан үзүндү окуп берет.

«Зомбулукка жана адилетсиздикке карата адамдардын таасир этүүсү үч формада болушу мүмкүн, ал – пассивдүүлүк, зомбулук менен жооп кайтаруу, активдүү зомбулуксуздук. Пассивдүүлүктү М. Ганди кара ниеттикке моюн сунуу, адамдын кул мүнөзгө ээ болуусу катары караган. Пассивдүүлүк активдүү зомбулуксуздукка каршы келет жана милдеттүү түрдө андан баш тартуу керек. Зомбулуксуздук коркуу сезимин жеңүүгө үйрөтөт. Зомбулукка зомбулук менен жооп кайтаргандар... алардын позициясы пассивдүүлүктөн дагы жогору. Биз зомбулук менен жооп кайтарган учурда, каршылашыбызга (агрессорго же душманга) бизге карата күч колдонуусуна жол беребиз. Демек, муну менен биз өз принциптерибизди (адамды сыйлоо) жана максаттарыбызды (адилеттүүлүккө жана тынчтыкка умтулуу) жокко чыгарабыз. Башканы жеңүүдөн мурда биз өзүбүздөгү адамгерчиликти талкалайбыз. Жакшы максаттар үчүн пайдаланылса дагы, кара ниеттүүлүк биздин адамдык касиетибизди бузат. Зомбулуксуздуктун максаты – каршылашыңды же душманыңды жеңүү эмес, адилетсиздикти жеңүү, чыр-чатакты жеңүү жана мунун жардамы менен бардыгы үчүн ыңгайлуу шарт түзүү. Зомбулуксуздук адилеттүүлүктүн, чынчылдыктын жана сүйүүнүн үстөмдүгүн орнотот. Зомбулуксуздук - адилетсиздикти абийирдин деңгээлинде жеңүү дегенди түшүндүрөт. Ал адилетсиз тартиптерге жана мыйзамдарга баш ийбейт, же адилетсиздик болгон учурларда иш-аракеттерге барууга жана адам укугун бузууга жол бербейт. Зомбулуксуздук адам өмүрүн кыйган жана материалдык баалуулуктарды бузууга жол берген адилетсиз системанын иштеши-не мүмкүндүк бербейт.»

4-кадам. Мугалим окуучулар менен бирге зомбулуктун алдын алуу боюнча үч багыттагы: пассивдүүлүк, зомбулук менен жооп кайтаруу, активдүү зомбулуксуздук боюнча сунуштарды топторго бөлүштүрөт. Мисалы, биринчи учурда – жагдайга моюн сунуу (окуучулар Л.Н. Толстойдун «Согуш жана тынчтык» романы менен тааныш жана Платон Каратаев эсинде болушу керек); экинчи учурда – кылмыш үчүн өлүм жазасына тартуу; үчүнчү учур – жарандардын баш ийбегендиги (диссиденттердин, Ганди ж.б кыймылы).

Мугалим балдар менен маектешет. Иш-аракеттердин кайсы варианты адам үчүн артыкчылыктуу? Коом үчүн ылайыктуу? Эмне себептен ушундай деп ойлойсуңар?

5-кадам. Документтер менен иштөө. Бул иш сабакта башталат: окуучулар «Тынчтык маданияты жөнүндө декларациянын» 1-3-беренелери менен таанышып чыгат жана мындай иш-аракеттердин зарылдыгы тууралуу өз пикирлерин айтышат. «Тынчтык маданияты жөнүндө декларацияны» тактага илип коюу же көчүрмөлөрүн чыгарып коюу керек, себеби ал боюнча үй тапшырмасы берилет.

6-кадам. Мугалим суроо берет:

ТЫНЧТЫК МАДАНИЯТЫ – ЗОМБУЛУКТАН АРЫЛУУ

1. Бүгүнкү сабактан эмнени үйрөндүм/билдим?
2. Зомбулукка каршы күрөшүүдө кайсы жолун тандайм?
3. Жеке мен үчүн зомбулукка жана басмырлоого каршы күрөшүүнүн мааниси кандай?

Класстан тышкаркы иш (үй тапшырмасы же кийинки иш-аракет): «Декларациянын» текстин окуп чыгуу. «Зомбулуксуз дүйнөнү кантип курабыз» деген темада эссе жазуу.

Вариант: «Тынчтык маданияты жөнүндө декларация» макаласынын көчүрмөсүн ар бир топко тартып берүүгө болот.

Мугалимге жардам:

Махатма Гандинин жашоо принциптери

Махатма Гандини тааныштыруунун кажети жок. Индияда анын аты өтө сыйлуу, сыйына турган адам катары таанымал. Аны бүткүл дүйнө жүзү өз өлкөсүн 1947-жылы британ өкмөтүнөн көз карандысыздыкка алып келген адам катары билет.

https://www.youtube.com/watch?v=9ikYbAbHzSA&ab_channel=AIDazMage

Тынчтык маданияты жөнүндө декларация⁶⁸

1998-жылдын 10-ноябрында БУУнун Башкы ассамблеясынын 53-сессиясында кабыл алынган

Тынчтык маданиятынын мааниси жана мазмуну

1-берене. Тынчтык маданияты – бул жашоону жана бардык адам укуктарын сыйлоону чагылдырган жана кубаттаган баалуулуктардын, дүйнө таанымдардын, салттардын, жүрүм-турумдардын жана жашоо образдарынын жыйындысы;

- зордук-зомбулуктун бардык түрлөрүнөн баш тартуу жана алардын себептерин жоюу жана көйгөйлөрдү диалог жана сүйлөшүүлөр аркылуу чечүү жолу менен зордук-зомбулук коштолгон конфликттердин алдын алууга умтулуу;
- азыркы жана келечек муундарды өнүктүрүү жана курчап турган чөйрө жаатындагы керектөөлөрүн адилеттүү канааттандыруу процессине толук катышууга умтулуу;
- аялдар жана эркектер үчүн бирдей укуктарды жана мүмкүнчүлүктөрдү өнүктүрүүгө көмөк көрсөтүү;
- ар бир адамдын ой-пикирин билдирүү жана маалымат алуу эркиндигине болгон укуктарын таануу;
- эркиндик, адилеттүүлүк, демократия, толеранттуулук, тилектештик, кызматташтык, плюрализм, маданий көп түрдүүлүк, элдердин, этникалык, диний, маданий жана башка топтордун жана жеке адамдардын ортосундагы диалог жана өз ара түшүнүшүү принциптерине берилгендик.

2-берене. Тынчтык маданияты – бул жеке, жамааттык жана институтционалдык мүнөздөгү кайра жаралуу процесси. Ал элдин өздөрүнүн ишенимдеринен жана иш-аракеттеринен куралып, ар бир өлкөдө конкреттүү тарыхый, социалдык-маданий жана экономикалык шарттарга жараша өнүгөт. Тынчтык маданиятынын ачкычы – бул катуу атаандаштыкты жалпы баалуулуктарга жана максаттарга негиздел-

68 Тынчтык маданияты жаатындагы декларация жана Иш-аракеттердин программасы [эл. ресурс] Башкы ассамблеянын 1999-жылдын 13-сентябрындагы 53/243 резолюциясы кабыл алынган/ URL: https://www.un.org/ru/documents/ded_conv/dedarations/culture_of_peace.shtml

ТЫНЧТЫК МАДАНИЯТЫ – ЗОМБУЛУКТАН АРЫЛУУ

ген кызматташтыкка айландыруу. Тынчтык маданияты, атап айтканда, конфликттүү тараптардан бардык деңгээлдеги жалпы кызыкчылыкты көздөгөн максаттарга, анын ичинде өнүгүү процессине жетүү үчүн биргелешип аракеттенүүнү талап кылат.

3-берене. Тынчтык маданиятынын максаты төмөнкүлөр болуп саналат:

- баалуулуктарды, дүйнө таанымдарды жана жүрүм-турумдун ар кандай түрлөрүн тынчтык жана зомбулуксуз маданиятты калыптандырууга салым кошо тургандай кылып өзгөртүү;
- коомдун бардык катмарындагы адамдарга диалог, ортомчулук жана консенсус түзүү көндүмдөрүн жайылтуу;
- авторитардык түзүмдөрдү жана эксплуатацияны демократиялык катышуу менен алмаштыруу, адамдардын өнүктүрүү процессине толук катышуусуна шарт түзүү;
- мамлекеттердин ичиндеги, ошондой эле алардын ортосундагы жакырчылыкты жана олуттуу теңсиздикти жок кылуу жана кеңири катышуу менен адамдардын туруктуу өнүгүүсүнө көмөктөшүү;
- аялдардын саясий жана экономикалык чөйрөдө укуктарын кеңейтүү жана бардык деңгээлдердеги чечимдерди кабыл алууда аялдардын адекваттуу өкүлчүлүгүн камсыз кылуу;
- маалыматтын эркин болуусун колдоо жана башкаруу маселесинде, ошондой эле экономикалык жана социалдык маселелер боюнча чечимдерди кабыл алууда натыйжалуулукту жана отчеттуулукту камсыз кылууга колдоо көрсөтүү;
- бардык элдердин ортосундагы түшүнүүчүлүктүн, сабырдуулуктун жана тилектештиктин идеалдарын илгерилетүү жана ошону менен маданий көп түрдүүлүктү урматтоого көмөк көрсөтүү. Бай каада-салттары жана баалуулуктары бар ар бир өлкө тынчтык маданиятына олуттуу салым кошуусу керек жана алар аны жайылтуунун пайдасын гана көрөт.
- Тынчтык маданиятын көтөрүүгө багытталган негизги катышуучулар жана негизги багыттар.

4-берене. Тынчтык маданиятын калыптандыруу ар тараптуу тарбиялык, коомдук жана жарандык иш-аракеттерди аткарууну талап кылат. Бул бардык курактагы адамдарга тиешелүү. Бул ачык, глобалдуу стратегия тынчтык маданияты адамдардын жүрөгүндө жана аң-сезиминде терең түнөк алуусун камсыз кылууга багытталган.

5-берене. Адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин урматтоону жана коргоону камсыз кылуу үчүн негизги жоопкерчиликти өзүнө алган мамлекет жарандык коомдун бардык өнөктөштөрү менен кызматташууда Тынчтык маданиятын өнүктүрүү үчүн шарттарды жана өбөлгөлөрдү түзүүдө жана бекемдөөдө абдан маанилүү роль ойнойт.

6-берене. Билим берүү – тынчтык маданиятын түзүүнүн негизги каражаты. Бул максатка жетүү үчүн билим берүүнүн бардык аспектилерин колдонуу зарыл.

7-берене. Жарандык коом демократиялык принциптерди орнотууга жана коом, адам жана айлана-чөйрөнүн ортосундагы мамилелерде гармонияга жетишүүгө багытталган иш-чараларга толук тартылышы керек.

8-берене. Жалпыга маалымдоо каражаттары өздөрүнүн күчтүү тарбиялык ролунан тышкары, пикир, сөз жана маалымат эркиндигин камсыз кылууда чечүүчү ролду ойнойт.

9-берене. Негизги роль ишмердүүлүгү адамдардын аң-сезимине түздөн-түз таасирин тийгизген-

ТЫНЧТЫК МАДАНИЯТЫ – ЗОМБУЛУКТАН АРЫЛУУ

дерге таандык. Булар, атап айтканда, саясий лидерлер, өкмөттүн, парламенттин жана башка шайлануучу органдардын мүчөлөрү, мугалимдер, журналисттер; интеллектуалдык коомчулук, үй-бүлө, диний лидерлер; ар кандай деңгээлдеги менеджерлер; өкмөттүк эмес уюмдар. Алардын ортосундагы өнөктөштүк ишинин натыйжалуулугун бир топ жогорулатат.

10-берене. Илимий, философиялык жана чыгармачылык иш менен алектенгендердин бардыгы, тынчтык маданиятын бекемдеген ыргактуу өнүгүүгө жана илимий изилдөөлөрдүн жана көркөм чыгармачылыктын натыйжаларын, билимдерди биргелешип пайдаланууга колдоо көрсөтүүдө өзгөчө ролду ойнойт.

Тынчтык маданияты боюнча иш-аракеттер программасы

11-берене

Адамдын бардык укуктарын урматтоого багытталган иш-чаралар:

- а)** Вена декларациясынын жана Иш-аракеттер программасынын жоболорун толук ишке ашыруу;
- б)** Адамдын бардык укуктарын колдоо жана коргоо боюнча улуттук иш-аракеттер пландарын иштеп чыгууга көмөк көрсөтүү;
- в)** Адам укуктары жаатында, анын ичинде адам укугу маселелери менен алектенген улуттук институттардын негизинде, улуттук институттарды жана потенциалды бекемдөө;
- г)** Өнүктүрүү укугу жөнүндө декларацияда жана Вена декларациясында жана Иш-аракеттер программасында бекитилген өнүктүрүү укугун ишке ашыруу жана аткаруу;
- д)** Бириккен Улуттар Уюмунун Адам укуктары боюнча он жылдык билим берүүнүн максаттарына жетүү (1995-2004-жылдар);
- е)** Адам укуктарынын жалпы декларациясын бардык деңгээлдерде жайылтуу жана пропагандалоо;
- ж)** Бириккен Улуттар Уюмунун Адам укуктары боюнча Жогорку комиссарына анын мандатын аткаруусуна мындан ары колдоо көрсөтүү.

12-берене.

Аялдардын жана эркектердин ортосундагы теңчиликти камсыз кылуу боюнча иш-чаралар:

- а)** Бардык тиешелүү эл аралык документтерди аткарууда гендердик маселелерди интеграциялоо;
- б)** Аялдардын жана эркектердин ортосундагы теңчиликке жетүүгө көмөк көрсөтүү каралган эл аралык документтерди мындан ары аткаруу;
- в)** Аялдардын абалы боюнча бүткүл дүйнөлүк төртүнчү конференцияда кабыл алынган Иш-аракеттердин Пекин платформасын аткаруу, адекваттуу ресурстарды изилдөөнүн жана улуттук иш-аракеттер планын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу аркылуу саясий эркти мобилизациялоонун негизинде;
- г)** Социалдык жана экономикалык чөйрөдө, саясий чечимдерди кабыл алуу жаатында аялдардын жана эркектердин ортосундагы теңчиликке жетүүгө көмөк көрсөтүү;
- д)** Бириккен Улуттар Уюму системасынын тиешелүү органдарынын аялдарга карата кемсинтүүнүн жана зомбулуктун бардык формаларын жоюу боюнча иш-аракеттерин мындан ары күчөтүү;

ТЫНЧТЫК МАДАНИЯТЫ – ЗОМБУЛУКТАН АРЫЛУУ

е) Зомбулуктун бардык түрлөрүнүн, анын ичинде үй-бүлөдөгү, жумуш ордундагы жана куралдуу кагылыштардын жүрүшүндөгү зомбулуктун курмандыгы болгон аялдарга көмөк көрсөтүү жана жардам берүү.

13-берене. Демократиялык катышууну бекемдөө боюнча иш-чаралар:

а) Демократиялык принциптерди жана ыкмаларды жайылтууга багытталган бардык иш-чараларды бекемдөө;

б) Бардык деңгээлдеги формалдуу, формалдуу эмес жана расмий эмес билим берүүнүн демократиялык принциптерине жана ыкмаларына өзгөчө көңүл буруу;

в) Мамлекеттик кызматчыларды кесиптик даярдыктан өткөрүү жана потенциалын өнүктүрүү аркылуу, демократиялык процесстерди өнүктүрүүгө шарт түзгөн жана алардын туруктуулугун камсыз кылган улуттук институттарды жана процесстерди түзүү жана бекемдөө;

г) Кызыкдар мамлекеттердин өтүнүчү боюнча жана Бириккен Улуттар Уюмунун тиешелүү жетектөөчү принциптеринин негизинде шайлоолорду өткөрүүгө жардам берүү менен демократиялык катышууну бекемдөө;

д) Терроризмге, уюшкан кылмыштуулукка, коорупцияга, ошондой эле тыюу салынган баңги заттарын өндүрүүгө, сатууга жана колдонууга жана демократиялык процесстердин бузулушуна алып келген жана тынчтык маданиятын толук орнотууга тоскоолдук кылган акча каражатын адалдоого каршы күрөшүү.

14-берене.

Өз ара түшүнүшүү, сабырдуулук жана тилектештикти колдоо боюнча иш-чаралар:

а) Сабырдуулук принциптери декларациясын жана Бириккен Улуттар Уюмунун сабырдуулукка арналган жылына (1995-жыл) байланыштуу мындан аркы иш-аракеттер планын ишке ашыруу;

б) Бириккен Улуттар Уюмунун камкордугу астындагы цивилизациялардын ортосундагы маектешүү жылынын (2001-жыл) алкаганда иш-чараларды өткөрүүгө көмөктөшүү;

в) Жергиликтүү жана негизги калк колдонуп келген талаш-тартыштарды жөнгө салуунун жана сабырдуулукту жайылтуунун жолдорун жана салттуу ыкмаларын, алардан тиешелүү сабак алуу максатында изилдөөнү улантуу;

г) Жалпы коомчулук арасында, өзгөчө аялуу катмардагы топтогу адамдарга карата түшүнүктү тереңдетүүгө, сабырдуулукту бекемдөөгө жана тилектештикти чыңдоого багытталган иш-чараларды колдоо;

д) Дүйнөдөгү негизги калктардын эл аралык он жылдыгынын максаттарына жетүүнү мындан ары колдоо;

е) Качкындарга жана аргасыздан көчүп келгендерге карата сабырдуу болууга багытталган иш-чараларды колдоо жана алардын өз эрки менен кайтуусун жана социалдык интеграциялоону эске алып, алар менен тилектештикти күчөтүү;

ж) Мигранттарга карата сабырдуу болууга багытталган иш-чараларды колдоо жана алар менен тилектештикти күчөтүү;

з) Жаңы технологияларды талаптагыдай пайдалануу жана маалымат таратуу аркылуу, бардык калктардын ортосунда түшүнүүнү тереңдетүүнү, сабырдуулукту бекемдөөнү жана кызматташтыкты кеңейтүүнү жайылтуу;

и) Калктардын ортосунда; ошондой эле өлкөлөрдө жана өлкөлөрдүн ортосунда түшүнүүнү тереңдетүүгө, сабырдуулукту бекемдөөгө, тилектештикти чыңдоого жана кызматташтыкты кеңейтүүгө багытталган иш-чараларды колдоо.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

Максаты:

Класстык сааттын (иш-чаранын) жыйынтыгында окуучулар:

менталдык карта түзгөндү үйрөнүшөт;

- маданияттын жана илимдин өнүгүшүнө Борбордук Азиянын белгилүү ойчулдарынын кошкон салымын талдашат;
- талкуу жүргүзүү алгоритмдерин үйрөнүшөт;
- «Натыйжалуулук жана Ишке ашыруу» матрицасын түзүшөт;
- топтордо иштөө көндүмдөрүн бышыктайт.

Класстык саатка сунушталган ресурстар:

Узактыгы: мугалимдин тандоосу боюнча.

Класстык сааттын жүрүшү:

Мугалимдин кириш сөзү:

Ар бир адамдын жана бүтүндөй коомдун ийгиликтүү ишмердүүлүгүнүн негизи инсандык өнүгүү болуп саналат. Өткөндү билбесең келечек жок, анткени өткөнгө кайрылуу менен биз суроолорго жооп издеп, билимибизди улап, учурдун көйгөйлөрүн чечебиз. Биз баарыбыз чыгыштын белгилүү окумуштууларын билебиз. Борбордук Азиянын ойчулдарынын адабият жана поэзия, химия, математика, философия, медицина, астрономия, музыка, ботаника, психология, педагогика, геология боюнча урпактарга калтырган мурасы теңдешсиз. Ойчулдар алардын ар бирине өздөрүнө тиешелүү болгон кайсы бир жаңылыктарды киргизген, натыйжада бир нече доорлордун аралыгында жашап өткөн көптөгөн окумуштуулар үчүн илимий ачылыштардын өзөгү болуп калды. Бүгүн биз Борбордук Азиянын ойчулдарынын идеялары жана концепциялары боюнча **кызыктуу саякат жасайбыз**.

1-кадам. Учурду баяндоо

Саякатыбызды «Ойлонуу картасын» түзүү ыкмасы менен, Борбордук Азиянын улуу ойчулдарынын жана илимпоздорунун «картасын» түзүүдөн баштайбыз.

Тапшырма: лекция боюнча менталдык карта (Mind maps) түзүүнү сунуштайм (мугалимдин тандоосу боюнча – жекече же топтордо иштөөгө болот).

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

Мугалимге эскертме:

- «Менталдык карта деген эмне?» деген аталыштагы видеону көргүлө.
- Лекциянын текстин окугула.
- Өз картаңарды түзгүлө (бул тапшырманы жекече жана топторго берүүгө болот).

Жаңы ыкма менен таанышуунун жүрүшү:

Менталдык карта – өзүн өнүктүрүү жана натыйжага жетүү боюнча жол көрсөткүч. Конспект, «эскерткичтер», сүйлөй турган сөздүн тезистери – бизге керектүү материалды жазып алуу болуп эсептелет. Бир сапка белгилеп жазып алган текстти эстеп калуу кыйын, аны кайра айтып берүү андан дагы кыйын экендигин баарыбыз билебиз. Анын ордуна эмнени сунуштаса болот? Менталдык картаны!

Менталдык карта деген эмне?

<https://www.youtube.com/watch?v=NODE14ea5RQ>

Негизги сөздөр катары текстке мүнөздүү, ачык, эсте кала турган, «айтып турган» сөздөр тандат. Менталдык карта түзүүдө фактылар, цифралар, ырааттуулуктар менен ойногула. Аларды ыңгайлуу кылып коюп алгыла. Ассоциацияланган ой жүгүртүүнү иштеткиле. Образдуу сүйлөгүлө! Менталдык карталардын жардамы менен тез окуганды, чет тилдерди үйрөнүүгө, макалаларды жазууга, персоналды башкарууга, уюштуруучулук жөндөмдү өнүктүрүүгө, убакытты башкарууга жана башкаларды жасаганга болот!

Менталдык карта техникасынын автору – Тони Бьюзен (Tony Buzan). Ал натыйжалуу ой жүгүртүү менен материалды «радиалдык» жазуу эс тутумун байланыштырууну сунуштаган. Анда өзгөчө көңүл бурула турган негизги тема барактын ортосуна жазылат. Баарын катары менен жаза берүүгө болбойт, негизги сөздөр гана жазылат.

2 кадам. Окуучуларды топторго бөлүштүрүү: (Борбордук Азиянын белгилүү ойчулдарынын төмөнкү тизмеси берилет, мугалим өз тандоосу менен башка материалдарга таянып башка белгилүү ойчулдардын тизмесин берсе болот. Мисалы: Өзбекстандын ишмерлери Өзбекстандын ишмерлери долбоорунун сайты; Милдеттүү түрдө билүү керек болгон Кыргызстандын 18 улуу айымы (архив) долбоору);

Абу Райхан Бируни Кият шаарына жакын Бирун жергесинде 973-жылы төрөлгөн. Ал болжол менен 150 эмгек, анын ичинен астрономия жана математика боюнча 45 эмгек жазган. Алардын ичинен эң эле белгилүүсү «Индостан». Ал эмгегинде Бируни Индиянын ошол учурдагы жаратылышын, калкын, салттарын жана үрп-адаттарын баяндаган, индиянын астрономиялык жана математикалык билимдерин жалпылаштырган. Бирунинин география боюнча эмгектеринде геодезия жана минералогия боюнча көптөгөн маалыматтар камтылган.

Бируни Реде курулган ан-Насави дубал квадрантында 7,5 м радиустагы аралыкта 2 → чейинки тактык менен байкоолорду жүргүзгөн. Экваторго карата эклиптиканын жантаюу бурчун аныктаган, Жердин радиусун эсептеген, Ай тутулган учурда айдын түсү өзгөрө тургандыгын жана күн тутулган учурлардагы күндүн таажысын баяндап жазган.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

Аль-Бируни – Хорезмден чыккан улуу илимпоз, ал тарых, география, филология, астрономия, математика, геодезия, минералогия, фармакология, геология ж.б. боюнча капиталдык эмгектердин автору. Орто Чыгышта биринчи болуп Бируни Жер Күндүн айланасында айланышы мүмкүндүгү жөнүндө пикирин айтып чыккан, Жердин айланасынын узундугун аныктаган.

Бирунини орто кылымдагы Чыгышта илимдин триумфатору деп атоого болот. Америкалык тарыхчы Дж. Сартон бул илимпоз-энциклопедист жөнүндө мындай деп айткан: “Бируни болбосо астрономиянын жана математиканын, астрологиянын жана географиянын, антропологиянын жана этнографиянын жана философиянын, археологиянын жана философиянын, ботаниканын жана минералогиянын тарыхы жетимсиреп калмак”.

Анын толук аты Абу Райхан Мухаммад ибн Ахмад ал-Бируни. Байыркы Хорезмдин борбор шаары – Кят шаарында 973-жылдын 4-сентябрында төрөлгөн. Бирунинин алгачкы жылдары ал томолой жетим болгондугунан башка маалымат дээрлик жок. Анын мурду чоң болгону үчүн “Бурунлы” (“мурундуу”) деп атап коюшкан. Бирок өңү серт болгону менен акылы зирек болгон, анын акылдуу экенин вазир жана аталаш агасы Хорезмшах Ирак байкап калган. Карыган кезинде Бируни мындай деп жазган: “... Ирактардын үй-бүлөсү мага сүтүн берип багып, мени адам катарына кошкон...”

Ал эң мыкты математикалык жана философиялык билим алган. Бирунинин биринчи мугалими Абу Наср Мансур ибн Ирак ал-Джади болгон, ал астрономия, математика жана тригонометрия боюнча фундаменталдык эмгектердин автору.

Бируни жаратылыштагы болуп жаткан бардык кубулуштар жаратылыштын өз мыйзамы менен аткарылат жана өзгөрүлөт, бул мыйзамды илимдин аркасы менен гана билүүгө болот деп эсептеген. Анын негизги эмгектери математикага жана астрономияга арналган, алар Хорезмдин чарбачылыгына, айрыкча жер аянттарын сугаруу жана соода жолдору үчүн зор таасирин тийгизген.

Ошол кездеги астрономиянын негизги милдеттери календарды жана асман телолору боюнча Жер үстүндө болжолдоо ыкмаларын жакшыртуу болуп саналган. Күндүн, Айдын, жылдыздардын асмандагы абалын мүмкүн болушунча так аныктаганды, ошондой эле – экваторго карата эклиптиканын жантаюусу, күн жана жылдыз жылынын узактыгы ж.б. сыяктуу негизги астрономиялык туруктуу кубулуштарды мүмкүн болушунча так ченегенди билүү керек болгон. Бул болсо биринчиден математиканы, өзгөчө жалпак жана сфералык тригонометрияны өнүктүрүүнү, экинчиден так аныктоо үчүн инструменттерди өнүктүрүүнү талап кылган.

Бирунинин бул тармактардагы бардык натыйжалары жана жетишкендиктери бир нече кылымдар бою теңдешсиз бойдон калган. Бируни Жердин радиусун (6000 кмден ашык) анын шар түрүндө формасы жөнүндөгү көз карашынын негизинде дээрлик так аныктаган. Бируни астрономиянын айрым бир жалпы проблемалары боюнча байыркы грек жана байыркы индиялык философтордун прогрессивдүү идеяларын кабыл алып, өнүктүргөн: ал караңгы телолордон – планеталардан айырмаланып, Күн менен жылдыздардын бирдей оттуу табиятын; жылдыздардын кыймылдуулугу жана алардын Жерге салыштырмалуу эбегейсиз чоңдугун; тартылуу идеясын ырастаган. Бируни Птолемейдин дүйнөнүн геоцентрикалык системасынын адилеттүүлүгүнө жүйөлүү күмөн санагандыгын билдирип, Күн Жерди эмес, башка планеталар сыяктуу эле, Жер Күндү айланат деп тастыктаган.

Ал эртең менен таңдын атышы жана кечинде күндүн батышынын кубулушун горизонттун артына катылган Күн нурларындагы чаң бөлүкчөлөрүнүн жаркырашынын натыйжасы катары түшүндүргөн. Ал Күн тутулуу учурунда (күн таажысы) Күндүн дискинин жанындагы жаркыраган куйруктардын “түтүн сымал” табияты жөнүндөгү идеяны билдирген. Бируни геодезиялык өлчөөлөрдүн астрономиялык ык-

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

маларын иштеп чыккан. В.Снеллиуска чейинки 600 жыл мурун аралыктарды өлчөө үчүн тригонометриялык ыкманы сунуштаган. Ошол мезгилде колдонулган негизги астрономиялык аспаптарды (астролябия, квадрант, секстант) өркүндөткөн. Күнгө жана планеталарга так байкоо жүргүзүү үчүн радиусу 7,5 м болгон биринчи туруктуу (дубал) квадранты курган, ал 400 жыл бою дүйнөдөгү эң чоң квадрант болгон. Анын эклиптиканын экваторго жантайышын жүргүзгөн өлчөөлөрүнүн өзгөчө тактыгын көптөгөн кылымдар бою эч ким талаша алган эмес.

«Байыркы элдердин хронологиясы» («Хронология древних народов») (1000) деген биринчи эмгегинде Бируни өз доорунда белгилүү болгон, дүйнөнүн түрдүү элдери колдонгон календардык системалардын баарын чогултуп, сүрөттөп берген. Астрономиялык изилдөөлөр анын «Астрономиянын негизги принциптерин чечмелөө китеби» («Книга истолкования основных начал астрономии») жана башка илимий эмгектеринде берилген.

Ал Кят жана Курганда жергиликтүү башкаруучулардын ордосунда, андан кийин Хорезмде Мамун шахтын ордосунда жашап, эң көрүнүктүү окумуштууларды, анын ичинде Ибн Синаны (Авиценна), алгебранын негиздөөчүсү аль-Хорезминин башын кошкон. Анын Ибн Сина менен кат алышуулары сакталып калган, алар Аристотелдин китептери боюнча өз ойлору менен бөлүшүшкөн.

1017-жылдан тартып, Султан Махмуд Газни Хорезмди басып алгандан кийин Газнада Махмуд султандын жана анын мураскорлору Масуд менен Маудуддун ордосунда жашап, Махмуддун Индияга жортуулдарына катышып, ал жерде бир нече жыл жашаган. «Газни» мезгили аль-Бирунинин чыгармачылыгында эң жемиштүү мезгил болуп калды. Бул жылдарда Индияга болгон саякаттар «Индиялыктарга таандык акылга сыярлык же четке кагылган окуулардын түшүндүрмөсү» («Разъяснение принадлежащих индийцам учений, приемлемых разумом или отвергаемых») («Индия», 1030-жылы аяктаган) негизги эмгегинде чагылдырылган. Махмуд султан каза болгондон кийин такты анын уулу Масуд ээлеп, ал-Бируниге марттык менен жакшылык кылган. Бируни Масуд жөнүндө мындай деген: «Ал мага өмүрүмдүн калган бөлүгүн илимге кызмат кылууга арнап, анын бийлигинин көлөкөсүндө жашоого мүмкүнчүлүк берди...».

Бул жылдарда аль-Бируни өзүнүн негизги эмгегин — дүйнөнүн жалпы картинасын сүрөттөгөн «Масуддун астрономия жана жылдыздар боюнча канонун» («Канон Масуда по астрономии и звездам») жазган.

Аль-Бирунинин илимий мурасы – математика, астрономия, география, минералогия, тарых, этнография, филология, философия боюнча болжолдуу түрдө 150гө жакын эмгекти түзөт. Табият таануучу катары ал сан түшүнүгүнүн, куб теңдемелер теориясынын, сфералык тригонометрия түшүнүгүнүн кеңейишине салым кошкон, тригонометриялык таблицаларды түзгөн. Ар түрдүү элдердин хронологиясын изилдөөнүн негизинде календарларды, анын ичинде айыл чарбалык календарларды түзүүнүн жалпы принциптерин сунуш кылган. Араб, перс, грек, сирия, ошондой эле санскрит тилдерин билгендиктен, табигый илимий терминологияны бир тилден экинчи тилге которуунун принциптерин иштеп чыгууга салым кошкон.

1030-жылы аяктаган «Индия» эмгегинде аль-Бируни индиялыктардын жашоосун, маданиятын жана илимин кеңири сүрөттөп, алардын диний жана философиялык системаларын баяндаган. Аль-Бируни өз эмгегинде салыштыруу ыкмасын колдонгон: «Мен индиялыктардын теорияларын кандай болсо, ошондой берем жана муну менен катар эле, алардын бири-бирине жакындыгын көрсөтүү үчүн гректердин теорияларына да токтолом», - деп жазган. Ошол эле учурда ал Гомер, Платон, Аристотель, Гален жана башка грек авторлоруна шилтеме жасап, индиялык жана исламдык ойлорду салыштырып, өзгөчө суфийлердин окууларын индиялык санхья жана йога теорияларына эң жакын деп белгилеген. Ар түрдүү элдердин үрп-адатын салыштырып, славяндардын, тибеттиктердин, хазарлардын, түрктөрдүн ж.б. жашоо өзгөчөлүктөрүн айткан.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

Аль-Бируни араб арибинин негизинде түзгөн транскрипция системасы көп жагынан урду тилинде индиялык сөздөрдү берүүнүн заманбап системасындай эле болгон.

“Индия” боюнча иштөө менен бир мезгилде аль-Бируни “Санхья” жана “Патанджалинин Йогасу-трасын” араб тилине которгон жана Евклиддин “Башталышын” жана Птолемейдин «Альмагестин» санскрит тилине которгон.

Изилдөөчү катары Аль-Бируни билимди тажрыйба менен кылдат текшерүүнүн зарылдыгын баса белгилеген: изилдөөнүн жүрүшүндө пайда болгон шектенүүлөрдү «...тажрыйба жана кайталап текшерүү жок кыла алат» - деген ал. Аль-Бируни эксперименталдык билимге теориялык билимди карама-каршы койгон. Теорияга таянуу менен ал Аристотелдин космостук системасына шек келтирген.

Карыганда көзү көрбөй калган, бирок өмүрүнүн акыркы мүнөттөрүнө чейин кайраттуулукту жашоону улантуунун негизги “механизми” деп эсептеген. Анын сөөгү 1048-жылы Газнага коюлган.

Аль-Хорезми (795-857) - алгебра илиминин негиздөөчүсү. Анын олуттуу эмгеги «Китаб ал-жабр ва мукабаа» деп аталат. Окумуштуу «алгоритмдин атасы» деп аталган. Анын «Астрономиялык таблица» жана «Күн сааты жөнүндө трактат» аттуу эмгектери кеңири таанылган.

Аль-Хорезми - IX кылымдын окумуштуусу, математиги, астроному, тарыхчы жана географы. Ал “Акылмандык үйүнүн” башчысы болгон. Ал жерди меридиандарга жана параллелдерге бөлүүнү сунуш кылган, жер меридианынын даражасынын узундугун эсептеген. Анын ар кандай илимдердеги ачылыштары жана жазылган эмгектери өз доорунан көптөгөн кылымдар алдыда болгон. Аль-Хорезми математикадагы жаңы бөлүмдүн – алгебранын негиздөөчүсү. Анын ысымы байыркы математиктер тарабынан арифметиканы белгилөө үчүн колдонулуп, учурда белгилүү бир ырааттуулуктагы эсептөө процессин билдирет жана алгоритм деп аталат. Ал эми биз ушул принципти колдонгон заманбап компьютердик техника бар экендиги үчүн ага милдеттүүбүз. Анын жерди өлчөө боюнча сунушу навигациянын жаралышына өбөлгө түзгөн, ошондуктан ал новигаторду жаратууга биринчи кадам таштады деп айта алабыз.

Анын өмүр баяны жөнүндө абдан эле аз маалымат бар. Ал эми окумуштуу өзү библиографиялык жазуу калтырган эмес. Ал зороастрий жрецтердин үй-бүлөсүндө төрөлгөн деген божомол бар. Улуу окумуштуунун толук аты мындай айтылат - Абу Абдулла Мухаммад ибн Муса Аль-Хорезми. Анын так туулган жылы жок, атактуу математик 780-жылы Хива шаарында туулган деп болжолдонууда. Бул мезгилде маданий жана илимий өсүштөр болгон.

Ал биринчи билимди үйүнөн алган. Анын алгачкы мугалимдери Мавераннахрдын жана Хорезмдин көрүнүктүү окумуштуулары болгон. Жаш кезинде өз мекенинде грек жана индиялык илимди үйрөнгөн. Демек, Багдадга келгенден кийин, Аль-Хорезми өз көз карашы боюнча даңазалуу окумуштуу болгон.

Илимий иши

Балким, ордодогу кызматынын аркасында Аль-Хорезми чыгыш провинциясында башкаруучу болгон Аль-Мамун менен таанышып, андан кийин халиф жана Аль-Хорезми болгон.

Аль-Хорезми «Акыл үйүн» жетектеген. Бул анын илимпоз эле эмес, саясат менен да алектенгендигинен кабар берет. Бул жайлар азыркы илимдер академияларынын прототиби болгон. Анда Сириянын, Персиянын, Египеттин жана башка өлкөлөрдүн окумуштуулары өз изилдөөлөрүн жүргүзүшкөн. «Акыл үйүндө» астрономиялык обсерватория жана эски кол жазмалар сакталган чоң китепкана болгон.

Анын феноменалдык жөндөмү математикада эле эмес, астрономияда, географияда жана тарыхта

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

да уникалдуу ачылыштарды жаратууга мүмкүнчүлүк берген. Бирок дүйнөлүк илим аны биринчи кезекте “Толуктоо жана карама-каршылык китеби” («Книга восполнения и противопоставления») китебинин жаратуучусу катары билет, чындыгында ушул аталыштын аркасында “Алгебра” термини – аль-жабр пайда болгон.

“Толуктоо жана карама-каршылык китеби” («Книга восполнения и противопоставления»)

Бул эмгегинде ал алгач эсептөөнүн ондук системасынын негизинде арифметиканын берилишин системалаштырган. Бул китептеги алгачкы сөздөр «Dixit Algorizmi», башкача айтканда, “Аль-Хорезми айткан” дегенди билдирет жана китеп 700 жыл бою Европадагы окуу жайлары үчүн суроо-талапка ээ жана популярдуу болгондуктан, анын ысымы дээрлик атактуу болуп, «Алгоритм» деген терминдин пайда болушуна анын аты негиз болгон.

Ал сызыктуу жана квадраттык теңдемелерди классификациялап, аларды чыгаруунун эки амалдан турган ыкмасын аныктаган. Биринчисин ал «ал-жабр» деп атаган, бул «калыбына келтирүү» дегенди түшүндүрөт, ал теңдемедеги терс маанини жок кылып, теңдеменин эки жагына тең бул терс маанилерге карама-каршы туюнтмаларды кошот.

Экинчи аталышы «валь-мукабала» — карама-каршылык

Заманбап математикада бул амалдар теңдеменин бир бөлүгүн экинчи бөлүгүнө өткөрүү катары колдонулат жана окшош бөлүктөр келтирилет. Бул биринчи жана экинчи даражадагы алгебралык теңдемени алты канондук формага чейин кыскартууга мүмкүндүк берди.

Аль Хорезми - биография и история ученого математика

<https://biographie.ru/uchenie/al-horezmi/>

Абу Али ибн Сина (980-1037) аль-Фарабинин шакирти болгон. Аристотелдин эмгектерин изилдеген. 5 китептен турган медициналык энциклопедия «Каноны врачебной науки» («Медицина илиминин канондору»), «Книга знаний» («Билим китебин») философиялык энциклопедияны түзгөн, араб, фарсы тилдеринде жазылган, терең, философиялык маанини камтыган ырларды жараткан. Ибн Сина өсүмдүктөрдүн өсүү процессине байкоо жүргүзүп, алардын адам организмине дарылык таасирин, ошондой эле балдардын ооруларын изилдеген. Өзү жасаган чөптөн жасалган дарылар менен адамдарды дарылаган.

Ибн Сина 450 китеп жазган деп болжолдошот, бирок алардын 240ы гана бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган. Кеминде 40 кол жазма медицинага арналган. «Медицина илиминин канонунан» («Каноны врачебной науки») кийинки китеп «Айыктыруу жөнүндө китеп» («Книга об исцелении») болгон. Ал адамзаттын тарыхында жазылган эң чоң энциклопедия болуп эсептелет - magnum opus (латын тилинен көрүнүктүү эмгек) илим, дин жана философия жөнүндө.

Ибн Сина микробдор ооруну пайда кылаарын биринчи ачкан, ошондой эле адамдагы сарыктын жана сибирь жарасы сыяктуу олуттуу бактериялык инфекциялардын себептерин жана процесстерин түшүндүргөн. Ички органдардын кээ бир өмүргө коркунуч туудурган ооруларын дарылоодо тынчтандыруу (жасалма кома) ыкмасын колдонгон. Окумуштуу ошондой эле заарадагы канттын деңгээлин өлчөө аркылуу кант диабетин аныктоонун ыкмасын ойлоп тапкан. Анын айыктыруучу жөндөмдүүлүгүнө карабастан, көптөгөн тарыхчылар ал эч качан медициналык кызматтары үчүн акча алган эмес деп айтышат.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

Абу Али Хусейн ибн Сина 980-жылы жайында азыркы Өзбекстандын аймагындагы айылдардын биринде туулган. Ал бакубат үй-бүлөдө чоңойгон. Атасы аймактагы белгилүү адам – губернатор жана илимпоз болгон. Ибн Сина илим жана философия жаатында жетишээрлик кеңири билим алган. Жаш жигит укмуштуудай эс тутуму жана интеллекти менен белгилүү болгон. 10 жашында Ыйык Куранды жаттаган. Көп өтпөй ал Аристотелдин эмгектерин колго алып, философияга терең сүңгүп кирген. Ибн Сина Аристотелдин атомдорду ачышына макул болгону менен, андан олуттуу кемчилик тапкан. Ибн Сина атомдун статикалык болушу мүмкүн эмес, бирок ал жөн эле жашоосун токтото турган даражада көптөгөн суб-атомдорго бөлүнүшү мүмкүн деп ырастаган. Анын математика боюнча терең билими Аристотелдин атомдук теориясын жокко чыгарууга жардам берген. Ибн Сина 16 жашында дарыгерлик менен алектенип, эки жылдан кийин дарыгер болуп чыккан. Анын айтымында, медицинаны түшүнүү үчүн математиканы жакшы билүү жетиштүү.

Ал кан айлануу системасы жана микроциркуляция сыяктуу тармактардагы изилдөөлөргө чоң салым кошкон. Аларды ажыратуу менен Ибн Сина микробдор оорунун негизги алып жүрүүчүсү деген жыйынтыкка келген. 1000 жылдан кийин бул Луи Пастердин микробдор теориясы үчүн негиз болгон.

“Медицина илиминин канону” китеби исламдын алтын доорунда чоң роль ойногон. Бул VIII жана XIV кылымдардын ортосундагы маданий, экономикалык жана илимий өнүгүү мезгили болгон. Ошол мезгилде атагы чыккан илимпоздор маанилүү илимий ачылыштарды жасап, азыркы илимий чөйрөгө чоң пайда алып келишти.

Дээрлик 50 жыл өткөндөн кийин, “Айыктыруу жөнүндө китеби” Европада жеткиликтүү болуп калды. Ал жарым-жартылай латын тилине *Sufficientia* (латын тилинен жетиштүүлүк) деген аталыш менен которулган. Психология жана Ибн Синанын билим теориясы жаатындагы жетишкендиктери Париж епискобу Гийом Оверн жана Улуу Альберт сыяктуу Батыштын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн, ал эми анын метафизикасы - Фома Аквинскийдин чыгармаларына таасирин тийгизген.

Экинчи жагынан, ал динчил мусулман болгондуктан, рационалдуу философия менен ислам теологиясын айкалыштырууга аракет кылган. Ибн Синанын негизги максаты – логикалык ой жүгүртүү жана корутундулар аркылуу Аллахтын (Кудайдын) бар экенин жана ааламдын жаратылганын илимий көз караштан далилдөө болгон. Анын илимий жана философиялык эмгектери дээрлик XIX кылымга чейин мусулмандык ой-пикирдеги жана теология боюнча мектептерге эбегейсиз зор таасир тийгизген.

Ибн Синанын пикири боюнча, рух менен дене – бул эки зат, алар өздөрүнүн өзгөчөлүгүнө ылайык келген ооруларга кабылышат. Өз бейтаптарын карап жатып, алардын жашына, дене түзүлүшүнө, температура, тамактануусуна, жашоо образына көңүл бурган. Оорулуунун боору же көк боору сообу же жокпу, колу менен текшергенди билчү.

Ибн Сина 32 жашында Каспий деңизинин түштүк жээгиндеги Буйида мамлекетинин башкаруучусун айыктырат. Айыгып кеткенден кийин ал Ибн Синаны өзүнө вазир кылып дайындайт. Аким өлгөндөн кийин бийлик анын уулуна өткөн. Ибн Сина ага вазирлик кылуудан баш тартканда, аны төрт айга камоо өкүмүн чыгарган. Акырында жардамчысы Джурджанинин жардамы менен качып кеткен.

Атактуу италиялык акын Данте өзүнүн «Божественная комедия» (*La Divina Commedia*) деген эмгегинде улуу Ибн Синаны эскерген. Бүгүнкү күндө анын портрети Европанын көптөгөн медициналык факультеттеринин дубалдарында илинип турат.

Айдагы кратерге анын ысымы ыйгарылган, бир катар өлкөлөр Ибн Синанын элесине эстелик монеталарды, маркаларды жана медалдарды чыгарган.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

Улуу илимпоз өмүрүнүн акыркы 12 жылын анын шакирти жана мураскери Абу Джафар менен өткөргөн. Ибн Сина 1037-жылы каза болгон.

(Борбордук Азиянын калган залкар илимпоздоруна кыскача мүнөздөмө берилип, окуучуларга өз алдынча же топтук иш түрүндө Тарыхый, маданий жана илимий мурастарды издөөгө, алардын «Менталдык картасын» толуктоо сунушталат).

Хаким Абулкасым Мансур Хасан Фирдоуси Туси 935-жылы туулган, Тус (Иран) – 1020). Перс акыны, «Шахнаме» (Падышалар китеби) эпикалык поэмасынын автору, ага «Юсуф жана Зулейха» поэмасы да (Жусуп жөнүндөгү библиялык-Куран окуясы) таандык. Ал абдан популярдуу жана Иранда, Тажикстанда, Өзбекстанда жана Ооганстанда улуттук акын катары эсептелинет. Ал «Шахнаме» («Падышалар китеби») поэмасын жазууга 30 жыл жумшаган. Анда бутпарастык элдердин басып алуучуларга каршы күрөшү баяндалат, легендарлуу баатырлардын эрдиги, баатырдыгы даңазаланат.

XI-кылымда Караханиддер доорунда жашаган Жусуп Баласагын таланттуу акын жана белгилүү окумуштуу болгон. 1069-жылы жазылган «Кутадгу билик» («Бактылуу болуу жөнүндө китеп») аттуу атактуу эмгегинде саясат, мамлекеттик башкаруу, аскерий иштер жана башка маселелер боюнча өзүнүн философиялык түшүнүгүн берет.

Перс-тажик классикалык адабиятынын негиздөөчүсү, акын Абу Абдолла Рудаки (860-941-жж.) өз ырларында адамдын акыл-эсинин күчүн ырдап, билимге, жакшы иштерди бүтүрүүгө чакырган. Лаконизм, жөнөкөйлүгү жана образдардын жеткиликтүүлүгү Рудакинин поэтикалык чыгармаларына мүнөздүү өзгөчөлүктөр болуп саналат.

Тажиктер менен өзбектер эзелтеден эле ынак коңшу жана бир тууган эл катары жашайт. Алардын салттуу достугу биргелешип эмгектенүү жана өз ара кызматташуу шартында, ошондой эле ички эзүүчүлөгө жана тышкы баскынчыларга каршы биргелешкен күрөшүү процессинде калыптанган. Руханий маданият жаатындагы мындай достуктун ачык көрүнүшү тажик-өзбек адабий байланыштар, анын тамыры кылымдар тереңине кетет.

Тажик элинин тарыхы Орто Азиянын башка элдери, өзгөчө өзбек эли менен тыгыз байланышкан. Перс-тажик адабияты аныгында эле өзбек акындары үчүн аны түзүүчүлөрдүн көркөм тажрыйбасын окуп-үйрөнүүнүн улуу мектеби болсо, ошондой эле Лутфи, Навои жана башка өзбек акындарынын чыгармалары тажик классикалык поэзиясынын өнүгүүсүнө чоң таасир көрсөткөн.

Нуриддин Абдуррахман ибн Ахмад Джами (1414- 1492-жж.) — улуу перс тилдүү акын-мистик, суфий шейх, теолог, философ, музыка теоретиги. Джами дагы бир улуу түрк тилдүү акын Навоинин насаатчысы жана досу болгон.

Айрым маалыматтарга таянсак, Джами 100гө жакын китеп жазган. Анын ири чыгармасы жети чоң поэмадан турган «Хафт авранг» («Жети такты») чыгармасы жана «Бахористон» («Жазгы бакча» притчалар жыйнагы.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

Мындан тышкары, Джами улуу музыкант да болгон. Музыкалык өнөрдү өнүктүрүүдө анын «Музыка жөнүндө трактат» («Рисолаи мусики») эмгеги музыканын теориясы боюнча орто кылымдагы мыкты эмгктердин бири болуп саналат.

Философиялык ойдун өнүгүшүнө улуу ойчул жана акын **Алишер Навоинин (1441-1501-жж)** чыгармалары күчтүү таасир эткен. Ал «Эки тилдин талашы» («Спор двух языков») аттуу трактатында тилдин маданий маанисин, анын байлыгын, мүмкүнчүлүктөрүн негиздеген.

Бабур XVI кылымдагы Орто Азия адабиятынын мыкты салттарын улантуучу болгон. Анын атактуу «Бабурнаме» чыгармасы адабий автобиографиялык чыгармачылыктын алгачкы үлгүсү болуп саналат.

Саякбай Каралаевдин (1894-1972) жомокчулук өнөрүн анын замандаштары бир добуштан улуттук эпикалык маданияттын эволюциясынын туу чокусу болгон деп таанышкан. Биздин кылымдын бул атактуу манасчысы чыныгы титандык импровизациялык жөндөмгө жана күчтүү аткаруучу темпераментке ээ болгон. Ал эми замандаштары аны «улуу жамакчы (рапсод)» (М. Ауэзов), «XX кылымдын Гомери» (Ч. Айтматов) деп аташкан.

Саякбай бала кезинен эле «Манас» эпосунун поэтикалык сыйкырына сиңип, өмүрүнүн акырына чейин эпосту айткан манасчынын бир кезде тандап алган жолуна ишенимдүү бойдон калган.

Саякбай Каралаевдин аткаруусундагы «Манас» эпосунун толук текстологиялык жазуусу 1932-1947-жылдары жасалган. Анда улуу эпостун 500533 поэтикалык саптары камтылган. С. Каралаев көзү тирүү кезинде эле эл аралык атакка ээ болгон. 1949-жылы фин эпосунун «Калевала» майрамында, 1964-жылы - антропологиялык жана этнографиялык илимдер боюнча VII Дүйнөлүк конгрессинде манас айтып чыккан.

3-кадам. Бул көнүгүүнүн кийинки кадамы жекече/топтук “Менталдык карталардын” презентацияларын өткөрүү.

4-кадам. Мугалим окуучуларга “Менталдык карталар” менен иштөө үчүн төмөнкү тапшырманы сунуштайт:

Мугалим: Саякатыбыздын уландысында мен силерге биздин замандашыбыз, профессор Юваль Ноя Хараринин (антрополог, тарыхчы, дүйнөлүк бестселлерлердин автору) сөзүн окуп берем: “Homo sapiens ийгилиги өз ара аракеттенүү жөндөмүнө эмес, кызматташууга негизделген. Кризис аяктагандан кийин, анын сабактарынын бири бизге кооперация көбүрөөк зарыл болуп калат.⁶⁹ Мына ушул жерден мен силерге суроо бергим келип жатат: Силердин оюңарча, биз сөз кылган окумуштуулар атайын кимдир бирөөлөр үчүн, же жалпы адамзат үчүн ачылыш жасаганбы?

Андан ары окуучулардын жооптору.

Мугалим: Саякатыбыздын кийинки кадамы, мен силерге Борбордук Азиянын изилдөөчүлөрүнүн жана илимпоздорунун эмгектеринен бир эле адамга эмес, дүйнөдөгү бардык элдерге тиешелүү болгон параллель сызыктарды, түшүнүктөрдү табууну сунуштайм.

Мугалимге жардам берүү ыретинде, мисалы: Алгебра – бул бизди бириктирет. Авиценнанын медицинага жасаган эмгеги дүйнөдөгү бардык медицинанын өнүгүшүнө түрткү берген... ж.б.

5-кадам. (мугалимдин тандоосу боюнча дискуссия же имитациялык интерактивдүү оюндар болушу мүмкүн)

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

Дискуссиянын варианты

Борбордук Азиянын илимпоздорунун жана улуу ойчулдарынын өмүрүндөгү жана чыгармачылыгын дагы универсалдуу нерселер жөнүндө мындан ары талкуулоо үчүн фильмдердин бирин чогуу көрүү сунушталат (же окуучуларга даярдануу үчүн өздөрү каалаган тасмаларды көрүү сунушталат).

История Авиценны - Свет с Востока

<https://www.youtube.com/watch?v=Zo7zvHzGxdA&t=2s>

Авиценна тууралуу фильм. Генийдин жаштыгы

<https://youtu.be/LNx-v1bZFqA>

Авиценна (1987 г.)

<https://youtu.be/AwYACvNEAZo>

Авиценнанын шакирти

https://www.youtube.com/watch?v=bKIOUE-rz8I&ab_channel=KINGSIZEFilms

Андан кийин дикуссия өткөрүүнүн төмөнкү алгоритмин колдонуу менен фильм боюнча биргелешкен дикуссия өткөрүү:⁷⁰

Дискурсивдүү компетенцияны өнүктүрүү⁷¹

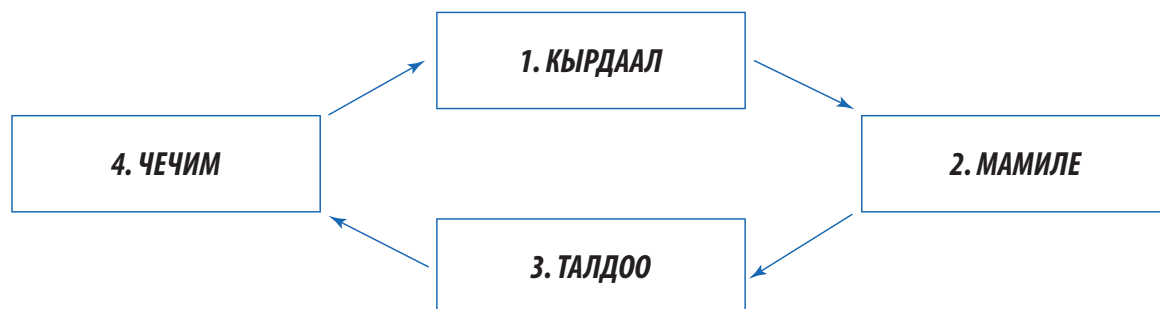
Дискуссияга киришүү ыкмалары: көйгөйдү баяндоо же конкреттүү иштин сүрөттөлүшү; кино көрсөтүү; материалды көрсөтүү (объекттер, иллюстративдик материал, архивдик материалдар ж.б.); эксперттерди чакыруу (талкууланып жаткан маселелер боюнча жетиштүү маалыматка ээ болгон студенттер эксперт катары чыгышат); учурдагы жаңылыктарды колдонуу; драмалаштыруу, кандайдыр бир эпизодду ролдо ойноо; шыктандыруучу суроолор – өзгөчө “эмне?”, “кантип?”, “эмне үчүн?” ж.б. Даярдоо баскычында ишти пландаштырууда талкуунун формасы тандалып алынат, ал эми модератордун

70 Дискуссия – бул адамдардын тобунун (чакан топ, класс ж.б.) ичинде атайын уюштурулган талкуу

71 Коротенко В.А. ж.б адаптацияланган. КООПСУЗДУК САБАКТАРЫ: окуу-методикалык колдонмо. толукталып 2-басып чыгарылышы./Жооптуу редактор:

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

кириш сөзүнөн кийин талкуу тандалган формада уланат.

Дискуссияны башкаруу цикли:

Кырдаалдын сүрөттөлүшү. Бул этапта мугалим дискуссиянын темасын белгилөөсү керек, ошол эле учурда ар бир каалоочуга кырдаал боюнча өз көз карашын айтууга, көйгөй боюнча маалымат алмашууга, ар кандай адамдарда болгон фактыларды салыштырууга мүмкүнчүлүк берүү маанилүү. Кырдаалды көрүү өңүтү адамдарда ар башка болуп калышы мүмкүн. Бул этапта дискуссиянын алып баруучу мугалим бере турган суроолор: Эмне болду? Эмне болгон? Сен эмне билесиң? Көйгөйдүн сүрөттөлүшүнө кошумчалап толуктай турган эмне бар?

Мамиле. Бул этапта дискуссиянын алып баруучу мугалим катышуучуларга учурдагы кырдаалга өз мамилесин билдирүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мамиле ар кандай болушу мүмкүн. Суроолор: Сен буга кандай карайсың?

Талдоо. Бул этапта алып баруучу төмөнкүдөй суроо бериши керек: Сен эмне үчүн кырдаалга ушундай мамиле кылдың? Ошого жараша чыгып сүйлөгөндөр да өз мамилесин жүйөлөштүрүп, түшүндүрүп бериши керек. Натыйжада негизсиз позициялар өзүнөн-өзү жоюлуп, андан ары талкуу үчүн жүйөлөштүрүлгөн пикирлер гана калат.

Чечим. Бул жыйынтыктоочу этапта мугалим катышуучуларга маселенин оптималдуу чечимин табууга багыт бериши керек. Бул үчүн, төмөнкү суроолорду берсе болот: Эмне кылса болот? Кырдаалды кантип өзгөртүүгө болот? Маселени чечүүгө эмне жардам берет?

Дискуссиянын этаптары:

Дискуссияда үч этап бар: даярдоо, негизги жана жыйынтыктоо менен талдоо этабы.

1. Даярдоо этабы.

Даярдоо этабы, эреже катары, талкууга 7-10 күн калганда башталат. Тарбиялык дискуссиялар, өзгөчө башталышында, класска аны кантип өткөрүү керектигин үйрөтүүдө жакшы даярдануу керек. Дискуссияда Талкууну даярдоо жана өткөрүү үчүн мугалим убактылуу топ түзөт (беш кишиге чейин), анын милдеттери:

- жалпы класстык дискуссияны даярдоо: темадагы көйгөйлүү маселелерди бөлүп көрсөтүү;
- дискуссиянында үзүрлүү жана мазмундуу болушу үчүн бардык окуучулар өздөштүрүшү керек болгон материалды тандоо;

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

- класстын дискуссияга даярдыгын текшерүү;
- баяндамачылардын же эксперттердин чөйрөсүн аныктоо (зарыл болсо);
- жайларды, маалыматтык материалдарды, дискуссиянын жүрүшүн аныктоочу каражаттарды даярдоо ж.б.;
- дискуссияны өткөрүү вариантын жана жалпы сабакты өткөрүү вариантын тандоо (мисалы, долбоорлорго өтүү ж.б.);
- «мээ чабуулун» өткөрүү;
- эрежелерди иштеп чыгуу;
- дискуссия процессинде максаттарды, көйгөйлөрдү, эгерде талкуу туңгуюкка кептелип калса, кайра карап чыгуу жана кайра түзүү;
- пикир келишпестиктерди же көз караштардын ажырымын аныктоо жана талкуулоо;
- катышуучуларга өз сезимдерин билдирүүгө, балдар класста болуп жаткан окуяларга реакция катары сарсанаа болуларын бөлүшүүгө мүмкүнчүлүк берүү.

Тарбия берүү процессиндеги дискуссиядан айырмаланып, билим берүү дискуссиясы талкуулануучу тема боюнча бардык окуучулар жетиштүү маалыматка же билимдердин суммасына ээ болгондо өткөрүлөт, антпесе анын натыйжалуулугу төмөн болот.

2. Негизги этап.

Дискуссия учурунда мугалим үчүн үч учур маанилүү: убакыт, максат, жыйынтык. Дискуссия 5-10 мүнөттөн ашпоого тийиш болгон чыгып сүйлөгөн сөзү менен башталат. Кириш сөзүндө мугалим теманын негизги учурларын ачууга, дискуссияга коюла турган көйгөйлөрдү баелгилөөгө тийиш.

Дискуссия өткөрүүнүн баскычтары:

- көйгөйдү кое билүү,
- катышуучулардын топторго бөлүнүшү,
- көйгөйдү топтордо талкуулоо,
- бүткүл класстын алдында натыйжаларды көрсөтүү;
- талкууну улантуу жана жыйынтыктоо.

3. Дискуссияны жыйынтыктоо жана талдоо этабы.

Дискуссиянын аягындагы жалпы жыйынтык – бул проблема боюнча ой жүгүртүүнүн аягы эмес, андан аркы ой жүгүртүү үчүн колдонмо, кийинки теманы изилдөөгө өтүү үчүн мүмкүн болуучу башталгыч таянчык болуп саналат. Дискуссиянын жүрүшүнө жана мазмунуна туура келген жыйынтык чыгаруунун формасын алдын ала ойлонуу маанилүү. Жыйынтык дискуссиянын жүрүшүн жана топтор жетишкен негизги тыянактарды кыскача баяндоо жана перспективаларды аныктоонун жөнөкөй формасында же чыгармачыл формада – плакат түзүү же дубал гезитин чыгаруу, презентация, видео, коллаж, эссе, поэма, миниатюраларды даярдоо түрүндө болушу мүмкүн.

Дискуссияны талдоо жана баалоо анын педагогикалык маанисин жогорулатып, окуучулардын коммуникациялык жөндөмүн өстүрөт. Материалдык сыяктуу эле, уюштуруучулук милдеттердин аткарылышы да талданууга тийиш.

Талдоо учурунда балдар менен бирге төмөнкү суроолорду талкуулоо максатка ылайыктуу:

- Топтук дискуссия өз милдеттерин аткардыбы?
- Биз кайсы жагынан ийгиликке жете алган жокпуз?
- Биз темадан четтеп кеттикпи?
- Дискуссияга бардыгы катыштыбы?
- Дискуссияны монополиялаштыруу учурлары болдубу?

Убакытты үнөмдөө үчүн суроолорду анкета катары сунуштоого болот. Талдоо максатына жараша мугалим балдардын айткандарын жалпылашы же жалпылаштырбашы мүмкүн. Дискуссияны видеого жаздыруу менен кыйла тереңирээк талдоо жүргүзүүгө болот.

6-кадам. Вариант: «Имитациялык интерактивдүү оюндар»:

Окуучуларга Улуу окумуштуулардын ысымдары жазылган жана сабактын башында сиз айткан тынчтык сактоонун жана өз ара жардамдын жана кызматташтыктын маанилүүлүгү жөнүндөгү негизги идеялар кыскача сүрөттөлгөн карточкаларды (алдын ала даярдалган же сабак учурунда даярдалган) таркатыңыз.

Окуучуларга Улуу окумуштуулардын (балким 5 же 10 адам) ролдорун аткарып көрүүнү сунуш кылыңыз. Калган окуучулар угуучулардан болушат, бирок жөн эле пассивдүү угуучулар эмес, алар талкууланып жаткан маселе боюнча «окумуштуулардын» айткандарына макул же макул болушпайт. “Окумуштуулардын” милдети угуучуларды өз пикирлеринин логикалык негиздүүлүгүнө ынандыруу болуп саналат. Мугалим баяндоочунун жана модератордун ордун ээлейт:

Мугалимдин кириш сөзү: Чөлдүн ысык күнү, чексиз кумдун горизонтко, чексиздикке карай чексиз көздү чагылдырган көрүнүшү. Күн менен кумдун сыйкырдуу жана унутулгус ысыктыгын сезиңиз. Айлананы курчап турган мемиреген тынчтыкты, биздин кербендин төөлөрүнүн таман астындагы кумдун жумшак шыбыштары гана бузуп турат. Бирок, көндүмгө айлангандай, бул дегеле кум эмес, бул чөл миллиондогон жылдар бою катуу шамалдан көтөрүлгөн кумдуу бороон-чапкындары менен майдаланган эң кичинекей кызыл ун.

Таза тунук аба кандайдыр бир деңгээлде деңиз абасын элестетет. Бирок бир нече көз ирмемден кийин сен жаңылып жатканыңды түшүнөсүң. Чөлдүн сөз менен бере алгыс жыты – кандайдыр өзгөчө...

Батып бара жаткан күндүн нурларында дөбөлөрдүн үстүнөн адамдар менен төөлөрдүн таң калыштуу узун көлөкөсү сүзүп баратты. Бир аз оңго карай, горизонтто келе жаткан кербендин элеси жаркырап, көздөн кайым болду.

Биздин кербен чөлдө жашыл жана дээрлик фантастикалык кубулуштун – Оазистин көлөкөсүндө токтоочу жайга токтоду. Анын камкор салкын көлөкөсүндө биз сиздер, «Окумуштуулардын» мезгил менен чектелбеген бир нече кербенинин өкүлдөрү менен жолугуштук. Бул кокусунан болгон жолугушуу эмес, биз маданияттардын, жер шарынын, ааламдардын жолугушуусу үчүн узак жолду басып өттүк. Ал эми биздин Оазис көптөгөн дүйнөлөрдүн жана элдердин кесилиши катары, жакшы максатыбызды – Жолугушуубузду колдоо үчүн бизге өзүнүн белектерин ырайымдуулук менен сунуштады.

Биз сүйлөшүп, талкууга чогулдук. Бирок бул жөн эле талкуу эмес, ой жүгүртүү, чаңкагандар үчүн чөлдөгү суудай, достору, угармандары менен бөлүшүүнү чечишкен, «Улуу окумуштуулардын» жандуу ой-пикиринин ордосу.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

Эми баштайлы, баштаардан мурда биздин урматтуу ойчулдарыбыз жана окумуштууларыбыз алардын илимий талкуусунда саясат, согуш, дин сыяктуу темалар козголбойт деп макулдашышты.

Ал эми алар бардык адамдар үчүн түбөлүктүү универсалдуу чындыктар жөнүндө: Сүйүү жөнүндө, Бакыт жөнүндө, Боорукердик жана Жакшылык жөнүндө, Достук жөнүндө (жана башка ушундай универсалдуу темалар мугалимдин тандоосу боюнча тандалышы мүмкүн).

Мугалимге эскертүү: “Окумуштуулардын” ролун ойной турган окуучулар интернетти колдонуп, тандап алган илимпоздордун концепцияларынан жана ой жүгүртүүлөрүнөн даярдануу үчүн материал катары пайдалануу менен дискуссияга жалпы айтылган тема боюнча алдын ала даярдана алышат. Мында алар улуу окумуштуулардын цитаталарын, сөздөрүн, эмгектеринен үзүндүлөрдү ж.б. да колдоно алышат.

Дискуссиянын жыйынтыгы «Окумуштуунун» негиздүү рационалдуу жана логикалык жактан текшерилген позициясы болушу керек, аны менен угуучулардын көпчүлүгү макул болууга тийиш. Мугалим модератордун милдетин аткарат, зарыл болгон учурда баяндамачылардын айткандары туура эмес болсо, радикалдуу, укукка шек келтирген ж.б.болсо аларга оңдоолорду киргизет.

7-кадам. Талдоо

Дискуссия өткөрүлгөндөн кийин, бул этапта/кадамда Мугалим бардык окуучуларды дискуссияны талдап чыгууга чакырат (же кино же интерактивдүү имитациялык оюн боюнча).

Талдоону суроо берүү менен төмөнкү алгоритм боюнча жүргүзүү сунушталат:

Эмне үчүн айтылган жагдай/позиция боюнча ушундай ойдосуң? Ошого жараша чыгып сүйлөгөндөр дагы өз мамилесин аргументтештирип, түшүндүрүп берүүлөрү зарыл. Натыйжада негизсиз позициялар өзүнөн-өзү жоюлуп, андан ары талкуулоо үчүн жүйөлүү пикирлер гана калат.

Бул кадам/этап жаңы материалды окуп-үйрөнүүнү жана бекемдөөнү камтыйт. Ал «шакирттер» конкреттүү жагдайлар боюнча ой жүгүртүүнүн жүрүшүндө келе турган жалпыланган тыянактарды билдирет.

Ыңгайлуу болуу үчүн окуучуларга «Натыйжалуулук жана Ишке ашыруучулук» матрицасында айтылган билдирүүлөрдү жайгаштырууга болот, ал эми эң эффективдүү түшүнүктөрдү, билдирүүлөрдү «жума Концепциясы» форматында колдонсо болот, мында бардык окуучулар кабыл алынган түшүнүктү өз жүрүм-турумунда колдонууга аракет кылышат (мисалы: Сыпайылыктын зарылчылыгы концепциясынын элементи кабыл алынат, андан кийин бардык окуучулар жана мугалим бул концепцияны ишке ашыруунун эрежелерин ойлоп табышат жана бул эрежелерди бүтүндөй жума ичинде сакташат.)

Дал ушул мезгилде жаңы идеяларды аңдап-түшүнүү, кубулуштардын ортосундагы байланыштарды түзүү жана изилденип жаткан темадагы мыйзам ченемдүүлүктөр жөнүндө маалымат кошуу ишке ашат.

ЖАРАТЫЛЫШТАГЫ ЖАНА МАДАНИЯТТАГЫ ТҮРДҮҮЛҮК

Максаты:

Класстык сааттын жыйынтыгында окуучу:

- таанып билүү көндүмдөрүн бекемдейт;
- өз жасаганы үчүн жоопкерчиликти сезе билет;
- улуттук, диний жана гендердик толеранттуулук сезимин түшүнөт;
- өз пикирин өз алдынча айтууга үйрөнөт;
- конструктивдүү ой-пикирин айта алат;
- бүтүндөй жандуу чөйрөдөгү ар түрдүүлүктүн маанилүүлүгүн түшүнөт.

Класстык саатка карата сунушталган ресурстар: тапшырмалар, кейстер, терминдер бар карточкалар, ак жана түстүү кагаз, желим, кайчы, фломастер/маркерлер/боектор.

Узактыгы: мугалимдердин тандоосу боюнча.

Мугалимдин алдын-ала даярдануусу:

1. Сунушталган материалдарды (шилтемелер, адабият) изилдейт.
2. Сабак өтүү үчүн ордун даярдайт. Отургучтар командалык иш үчүн коюлган.
3. Флипчарттар, калемсап, фломастер, карандаштар, скотч.
4. Тапшырмалар бар карточкалар.
5. Кайтарым байланыш үчүн карточкалар.

Сабактын жүрүшү

Мугалим: Адамдар ар түрдүү, бирок алардын ортосунда окшоштуктар абдан көп... Демек, адамдар ар кандай, алар ар башка тилде сүйлөшөт, бирок ойлору бир эле: апасы жөнүндө, үй-бүлө, үйү, өлкөсү, жаратылыш жөнүндө, жашоо жөнүндөалар окшош ойлонгондуктан, демек адамдар гана эмес, элдер да окшош. Бул сөздөрдүн бардыгын кайсы сөз бириктире алат: эне, үй-бүлө, үй, мекен, туулган жердин жаратылышыбы? Эң кымбат жана жакын нерселерди, түшүнүктөрдү биз кантип атайбыз?

Баалуулук деген түшүнүк бар... Бул силер үчүн эмнени билдирет?

Окуучулардын жооптору.

Тилдери, элдери ар башка, бирок баалуулуктары бирдей.

Силер Дмитрий Сергеевич Лихачев деген укмуштуудай адамды билесиңерби? Ал академик, филолог, искусство таануучу болгон. Ал дүйнөлүк маданияттын көрүнүктүү билерманы болгон. Ал эми бул анын китеби – окурмандарга кат түрүндө жазылган жыйнак. Китептин дагы бир аты «Жакшылык жана сулуулук жөнүндө каттар». Бул каттар менен класстык сааттарда таанышсаңар абдан жакшы болот эле.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

Бул адам баалуулуктар деген сөздү эмне деп түшүндүрөт? (китептен үзүндүлөр окулат): «Менин терең ишенимим боюнча, жакшылык жана сулуулук бардык элдерде бирдей. Алар эки маанисинде бирдиктүү: жакшылык менен сулуулук – түбөлүк шерик, алар өз ара бирдиктүү жана бардык элдер үчүн бирдей. Жакшынын баары сулуу... адамдын ойлору сулуу, жан дүйнөсү, кылык-жоруктары сулуу... анткени бул адам ЖАКШЫЛЫК жолунда баратат.

Келгиле, бул каттарды окуп баштайлы. Биринчи кат. «Чоң нерсе кичинеден башталат». «Материалдык дүйнөдө чоң кичинекейге бата албайт. Ал эми рухий баалуулуктар чөйрөсүндө андай эмес: азга дагы көп нерсе батышы мүмкүн...». Келгиле, бул сөздөр жөнүндө ойлонуп көрөлү...

Кичинекей кутуга эч качан чоң нерсени сала албайбыз... бирок бул кичинекей адамга көптөгөн жакшы нерселер батышы мүмкүн...

Жашоодо адам ар кандай улуттун, маданияттын, конфессиялардын, социалдык катмардын өкүлдөрү менен баарлашат, ошондуктан өз элинин сыяктуу эле, башка маданияттын, диндин өкүлдөрүнүн да маданий баалуулуктарын урматтоону үйрөнүү маанилүү.

16-ноябрда эл аралык толеранттуулук күнү белгиленет. Балким, бул сөз менен баары эле тааныш эместир жана бир караганда, бул таптакыр түшүнүксүз угулат. Бирок анын мааниси адамзат коомунун жашоосу жана өнүгүшү үчүн өтө маанилүү. Заманбап маданияттуу адам – бул билимдүү гана эмес, өзүн өзү сыйлаган, башкалардын сый-урматтоосуна ээ болгон адам. Толеранттуулук инсандын, топтун, бүтүндөй коомдун жогорку руханий жана интеллектуалдык өнүгүүсүнүн белгиси катары каралат.

- Толеранттуулук деген эмне?
- (Окуучулардын жооптору)

Келгиле, айтылгандарды чогуу жыйынтыктап көрөлү:

Толеранттуулуктун аныктамалары:

1. Кызматташуу, өнөктөштүк руху.
2. Башкалардын пикирин кабыл алууга даяр болуу.
3. Адамдык ар-намысты сыйлоо.
4. Башкалардын укуктарын сыйлоо.
5. Башка адамды кандай болсо, ошондой кабыл алуу.
6. Өзүңүздү башканын ордуна коё билүү.
7. Башка болуу укугун урматтоо.
8. Көп түрдүүлүктү таануу.
9. Башкалардын тең укуктуулугун таануу.
10. Башка адамдардын пикирлерине, идеяларына, ишенимдерине жана жүрүм-турумдарына сабырдуулук менен мамиле жасоо.
11. Үстөмдүк кылуудан, зыян келтирүүдөн жана зордук-зомбулуктан баш тартуу.

«Толеранттуулук» терминин адамдар менен байланыш түзүүдөгү сабырдуулук, умтулуу жана жөндөмдүүлүк деп түшүнүүгө болот. Келгиле, толеранттуулук деген сөз дүйнө жүзүндөгү ар кандай тилдерде кандайча аныкталганын карап көрөлү:

- испанча – бул өзүнүкүнөн айырмаланган идеяларды же пикирлерди таануу жөндөмүн билдирет;

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

- французча – башкалардын сизден башкача ойлонушуна же иш-аракетине жол берилген мамиле;
- англис тилинде – сабырдуу, чыдамдуу болууга даяр болуу;
- кытай тилинде – уруксат берүү, кабыл алуу, башкаларга кичи пейил болуу;
- араб тилинде – кечиримдүүлүк, кичи пейилдик, жумшактык, ырайымдуулук, боорукердик, сабырдуулук, башкаларды түшүнө билүү;
- орусча – бир нерсеге же кимдир-бирөөгө чыдай билүү (сабырдуу, чыдамкай, өжөр болуу, бирөөнүн, бир нерсенин бар экенин таануу).

Аныктамалардын кайсынысы силерге көбүрөөк жагат?

(Жооптор)

Топтук иш «Толеранттуу адам».

1-топко тапшырма.

- Адамды толеранттуу инсан катары мүнөздөгөн сапаттарды атагыла; аларды баракка жазгыла.
- 0%дан 100%га чейинки шкала боюнча өзүңдү канчалык толеранттуу деп эсептээриңди белгиле.
- Толеранттуу болууга эмне жардам берет жана эмне тоскоол болот деген темада пикирлериңди билдиргиле.
- Кайсы сабактарда толеранттуулукту ийгиликтүү өнүктүрүүгө болот?

2-топко тапшырма.

- Толеранттуу эмес инсанга мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрдү атагыла, аларды баракка жазгыла.
- Өспүрүмдөр арасында “толеранттуулук” болушу мүмкүнбү?
- “Адамга баа берүү менен анын иш-аракетине баа берүү – ар башка нерсе” деген сөздү кандай түшүнөсүң?
- Адамды башкалар менен салыштыруу кантип интолеранттуулукка алып келиши мүмкүн?

Маектешүү үчүн материал:

Толеранттуу инсан:	Толеранттуу эмес инсан:
- Башкалардын пикирин урматтоо	- Түшүнбөстүк
- Ак ниеттүүлүк	- Көңүл бурбоо
- Бир нерсени биргеликте кылуу ниети	- Өзүмчүлдүк

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

- Түшүнүү жана кабыл алуу	- Чыдамсыздык
- Сезимталдуулук, кызыгуу	- Кош көңүлдүгүн билдирүү
- Кичи пейилдик	- Кайдыгерлик
- Ишеним, гуманизм	- Цинизм - Себепсиз агрессивдүүлүк

Мугалим:

Интолеранттуу жол – адамдын өзүнүн артыкчылыктуулугу, тарбиясынын төмөн деңгээли, аны курчап турган реалдуулукта өзүн ыңгайсыз сезүүсү, бийликке умтулуусу, карама-каршы көз караштарды, каада-салттарды жана үрп-адаттарды түшүнбөстүгү менен мүнөздөлөт.

Толеранттуу жол – бул, өзүн жакшы билген, чөйрөдө өзүн эркин сезген, башка адамдарды түшүнгөн жана ар дайым жардам берүүгө даяр инсандын, башка маданиятка, көз карашка, каада-салттарга ак ниеттүү мамиле кылган адамдын жолу.

«Сырдуу апельсин» оюну

Максаты: адам канчалык көп нерсеге муктаж болсо, ал чындыкты ошончолук аз объективдүү кабыл алаарын түшүнүү, ушундан улам анын толерантсыздыгы күчөйт.

Окуучулар эки топко бөлүнүшөт. Алардын топторуна текст таркатылат. Топтун ичинен бир өкүл тандалат. Ар бир адам беш мүнөттүн ичинде өз ролу менен таанышып чыгуу сунушталат. Катышуучулардын бирине Петр Зеленыйдын, экинчисине Татыктуу Алмаздын ролу сунушталат.

1-топ үчүн текст:

Сиз акыркы үч айда сейрек кездешүүчү оорунун өнүгүшүн алдын алуу үчүн вакцинаны иштеп чыгуу менен алектенген медициналык ассоциациянын вице-президенти Татыктуу Алмазсыз. Мээге таасир эткен бул оорудан бир нече миң адам жапа чеккен. Апельсиндин сейрек кездешүүчү сортунун ширесинен алынган сиздин вакцинаңыз ооруну алгачкы этапта айыктыра турганын тажрыйба көрсөттү. Тилекке каршы, быйыл аз гана, 4000ге жакын апельсин өстүрүлгөн. Сизге Грузиядан экспорттоочу Анвар мырза 3000 даана апельсин сатып жатканы тууралуу маалымдашкан. Мындай көлөмдөгү апельсинден алынган шире вакцинаны чыгарууга жетет. Сиз Анвар мырза менен байланышып, ага 250 000 долларга чейин сумманы сунуштоо тапшырылды.

Сизге ошондой эле экологиялык уюмдан Табышкер Батыр да 3000 апельсин сатып алуу боюнча Анвар мырза менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзө тургандыгы маалым болду. Ошондуктан ал сизге тоскоол болбошу үчүн алдын ала Табышкер Батыр менен биринчилерден болуп сиз сүйлөшүүнү чечтиңиз.

2-топ үчүн текст.

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

Сиз шаардагы белгилүү экологиялык уюмдун төрагасы Табышкер Батырсыз.

Нервди шал кылуу газын нейтралдаштыруу проблемасынын үстүндө иштөөдөсүз. Жакында газ баллондорун көмүп жок кылуу үчүн алар Ак деңиздин жээгиндеги кичинекей аралга жеткирилген. Ташуу учурунда эки баллондон газ чыккан. Газ эки жуманын ичинде атмосферага тарашы мүмкүн. Мындай боло турган болсо, бир нече миң адамдын уулануусуна алып келиши мүмкүн болгон олуттуу зыян келтирилет. Сиз баллондун корпусуна сайылган газды нейтралдаштырган синтетикалык бууну иштеп чыктыңар. Бууну Грузияда өскөн сейрек кездешүүчү апельсин сортунун кабыгынан алууга болот. Тилекке каршы, быйыл бул апельсиндердин 4000 гана өстүрүлгөн.

Сизге Грузиядан келген Анвар мырза 3000 апельсинден турган партияны сатып жатканы тууралуу кабарлашты. Бул сумма нейтрализаторду өндүрүү үчүн жетиштүү. Медициналык ассоциациядан Татыктуу Алмаз деген адам Анвар мырза менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, бул партияны сатып алмакчы болгондугун да билесиз. Сиз Анвар мырзага 250 000 долларга чейин сунуштай аласыз. Бирок адегенде Татыктуу Алмаз менен жолугуп, аны келишимге тоскоолдук кылбоого көндүрүү керек.

Андан кийин катышуучулар 5-7 мүнөттүн ичинде тапшырмада айтылган маселенин кандайдыр бир чечилишине келиши керек.

Алып баруучу отургандарды катышуучулар тарабынан сунушталган маселени чечүүнүн варианттары менен тааныштырат.

Эреже катары, катышуучулар бир өнөктөшкө шире керек экенине, ал эми экинчисине апельсин кабыгы керек экендигине көңүл бурушпайт, ошондуктан сунушталган варианттар аргасыз толеранттуу, кээде толерантсыздык көрүнүшү менен байланышкан.

Мугалим: Бүгүн биз инсанды өнүктүрүүнүн эки жолу бар экенине күбө болдук – толеранттуу жана интолеранттуу. Интолеранттуу жол өзүнүн өзгөчөлүгү, тарбиясынын төмөн деңгээлде экендиги, курчап турган реалдуулукта жашоодо ыңгайсыздык сезиминин басымдуулук кылуусу, бийликке, кандай баа болбосун материалдык жыргалчылыкка умтулуу, карама-каршы көз караштарды, салттарды жана үрп-адаттарды кабыл албоо, эмпатиянын төмөн деңгээли менен мүнөздөлөт.

Башка жол – өзүн жакшы билген, чөйрөдө өзүн эркин сезген, башкаларды түшүнгөн жана ар дайым жардам берүүгө даяр инсандын, башка маданиятка, карама-каршы көз караштарга, каада-салттарга, эмпатиясы жогору адамдын жолу. Биздин бардык маданияттарыбызды, бардык өлкөлөрдү, баарыбызды чоң дүйнөдө, бир Жер планетасында жашап жаткандыгыбыз бириктирип турат. Биздин планетада ар кандай тирүү организмдер - эң кичинекей бактериялардан тартып алп дарактарга жана эбегейсиз чоң киттерге чейин жашайт. Бир караганда, алардын ар бири өз алдынча жашай турган сыяктуу сезилиши мүмкүн. Бирок, андай эмес. Тирүү организмдердин бир да түрү өз түрүнүн ичинде эле жашай алышпайт. Жашоого жамааттарда жана алардын жашоо чөйрөсүн мүнөздөгөн белгилүү бир шарттарда гана мүмкүн. Табият сыйкырдуу жип менен жаныбарларды, өсүмдүктөрдү жана микроорганизмдерди, ошондой эле алардын жашоо чөйрөсүн бир бүтүнгө бириктирген.

Бирок, күн сайын адамзат жашоосун улантуу үчүн ресурстар көбүрөөк зарыл болот. Өлкөлөр өздөрү үчүн көбүрөөк ресурстарды камсыз кылуу үчүн конфликт жаратышат. Ал эми бул жарышта биз баарыбызды байланыштырган нерсени - Тирүү жаратылышты, Жашоону унутуп калабыз. Бүгүн биз бир нече жолу бири-бирибизди угууга аракет кылдык. Табияттын үнүн угууга болобу?

«ЖАШОО — ДҮЙНӨНҮН ЭҢ ЖОГОРКУ ГАРМОНИЯСЫ».

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

«Тирүү жандардын кеңеши» оюну.

Жаратылыштын үнүн угуу үчүн биз “Тирүү жандардын кеңешин” өткөрөбүз. “Тирүү жандардын кеңеши” өтүшү үчүн анын катышуучулары керек. Силер анын атынан сүйлөй турган кеңеште өкүл болгуңар келген жашоо формасын тандашыңар керек. Элестеткиле, силер азыр адамдык денеңерди таштап, бул жашоо формасынын денесине өтүп жатасыңар. Ал үчүн ойлонууга аракет кыл. Экологиялык кырсык силерге кандай таасир эткени жана силердин мүнөзүңөргө канчалык зыян келтиргени жөнүндө ойлонуп көргүлө. Өзүңөрдүн жашоо формаңардын атынан сүйлөп, элге кандай кеңеш берет элеңер? Мына ушулардын бардыгын Кеңеште айтуу керек.

Мугалим окуучуларды алдын ала даярдалган материалдарды (ак жана түстүү кагаздар, желим, кайчы, фломастер/маркерлер/боёктор) Кеңеште алардын атынан алар сүйлөй турган жашоо формасынын сырткы көрүнүшүнүн элементтерин жасоо үчүн пайдаланууга чакырат. Бул үчүн 10 мүнөт берилет.

Мугалим да бул Кеңеште катышып, анын төрагасынын милдетин аткарат.

Ролго жакшыраак кирүү үчүн мугалим кичинекей психотренингди сунуштайт: “Отуруп, көзүңөрдү жумгула, демди басып, эс алгыла... Эми, бир азга адамдын образынан чыгууга жана силер алдын ала тандап алган башка жашоо формасынын образына кирүүгө аракет кылгыла. Силер денеңизге жаныбардын, өсүмдүктүн, ландшафттын элементинин же планетанын экосистемасынын контурларын алууга өбөлгө түзгүлө... Эми кандай көрүнүп жатканыңарды элестеткиле? Боюңар, салмагыңар, жаңы денеңер кандай? Терини карагыла, анын түсү кандай, кармап көргөндө кандай сезимде болдуңар?.. Жаңы дене кандай кыймылдап жатканын байкадыңар, үн чыгарабы... Эгер сиз кирген жашоо формасы кандайдыр бир үндөрдү чыгарса, аларды чыгарууга аракет кылыңыз... Чыныгы жашоодо силерге коркунуч туудурган кыйынчылыктар жөнүндө ойлонгула... Бардык көйгөйлөрдүн күнөөкөрүнө эмне айткыңар келгенин ойлонгула...”

Мугалим Кеңешти ачат: «Жаратылыш эне, мен сени чакырам, бүгүн бардык тирүү жандыктардын Кеңешине кел жана бул жерде отургандардын баарына калыс бол!» Мугалим дүйнөнүн төрт бөлүгүн Кеңеште күбө болууга чакырат.

Бири бирин жакшыраак таануу үчүн катышуучулар кезек менен өзүн тааныштырат: “Мен Кайыңмын, мен бийик бак-дарактардын атынан сүйлөйм”, “Мен Булутмун, асмандагы булуттардын атынан сүйлөйм”, “Мен Дельфин, дельфин аттуулардын атынан сүйлөйм”, “Мен Түлкү, бардык түлкүлөрдүн атынан сүйлөйм”, “Мен Жолборс, бардык чоң мышыктардын атынан сүйлөйм”, “Мен Тоңкулдак, бардык канаттуулардын атынан сүйлөйм”, “Мен Тоо, көк мелжиген тоолордун атынан сүйлөйм”, “Мен Көпөлөк, бардык кооз канаттуу курт-кумурскалардын атынан сүйлөйм”, “Мен Дарыя, шар аккан суулардын атынан сүйлөйм”. Кыскача саламдашуу бүгүнкү Кеңешке ким келгенин билдирет.

Баары өздөрүн тааныштыргандан кийин, жандуу заттар планетада болуп жаткан окуяларды талкуулай башташат. “Жолборс катары бүгүнкү күндө мага өз үй-бүлөмдү багуу оор болуп калгандыгын айта алам. Токойдо жаныбарлар азайды, негизинен майда кемирүүчүлөр, камандар, эликтер, маралдар аз калды, алар мен үчүн азык болуп саналат. Аңчылыкка чыгуу үчүн токойлордун аянты дагы азайып баратат”. Кеңештин катышуучулары Жолборско жооп беришет: “Жолборс, биз сени уктук”.

Эстафетаны кийинки каалоочу улантат. “Мен Көпөлөк гүлдөрдүн чаңдары менен тамактанам. Кийинки учурда талааларда гүлдөрдү таппай кыйналдым. Талаага гүл өспөгөн буудай, жүгөрү, капуста көп

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

айдалат. Айдалбаган бир аз жерлердеги чөптү эл чаап алат же болбосо уйлар жеп кетет, мен нектарын жакшы көргөн гүлдөрдү табыш кыйын. Ал эми жазында гүл өскөн бакчаларда эл чачкан уулуу заттардан ууланып каласың. Элден гүлдөрдү жок кылбай, мынчалык көп уулуу заттарды чыгарбай койгулачы деп сурансак болобу?” “Көпөлөк, биз сени уктук”, – деп жооп беришет калгандары.

“Булут катары менен Кеңешке буларды айткым келет, Акыркы он жылдар бою Жерден булутка таза буу гана көтөрүлбөстөн, кирдеген абанын агымы көтөрүлүп келип, мендеги асмандын таза буусу менен аралашып кетип жатат. Ошондуктан мен жерге өмүрдүн булагы болгон таза суу бере албай калдым. Мен эми уулуу кычкыл жаан менен ыйлачу болдум, бул үчүн мен кечирим сурайм. Кирдеген түтүнү менен менин таза бууларымды кирдетип жатканын таап берүүңөрдү сурайм. Ал Кеңешке келип эмне үчүн мен, Булут, бардык жандуу заттарды ууланган суу менен сугарышым керектигин айтсын.” – “Булут, биз сени уктук”.

“Мен Тоомун. Мен дайыма бекем жана түбөлүктүү болчумун. Бирок, азыр мени темир машиналар каза башташты. Алар менин денемди бөлүп казып, алыс жактарга ташып кете баштады. Мен миллиондогон жылдар бою тура берем деп ойлогом, тилекке каршы машиналар мени бир нече жылда эле талкалап жок кыла тургандыгына көзүм жетти. Мага жардам бергиле!” – “Тоо, биз сени уктук”.

Ушундай багытта бардык каалоочулар өз пикирлерин айтат. Ким көп сүйлөгүсү келбесе кыскача пикир айтса болот. Мисалы. “Мен Дельфин, менин туугандарымды дельфиндердин досторубуз дегендер өлтүрүп жаткандыгы мага жакпайт”. Демейдегидей “Дельфин, биз сени уктук” – деп жооп беришет. Ошентип, кезек менен бардык жандуу заттар өз пикирлерин айтып чыгышат. Кеңеште кичинекей кумурскадан тартып бийик Тоо, жапайы Каман жана акылдуу Жылан, чоң Океан жана андагы Акуланын айткандары угулду.

Баары сүйлөп бүткөндөн кийин мугалим сөздү башка нукка бурат. Ал биздин көйгөйлөрүбүзгө ким күнөөлүү деп суроо брет. Ал жандуу жаратылыштын бардык көйгөйлөрүнө бир гана себепкер – адам экенин айтат. Кеңештин төрагасы мындай деди: “Эгерде ушул Кеңеште айтылгандардын баарын адамдар укса, биздин көйгөйлөрүбүздө билишсе, келгиле аларды чакыралы, алар биздин кайгыбызды билишсин. Эч болбосо биздин үнүбүздү, биздин жардам сурап жатканыбызды уксун.” Араңардан эки-үчөөңөр бет кабыңарды чечип айлананын ортосуна чыккыла. Силер Кеңешке чакырылган адамдар болосуңар”. Бир нече адам инструктордун өтүнүчү боюнча бет каптарын чечип айлананын ортосуна отурушат. Адамдар бири бирине далысын салып, Кеңештин бет кап кийген башка катышуучуларына бет маңдай отурушат. Алар өздөрүн жашоонун башка формаларынын курчоосунда көрүшөт. Адардын үнүн, аянычтуу, жардам сураган жана акыйкаттык издеген муң-зарын угушат.

Өз кезегинде, жашоо формасынын башка өкүлдөрү адамды карап, жагдайдын келип чыгышына түрткү берген күнөөлүүлөргө түздөн-түз кайрылуу менен кыйла ойлондурган маселени айтышы мүмкүн: “Эй, адам заты, бизди уккула жана бизди түшүнүүгө аракет кылгыла. Биз бир дүйнөдө жашайбыз. Бул дүйнө силерге гана эмес, бизге да таандык. Эмне үчүн силер биз жашаган мейкиндикти тартып алып жатасыңар? Биз жашаган дүйнөнү эмне үчүн булгап жатасыңар? Сөзүбүздү уккула, силер өзүңөр жашап жаткан, келечекте балдарыңар жашай турган дүйнөнү талкалап жатпайсыңарбы!”

“О адамдар, мен Ак кайыңмын, мен дайыма силерди дары ширем менен кубандырчумун. Бирок, мен өскөн токойлор, дарактар кыйылып, абдан өкүнүчтүү абалга келип жатат. Ак кайыңды кыюуну каалаган адамдар, дарак отургузууну каалаган адамдардан кыйла көп. Токойду калыбына келтире алба-саңар да, аны талкалаганды токтотууну суранам” – “Биз угуп жатабыз сени, Ак кайың”.

Тегерете отургандардын так ортосунда отургандар бир аз убакыт өткөндөн кийин маскаларын кайрадан кийип, тегерете отургандарга кошулат. Башка катышуучулар маскасын чечип, Кеңеште адамдарга айтылган сөздөрдү угуу үчүн так ортого өтүшөт. Алсак, ар бири, бир жагынан жашоо фор-

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

масынын башка өкүлдөрүн угуу, ал эми экинчи жагынан – планетанын жашоо формаларынын биринин атынан адамдардын дарегине нааразычылыгын айтуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат.

Ар бир катышуучу өзүн ар башкача көрсөтөт. Кичинекей Түлкү көп сүйлөбөйт, ал Кеңешке биринчи жолу келди. “Мен Түлкүмүн жана мен адамдардан мага жана менин тукумума иттерди тукурбоону, үлпүлдөгөн терим үчүн гана менин жакындарымды өлтүрбөөнү суранам”, - бул анын кыскача сөзү. Түлкү жана дагы бир нече персонаж Кеңеште анча жигердүү катышкан жок, алардын ролу жөн гана угуу менен чектелди. Бирок бул, алар жагдайга пассивдүү катышты деп айтууга болбойт. Алардын көпчүлүгү ичинен кайгырып турду. Айтылгандарды уккандан кийин Түлкүнүн көздөрүнөн жаш тамчылап кетти. Маскадан ал көрүнгөн жок, ал кыз ичинде эмнени ойлонуп жатканы эч кимге сезилген жок. Түлкү адамдардан башка жер шарында башка көптөгөн жандыктар жашай тургандыгын түшүндү, адамдар башка тирүү жандарга ырайымсыздык көрсөтүп жаткандыгын түшүнүп, ыйлады.

Тирүү жандардын бардыгын угуп бүткөндөн кийин мугалим кайрадан баарлашуу багытын өзгөрттү: “Керек болсо азыр, адамдар өздөрү да планетада жасаган иштеринен коркуп кетип жатышкандыгын айткым келет. Алардын көбү мындай жаман нерсе болоорун ойлонбогондугун айтып, кайгырып жатышат. Алардын терең ойлонуусуз жасаган иштеринин натыйжасы алардын өздөрүндө да коркунуч сезимин жаратууда. Адамдар ушунчалык күчкө ээ болсо да, мындай жагдайды жөнгө салууда алсыз экендиги билинди. Алар машиналардан жана өздөрү түзгөн дүйнөдөн абдан көз каранды экендигин түшүнүштү. Адамдар алардын жасалма дүйнөсү Жаратылыш Энеге канчалык талкалоочу таасирин тийгизип жаткандыгын түшүнсө, эгерде алар эсине келип, жашоо тармагынын бир бөлүгү экендигин сезишсе, мүмкүн бир нерсени өзгөртүүгө болот эле. Биз адамдарга жашоо тармагындагы өздөрүнүн ордун түшүнүүсү үчүн эмне жардам бере алабыз: өзүбүздүн тартууну жана күч бере алабыз”.

Мугалимдин сөзүнөн кийин Кеңештин катышуучулары адамдарга байлыгын тартуулашат: “Токой катары мен адамдарга салкындыкты жана кооздукту тартуулайм. Мага мөмө-жемиш жана гүлдөр үчүн келгиле. Келип булбулдардын сайраганын жана жалбырактардын шуудураганын тыңшагыла. Менин дары чөптөрүм көптөгөн ооруларды айыктырат. Ден соолугуңар бекемделгенден кийин силер жакшы жакка өзгөрө аласыңар”. “Мен Көгүчкөн, адамдарды ынтымактыкка чакырам. Тынчтыкты сүйүү силерге көптөгөн маанисиз согуштардан алыс болууга жардам берет”. “Көл катары мен терең тунуктугумду тартуулагым келет. Эгерде адамдардын ички дүйнөсү да тунук болсо, айлана-чөйрөдө ыплас нерселерди азайтууга жардам берет”. “Мен Шумкар. Адам баласына эркин ойлонууну тартуулагым келет. Каалгып учкан эркин ойлордо дүйнө жүзүнө жардам берүү кыялы пайда болсун”. Тегеректе отургандар тартуулаган белектерди алышат же алкышын айтышат.

Ушундан кийин Кеңеш аяктайт. Катышуучулар ордуларына отурушуп, бир нече минута тынч олтурушуп, көргөн жана уккандарын ичтен ойлонушат. Андан кийин маскаларын чечип, бири-бири менен кучакташып, курчап турган чөйрөнү коргоо ишинде бирдиктүү болуу маанилүү экендигин көрсөтүшөт. Маскасын колуна кармоо менен ар бири өзүнүн маңызына кайрылып, дүйнөнү анын көзү менен көрүү мүмкүндүгүнө ээ болгондугу үчүн ыраазычылыгын билдиришет.

“Эми масканы чечтиңер, – деп мугалим оюндун акырында кайрылып. – Бирок мына ушул Кеңеште көрсөткөн сезимди сактап калууга аракет кылгыла. Мына ушул маңыздын жүзү силердин анык жүзүңөр болсун. Эми адам баласынын маскасын кийип, адамдар дүйнөсүнө кайталы, алардын иш-аракеттерине таасирибизди тийгизүүгө аракет кылалы, дүйнөнү талкалоосун токтотууга күч жумшайлы”. Мына ушул сөздөрдөн кийин инструктор Кеңешти жабуу жөнүндө жарыялайт.

Мугалим: Бүгүн биз ушул дүйнө канчалык ар түрдүү экендигин, адамдар бири-бирине мамилесин ар түрдүү түзө аларын жана аны колдоого боло тургандыгына ынандык. Өзүңөрдү кандай алып жүрөсүңөр – муну өзүңөр тандайсыңар! Бардыгы силердин колуңарда!

Мугалим үчүн сунуштама

Класста ошондой эле белгилүү бир окшоштуктар боюнча оюн ойносо болот⁷²

«Күн ... тиет» оюну

Топ тегерете тизилген отургучтарга отурушуп, алып баруучу тандалат. Эгерде катышуучулар бул оюнду билбесе – алып баруучу катары мугалим болот. Оюндун алып баруучусу өзүнүн отургучунан четке чыгып, оюндун эрежесин түшүндүрүп берет. Ар бир жолу төмөнкү сөздөрдөн башталган фразалар айтылат:

«Күн ... тиет. Андан кийин кандайдыр бир белги айтылат, ал белги аркылуу аны мүнөздөгөн “ээси” дароо туруп, ага окшош белгиге ээ башка катышуучу менен алмашат. Алып баруучунун милдети – бошогон орунду дароо ээлеп калуу, ал эми ордуна олтура албай калган катышуучу алып баруучу болуп, жаңы белгини айтат. Мында көнүмүш адаттарды, мүнөздү, хоббини, кызыкчылыктарды ж.б. мүнөздөгөн белгилер да болушу мүмкүн.

Мисалы: «Күн көз айнек тагынгандар үчүн тиет!» (чачы кыска кыркылган, кроссовка кийип келген, уктаганды жакшы көргөн, жайында төрөлгөн, эжеси/синдиси бар, Кыргызстанда, Тажикстанда, Өзбекстанда жашаган, тоого барганды, достору менен баарлашууну жакшы көргөн, эки тил билген ж.б.). Мугалим оюнга катышуу менен процесске жетишүүнү жана ошол эле учурда айтылып жаткан мүнөздөмөлөргө көңүл бурууну суранат, анткени, андан кийин сабактын темасын талкуулоодо катышуучулардын байкоолору керек болуп калышы мүмкүн.

Мугалим алып баруучулар айткан белгилерди эстеп калууга аракет кылуу менен оюндун жүрүшүнө кылдат көңүл бурат жана катышуучулардын бардыгын бириктирген кандайдыр бир анын белгисине токтоо менен оюнду аяктайт. Оюн көңүлдүү жана ар түрдүү болушуна карабастан, ал сабактын темасы жана кийинки көнүгүүнү аткаруу үчүн өтө эле маанилүү.

«Сыйкырдуу дүкөн» көнүгүүсү

Алдын ала даярдык: аудиторияда алдын ала адамдардын сапаттары же мүнөздөмөлөрү: жынысы, жаш курагы, расасы, этностук таандыктыгы, бою, көзүнүн өңү, жашаган жери, үй-бүлөлүк абалы, билими, достордун саны, терисинин түсү, кошуналары, мүнөзү, спорттук кызыгуулары, кесиби, хобби, чач жасалгасы, темпераменти, баарлашуу тили, жашаган өлкөсү, кызыгуулары ж.б. камтылган карточкалар жайгаштырылган орундук даярдалат. Мүнөздөмөлөр камтылган карточкалар аралаштырылышы зарыл, бирок мүнөздөмөлөр принципиялдуу түрдө эки түргө бөлүнөт:

– сапаттарын өзгөртүү адамдын каалоосуна көз каранды болбогон сапаттарды (мүнөздөмөнү) камтыйт: (жынысы, жаш курагы, расасы, этностук таандыктыгы, бою, көзүнүн түсү, терисинин түсү);

калган сапаттарды өмүр жолунда, кайсы бир жагдайлардын таасири астында же адамдын аң-сезимдүү каалоосуна жараша өзгөртүүгө болот.

Көнүгүү оюндарын өткөргөндөн кийин мугалим катышуучуларды тегерете отургузуп, аларга бүгүнкү күн жөнөкөй күндөрдүн бири эместигин жана баарынын “сыйкырдуу дүкөнгө” кирүүгө мүмкүн-

72 Көп түрдүүлүктөгү бирдик: Педагогикалык ыкмалар жана технологиялар. Кыргыз Республикасынын жогорку билим берүү системасындагы педагогдор үчүн. Багдасарова Нина Ароновна, Шульгина Лидия Андреевна, Б.: 2016

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

чүлүгү бар экендигин жарыялайт. Мугалим “Сыйкырдуу дүкөн” жазуусун алып чыгат, алдын ала жайылган карточкалардын үстүнө илип коет. Педагог катышуучулардын дүкөнгө кирүү шарттарын кунт коюп угуусун өтүнөт:

Мугалим: «Дүкөн болгону үч мүнөттүн аралыгында гана ачык болот! Бүгүнкү дүкөндө уникалдуу “нерселер” – адамдын мүнөздөмөлөрү сатылат, аларды бекер эле алууга болот! Ошол эле учурда нерселерди тандоодо, баары эң маанилүү шартты эсинен чыгарбоосу зарыл: адамдар өзгөртө ала турган “нерсени” гана сатып алууга болот!!!

Мугалим окуучуларга карточкаларга келип, өздөрүнө кайсы бир “нерсени” тандап алуусун сунуштайт. Белгилер камтылган карточкалардын саны анда катышкан окуучулардын санынан бир же эки эсе аз болуусу зарыл. Ушундай түрдө, андагы «провокация», кимге керектүү түрдөгү “нерсе” жетпей калса, өзгөргөй турган мүнөздөмө жазылган карточканы алса болот. Мугалим “дүкөн жабылгандыгын” билдирет, аны менен катар баарын “сатып алынган товарлар” менен өз ордуларынан орун алуусун суранат. Эреже катары, өзгөргөй турган мүнөздөмөлөр – жынысы, жаш курагы, расасы жазылган бир нече карточка тандалбай калып калат.

Андан кийин педагог төмөнкү суроолорго таянуу менен, талкууну баштайт:

- Ким бул “нерсени” (мүнөздөмөнү/сапатты) өзүнө алды?
- Эмне себептен дал ушуну алды?
- Сатып алуунун шарты аткарылдыбы?
- Муну биз өзгөртө алабызбы?
- Эмне таң калдырып, кайсынысы кызыгуу туудурду?
- Мүнөздөмөлөргө көз чаптырып отуруп, адамдардын айырмачылыктары менен окшоштуктары тууралуу эмне айта алабыз?
- ... (окуучунун аты) тийген “нерсени” (мүнөздөмө/сапат) ар бириңер өзүңөргө ала алат белеңер?
- Бул эмнени билдирет?
- Силер кандай ойлойсуңар – бизде окшоштуктар же айырмачылыктар көппү?

Ар бир “сатып алууну” талкуулап отуруп, мүнөздөмөнүн биринен экинчиси принципиалдуу түрдө айырмачылыгы бар экендиги аныкталат. Талкуунун жүрүшүндө ар бир сатып алынган “нерсени” кеңири талкуулап, жалпы бир пикирге келүү зарыл, бул көздүн өңү, теринин түсүн, адамдын боюн ж.б. өзгөртүүгө таптакыр мүмкүн эмес! Же болбосо, өзгөртүү абдан кыйын! Ошентсе да, мүнөздөмөлөрдүн калган түрлөрүн бат-баттан же кез-кезде өзгөртүүгө болот.

Талкуунун жүрүшүндө педагог алдын ала даярдалган ватмандын барагына карточкаларды илип, карматып коет, анда Көп түрдүүлүк шакекчеси ички жана тышкы тегерекчелер түрүндө, борбордо өзгөргөй турган мүнөздөмөлөр болушу үчүн ушундай түрдө, ал эми тегерегинде – калганы чагылдырылган. Ички тегерекче адамдын алгачкы (өзгөргөй турган) сапаттарын жайгаштыруу үчүн, ал эми тышкы тегерекче – өмүр жолунда кайсы бир жагдайлардын таасири астында же аң-сезимдүү түрдө өзгөрткөн сапаттары жайгаштырылат.

Мугалим шакекчинин чок ортосунда болгону беш сапат бар экендигин белгилеп коюусу зарыл: жынысы, жаш курагы, расасы, этносу жана психофизиологиялык мүнөздөмөлөр, ал эми анын тегерегинде – өзгөрө тургандар көп, анда адамдын аны өзгөртүү боюнча тандоо жана мүмкүнчүлүгү кайсы

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

бир деңгээлде бар. Адам алмаштыра албай турган айрым сапаттарга көңүл буруусу зарыл, алар табиятына мүнөздүү болуп, айрымдары социалдуу мүнөзгө ээ болушу мүмкүн: мисалы, адамга көз каранды болбойт, кедей же бай үй-бүлөдө туулгандыгына, шаарда же айылда туулгандыгына карабайт.

Көп түрдүүлүк көптөгөн параметрлерге ээ, бирок бардыгы эле адамдын жашоосуна же анын коомдогу өз ара мамилесине бирдей маанилүү эмес. Кайсы бир учурларда биздин достук мамилебиз, дос болуубуз, же өз балдарыбызга ата-эне болуубуз, же болбосо кайсы окуу мекемесинде окуучу болуубуз, же спорт командасынын мүчөсү же өз шаарыбыздын (айылыбыздын) тургуну болушубуз сыяктуу мүнөздөмөлөрүбүз маанилүү болот.

Бул окшоштуктар жана айырмачылыктар биздин тең салмактуулугубузду камсыз кылат. Мындан сырткары, биздин окшоштуктарыбыз менен айырмачылыктарыбыз башка адамдардан өз ара көз карандылыкта болот.

Адамдар бир эле этноско таандык болсо дагы, алар көп жагынан айырмалана тургандыгын белгилей кетүү зарыл. Тескерисинче, адамдар көп жагынан айырмаланышы мүмкүн, бирок, ошентсе да, жакын дос же тууган болушу мүмкүн. Мындай айырмачылыктарга карабай, биз тиричиликти бирге жүргүзүп, жеке жашоодо жана ар дайым жалпы нерсени таба алабыз. Башыбызды бириктирген жалпылык айырмачылыгыбызга караганда көбүрөөк болушу мүмкүн. Бул учурда окуучуларга оюн көнүгүүнү жана күн оюнунда көпчүлүк болгондугун, оюнчулар орундары менен алмашууга негиз болгон белгилерди эске салса болот. Мугалим окуучулардан аудиторияда катышкандардын көпчүлүгүнө таандык болгон белгилерди санап берүүсүн өтүнөт.

Көнүгүүнү аяктап жатып, мугалим катышуучуларды башкы тыянактарга багыттайт:

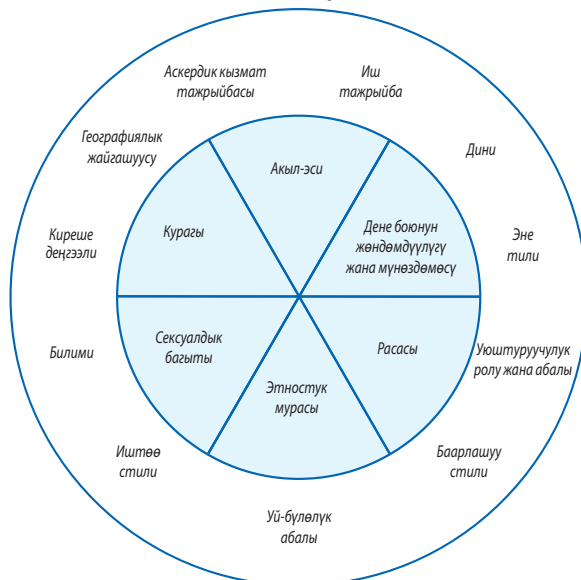
1. Көп түрдүүлүк – бул бизди окшоштурган жана ар кандай кыла турган бардык белгилер (окшоштук сыяктуу эле, айырмачылыктар дагы биздин бирдейлигибиздин бөлүгү болуп саналат).
2. Адамдар сыяктуу эле, бири-бирибизден айрмаланганга караганда биз көбүрөөк окшошобуз (ар кандай адамдар ортосунда көбүндө окшоштук бар, ошол эле учурда окшош адамдар ортосунда айырмачылык дагы бар).
3. Бирок айырмачылык мааниге ээ болот!

Биз бири-бирибизден көп белгилер боюнча айырмаланабыз. Бул айырмачылыктардын айрымдары социалдык топтун негизин түзүшү мүмкүн. 1-сүрөттө “Көп түрдүүлүк шакекчеси” айлана түрүндөгү диаграмма берилген. Эгер аны анализдей турган болсок, индивиддин айрым белгилери кантип анын ар кандай топторго жана категорияларга таандык экендигин аныктайт (эркектер же аялдар, жаштар же карылар, үй-бүлөлүү, бай ж.б. категориялары).

Тышкы дөңгөлөк

Аскердик кызмат тажрыйбасы, Эмгек тажрыйбасы. Дини, Эне тили, Уюштуруучулук ролу жана абалы, Баарлашуу стили, Үй-бүлөлүк абалы, Иштөө стили, Билими, Географиялык жайгашуусу.

Тышкы дөңгөлөк

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

Ички дөңгөлөк

Жынысы, Акыл-эси, Дене боюнун жөндөмдүүлүгү жана мүнөздөмөсү, Расасы, Этностук мурасы, Сексуалдык багыты, Курагы.

Диаграммада бирдей белгилер ички айланага, башкалары – тышына жайгаштырылган.

Бул мүнөздөмөлөр эмнеси менен айырмаланат?

Ички айланада топторго таандык болуунун «биринчилик белгилери» деп аталган мүнөздөмөлөр жайгашкан – бул биздин бала кезибизден тартып эрте социалдашуубузду аныктайт, алар туруктуу жана түбөлүк, жашообузда аларды өзгөртүү татаал же таптакыр мүмкүн эмес. Мисалы раса көптөгөн муундар өткөндөн кийин гана өзгөрүшү мүмкүн, жынысын өзгөртүү хирургиялык кийлигишүүнү талап кылат ж.б.у.с.

Өзүңдүн улутунду алмаштырууга болобу? Тажрыйба көрсөткөндөй, бул өмүр бою зор чечкиндүүлүктү жана күч-аракетти талап кылат (адатта муну чындап бир жолу гана жасоо керек, кичинекей бала кезде, башка этномаданий чөйрөгө туш келген учурда), бирок мындай учурда дагы ири топ же коом муну кабыл алат деген эч кандай кепилдик жок. Мисалы башка улуттун өкүлү болгон ата-энелер асырап алган балдар, айланадагы адамдар үчүн алар төрөлгөн улуттун өкүлү бойдон кала бериши мүмкүн (бул айрыкча тышкы өзгөчөлөнгөн белгилери бар болсо). Бул алардын маданий жана тил жагынан өскөн чөйрөсүнө таандык болсо дагы оңой маселе эмес. Бой жеткенден кийин өзүңдүн улутунду өзгөртүү алда канча татаал.

«Экинчилик белгилер» жекече тандоого жана чыгармачыл мамилеге жараша өзгөртүлүшү мүмкүн (бир топко таандык болуу экономикалык шарттар, билим, ден соолугунун абалы ж.б. улам тандоо эркиндигине күчтүү таасир этет). Алардын айрымдарын башкаларга караганда алмаштыруу татаал. Мисалы дин тутуу терең ишенимге байланышкан, аны жашоодо бир нече жолу алмаштырууга болбойт, себеби бул адамдын ишенимине доо кетирет. Социалдык-экономикалык топ дагы дин ишенимин алмаштырууну каалагандар үчүн жеңип өтө алгыс тоскоолдук болуп калышы мүмкүн, өзгөчө көп түрдүү катмарларга бөлүнгөн жана социалдык-топтук ажырымы айкын коомдо бул өтө татаал.

Бул коомдогу жашоо үчүн кандай мааниге ээ?

Демократиялык мамлекетте адамдан эркин тандоосу жана өнүгүүсү үчүн мүмкүн болгон бардык жерлерде шарттар түзүлүүгө тийиш: ар бир адамдын өзүнүн билим деңгээлин жогорулатуу, кесибин алмаштыруу, кирешесин көбөйтүүгө мүмкүнчүлүгү болууга тийиш. Бул саясат эң биринчи кезекте топтук таандык болуунун экинчилик белгилерине тиешелүү.

Ошол эле учурда, адамдардын биринчилик белгилерине байланыштуу муктаждыктары дагы эске алынышы керек, бирок бул мүнөздөмөлөр коомдо кызыкчылыктары жалпысынан бүткүл коом үчүн маанилүү болгон туруктуу топтордун жашоо-тиричилигин аныктайт. Мындай топторго эркектер, аялдар, балдар, карыялар, этностук жана тил коомдору, диний жамааттар, ошондой эле мүмкүнчүлүгү чектелүү жарандар кирет. Мамлекет бул топтордун кызыкчылыгын эске албаган учурларда ар бир адам өз жашоосунда кошумча кыйынчылыктарга туш болот, себеби алар тигил же бул топко таандык болууга таасир эте албайт: аял эркек боло албайт, карыялар жашара албайт, бала кезинен майып дени карды соо балага айлана албайт. Топтук таандык болуунун биринчилик жана экинчилик белгилерин талдоо көп түрдүүлүктүн базисин (негизин) түзөт.

Көп түрдүүлүктүн негизи кандай айырмачылыктар маанилүү деп ойлонууга мажбурлайт?

Бул суроого жооп берүү ар бир айкын кырдаалды талдоого алуудан көз каранды. Мисалы мектепте билим берүүнүн сапатындагы айырмачылык, мектепке барган бала жашаган айыл же шаар жер-

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

гесине жараша болот. Борбордук Азия өлкөлөрүндө, мисалы сапаттуу жогорку билим алуунун мүмкүнчүлүгү мектепте орус же англис тили канчалык деңгээлде жакшы окутулганына көз каранды. Мындай кырдаалда гендердик айырмачылык анча чоң мааниге ээ боло албайт. Тескерисинче депутат болуу же жогорку саясий кызмат ордун ээлөө мүмкүнчүлүгү аялдарга караганда эркектер арасында алда канча жогору. Мындай учурда өлкөнүн мыйзам чыгаруу органынын депутаттыгына талапкердин шаардык же айылдык экенине караганда анын ошол эле курактык топтун ичинде белгилүү жыныска таандык болуусу маанилүү болуп чыгышы мүмкүн.

Ошентип айырмачылыктар биринчи кезекте мүмкүнчүлүктөрдү же ресурстарга жеткиликтүү болууну чектөөгө байланышкан теңсиздик кырдаалында байкаларлык жана маанилүү боло баштайт. Күндөлүк турмушта, жагымдуу кырдаалдарда айырмачылык биздин жашоону кооздойт жана аны бир кыйла кызыктуу, мазмундуу жана чыгармачыл кылат.

Тиги же бул топко таандык болуу биздин иденттүүлүктү – биздин жалпы мүнөздөмөлөр окшош болгон кимдир-бирөөлөргө жакындык сезимди аныктайт: биз менен бирдей тилде сүйлөйт, ошол эле каада-салттарды сактайт жана урматтайт, бизге тааныш кесиптик билимдерди жана көндүмдөрдү билет, табиятты сүйөт, адилетсиздикке каршы күрөшөт ж.б.у.с.

Биздин ар бирибиз бир эле учурда ар кандай топторго таандык болгондуктан (үй-бүлө, кесиптик коомчулук, кошуналар, кызыгуу) биз бардыгыбыз бири бирин кайталаган көп сандаган иденттүүлүккө ээ болобуз. Биздин ар бирибиз бир нече коомчулукка таандык болобуз жана кызыгуулардын кеңири чөйрөсүнө ээбиз, ал эми биздин кайсы бир этностук топко таандык болушубуз (же бир нече топко), мүчө болуу мүмкүнчүлүгүнүн бири гана болуп саналат. Эреже катары, биздин иденттүүлүк башкаларды толук сүрүп чыкпастан бири бирин толуктайт жана кырдаалдын контекстинен көз каранды (2-сүрөт). Бул демек, бизде мектептеги ата-энелер жыйналышына апалар менен аталардын иденттүүлүгү, окуу жайда сабактарды өтүүдө – педагогдун кесиптик иденттүүлүгү, базарда – сатуучу менен кардардын иденттүүлүгү ж.б.у.с.

Биздин иденттүүлүктөр өзгөрүүлөргө дуушарланат. Бул демек, иденттүүлүк – бир жолу жана биротоло калыптанып калган мүнөздөмөлөр топтому эмес, динамикалык процесс дегенди билдирет. Кээ бир иденттүүлүк (мисалы кесиптик иденттүүлүк) башкаларга караганда өзгөрүүлөргө көбүрөөк дуушарланат, бирок алар дагы чексиз өзгөрүлмө эмес; Бизге базалык ырааттуулук зарыл. Анын үстүнө, биздин социалдык иденттүүлүктү (шаардык, айылдык, орто класстын өкүлү) биз бала кезден өздөштүрөбүз, ошентип идентификациялоонун жүрүшү биздин эмоциялык түзүмгө кирет жана биздин жеке инсандык жана коопсуздукту сезүүбүз менен тыгыз байланышкан. Биз кандайдыр бир иденттүүлүктү канчалык эрте өздөштүрсөк, ал биздин эмоцияга ошончолук тыгыз байланышта болот. Мисалы биздин гендердик топко таандык болгонубуздан улам уул же кыз катары милдеттерибизди аткарбай койгонубуз боюнча биздин дарегибизге айтылган жемелөө, ошондой эле биздин тегибизге карата сын-пикирлер абдан катуу тиет.

Этностук иденттүүлүккө, адатта күндөлүк жашоодо анчалык жогору маани берилбейт. Көп сандаган изилдөөлөр көрсөткөндөй, кадыресе тынч мезгилде адамдар өздөрүнүн этникалык таандыктыгын

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ОЙЧУЛДАРЫ

«өзгөчө» учурларга – майрамдарга, тарыхый маарекелерге, маданий иш-чараларга байланыштуу эстешет. Атүгүл үй шартында кимдир бирөө эне тилинде сүйлөсө, ал эми үйдөн тышкары чөйрөдө – мектепте, жумушта мамлекеттик тилдин же башка этникалык топтун тилинде сүйлөсө, бул ал индивид үчүн ар бир жолу өзүнүн эне тилинде сүйлөй баштаганда этникалык иденттүүлүк өзгөчө маанилүү болот дегенди билдирбейт. Мындай учурларда тил байланыштын куралы катары гана колдонулат.

Окуучулар өздөрүнүн көптөгөн жана айкалышкан иденттүүлүгү жөнүндө баарлашууну аяктоо үчүн педагогго «Мен киммин?» деген көнүгүүнү аткаруу жардам берет.

«Мен киммин?» көнүгүүсү

Мугалим топко тапшырма берет – алар эки мүнөттүн ичинде баракка «Мен киммин?» - деген суроого жооп берген беш аныктама жазууга тийиш. Аныктама зат атооч болушу керек. Катышуучулар бири биринин жазганын көрүп окубай тургандай кылуу керек – ал үчүн окуучуларды алдын ала бөлмөнүн ар башка тарабына бири биринен алыс жайгаштыруу зарыл.

Тапшырма аткарылгандан кийин, мугалим бардыгын бирге чогулууну суранат жана жазуу тактага катышуучулардын жообу жазыла турган ватман барагын илет.

Мугалим катышуучулардын арасынан кимдир бирөөнү өзүн өзү аныктоону баштоону өтүнөт – топтун ичинен улам биринен: өзүн өзү аныктоо деген эмне? – деп сурап турат. Жалпы саны кагаз баракка жазылат. Өзүн өзү аныктоонун биринчи айланпасын талкуулап, андан соң буга чейин айтылбаган жана чогулган аудиторияга бирден бир белги болгон аныктаманы дагы айтууга болот.

Мугалим катышуучулардын көңүлүн ошол жердегилердин ичинен өзүн өзү аныктоонун беш түрү боюнча топтун ичинде эч ким менен дал келишпеген бөтөнчө өзүн өзү аныктоо табылбай турганына бурат. Анын үстүнө ар бир катышуучу өзүн өзү аныктоодо көп жагынан окшош болгон өзүн өзү аныктоолорго кирет. Мисалы топтор сөзсүз түрдө көпчүлүк инсандар катары, чоң адам, уул (кыз), ага (эже), дос (курбу кыз) ж.б.у.с. кандайдыр бир категориялар боюнча бириктирилет. Алып баруучу кимдир-бирөөлөр кандайдыр бир белгилерди жазбай койсо дагы, баары бир тигил же бул топко кошула турганына көңүл бурат, себеби ошол белги анын ким экенин сүрөттөп турат.

Топ жыйынтык таблицаны мурда эч ким аңдабаган натыйжалар көрүнгөн өзүнчө бир күзгү катары карайт: ар бир катышуучу бир эле учурда дароо тигил же бул белгилер боюнча бириктирилген бир нече топко таандык болуп саналат. Кээ бирөө үчүн алар алда канча артыкчылыктуу жана биринчи орунда турат, башкалар үчүн мааниси азыраак, же атүгүл көрсөтүлгөн эмес, бирок кандай болсо дагы жалпы топтук көрүнүш төмөнкүдөй, көптөгөн жана өз ара айкалышкан иденттүүлүк көрүнөт. Эгерде алардын кимдир бирөө туруктуу болсо жана бир топту башкасынан айырмалай алса (мисалы гендердик белги же этностук таандыктык), ошол эле учурда бир өлкөнүн жарандыгы, бир окуу жайда окугандык, жеке көрсөткүчтөр ж.б.у.с. башка белгилер жынысына жана улутуна карабастан дээрлик бардыгын бириктире алышы мүмкүн.

Мугалим катышуучуларга төмөнкүдөй суроолорду берет:

- Силер азыр эмнени сезип жатасыңар?
- Топ менен кандай ойлорду бөлүшкүңөр келет?
- Көнүгүүлөрдүн жыйынтыгын талкуулоо убагында кандай сезимдерге туш болдуңар?
- Силерге эмнелер алда канча кызыктуу, жаңы, күтүүсүз болду?
- Бул жашоодо кандайча кереги тийиш мүмкүн?

МУГАЛИМ ҮЧҮН КОШУМЧА МАТЕРИАЛДАР АРТФЕСТ «МЕНИН МИССИЯМ – ТЫНЧТЫКТЫ САКТОО!»

Корутундулар

Бардык адамдар бир эле учурда: үй-бүлө, жумуш, окуу, хобби ж.б.у.с. белгилер аркылуу ар түрдүү топторго таандык болот. Бирок биз үчүн кандай жерде туулганыбыз, кандай өлкө Мекен болуп саналары абдан маанилүү. Бул алардын кайсы маданиятка таандык экенине карабастан бардык адамдар үчүн зор мааниге ээ. Азыр Жер бетинде 5000 жакын түрдүү эл жашайт, бирок болгону 180 мамлекет бар. Бул эмнени билдирет? Дүйнөнүн ар бир өлкөсүндө көптөгөн этностордун өкүлдөрү жашайт жана алар ар түрдүү этностук топторго таандык болсо дагы өз өлкөсүнүн патриоттору болуп саналат.

Биздин өлкөдө кыргыздар, өзбектер жана тажиктер, алардын тышкары орус, корей, уйгур, немис, дунган, азербайжан сыяктуу башка улуттардын өкүлдөрү да жашайт жана алардын бардыгы өзүн өз өлкөсүнүн жаранымын деп эсептешет.

Биздин өлкөнүн бардык жарандары алардын кайсы улутка таандык экенине карабастан тең укуктуу. Эгерде кимдир бирөөнүн ата-энеси, чоң апасы жана чоң атасы ар кандай этномаданий топтордун өкүлдөрү болсо, анда анын бир нече этностук белгиси болушу мүмкүн жана алардын бардыгы ошол адам үчүн маанилүү болуп саналат. Ошол эле учурда башка бирөөлөр үчүн этностук иденттүүлүк анча маанилүү эмес – алар үчүн кесиптик чөйрө же үй-бүлөдөгү орду алда канча маанилүү болушу ыктымал.

Бирок жарандык иденттүүлүк, эреже катары көпчүлүк үчүн маанилүү. Андыктан мындай адамдар үчүн алардын Мекени катары Кыргызстан, же Тажикстан, же болбосо Өзбекстан дагы абдан маанилүү.

МУГАЛИМ ҮЧҮН КОШУМЧА МАТЕРИАЛДАР АРТФЕСТ «МЕНИН МИССИЯМ – ТЫНЧТЫКТЫ САКТОО!»

Тынчтык сактоо боюнча класстан тышкаркы иш-чаралардын жыйынтыгын АртФест форматында чыгаруу. Бул долбоордук иш үч жума аралыгында даярдалат. Долбоорго ата-энелер, жергиликтүү коомчулук жана жергиликтүү администрация (хукуматтар, акиматтар, акимиаттар), искусство илиминин өкүлдөрү (акын, жазуучулар, актёрлор, ырчылар, цирк, кара сөз жанрынын артисттери) катышат.

Максаты: окуучулардын тынчтыкты сактоо боюнча программаны окуп үйрөнүүдөн кийинки өздөрүнүн жетишкендиктерин, билимин, билгендерин жана көндүмдөрүн көрсөтүүсү.

Алды ала даярдык:

- Окуучулар мугалимдин жардамы менен иш-чаранын сценарийин түзүшөт;
- Ырларды, обондуу ырларды жана бийлерди (улуттук, заманбап) үйрөнүшөт
- Ар бир өтүлгөн тема боюнча тыянак чыгарылган номер даярдашат (экология темасы, конфликт-

МУГАЛИМ ҮЧҮН КОШУМЧА МАТЕРИАЛДАР АРТФЕСТ «МЕНИН МИССИЯМ – ТЫНЧТЫКТЫ САКТОО!»

терди чечүү, стресске туруштук берүү, улуттар аралык мамилелер ж.б) бул номерлер (презентация, оюн, пантомима), сценарийдин жалпы программасына киргизилет. Бул номерлерди искусство өкүлдөрү менен бирге даярдоо сунушталат. Мында, бир эле ишке балдар дагы, чоңдор дагы катышат.

- Залды майрамга карата жасалгалоо; меймандар үчүн чакыруулар жана кулактандыруу.
- Ата-энелерге жана окуучуларга мектептин же жергиликтүү администрациянын атынан эстеликке белектер жана (же) ар кандай номинация боюнча дипломдор берилет (Тынчтык сактоочулардын мыкты командасы! Сергек жашоо ыңгайы боюнча эксперт. Конфликтти жоюучу! ...)
- Иш-чаранын аягында милдеттүү түрдө ыр жана флэшмоб аткарылат. Милдеттүү шарт: бардык катышуучулардын процесске катышуусу.

Иш-чараны баяндоо. Мектептин актылар залында (райондук администрациянын залы, атайын ивент аймакта) меймандар жана долбоордун катышуучулары чогулат. Алып баруучулар майрамдын максаты тууралуу айтышат. Азыркы учурда тынчтыкты, улуттар аралык ынтымакты сактап туруу, тил табышуу – тынчтык тилин табуу, тынчтыкты бузган жана ынтымактуу мамилелерди бузууга алып келген күчтөрдүн таасирине кабылбоо кандай мааниге ээ экендиги тууралуу айтып беришет. Бул иш-чара 1,5 саатка эсептелген.

ДИНДЕР ЖАНА ИШЕНИМДЕР ДЕГЕН ЭМНЕ?

Бардык диндер, искусство жана илим бир дарактын бутагы болуп саналат. Бул ниеттердин бары адамды жөнөкөй физикалык жашоо чөйрөсүнөн алып чыгып, эркиндикке алып келүү менен анын жашоосун жакшыртууга багытталган.

Альберт Эйнштейн

Ишенимдер – бул акылдын далилдей ала турганыбызга 100% ишенбесек да, биз бир нерсени туура деп эсептеген абалы. Ар бир адамдын жашоого жана ал жашаган дүйнөгө тиешелүү ишенимдери бар. Бири-бирин колдогон ишенимдер диний, философиялык же идеологиялык болушу мүмкүн болуучу ишеним системасын түшүндүрөт.

Диндер – бул адамзатты руханий дүйнө менен байланыштырган ынанымдар системалары. Википедиядан алынган төмөнкү аныктама динге жакшы сереп берет:

Дин – бул адамзатты руханий жана айрым учурларда адеп-ахлак баалуулуктары менен байланыштырган маданият системаларынын, ишеним жана дүйнө таанымдар системаларынын жыйындысы. Көптөгөн диндерде оозеки уламыштар, символдор, каада-салттар жана ыйык тексттер бар, алар жашоого маани берүүнү же жашоонун же ааламдын келип чыгышын түшүндүрүүнү көздөйт. Адеп-ахлак, этика, диний мыйзамдар же артыкчылыктуу жашоо образы диндерде камтылган космос жана адамдын табияты жөнүндө идеяларга негизделет. [...] Көптөгөн диндерде белгилүү бир жүрүм-турум эрежелери, диний кызматкерлердин болушу, ошондой эле диний жамаатка катышуунун же мүчөлүктүн мазму-

ДИНДЕР ЖАНА ИШЕНИМДЕР ДЕГЕН ЭМНЕ?

нунун, сыйынууга келгендердин жашоосунун аныктамалары камтылган; Кудайга табынуу максатында же сыйынуу үчүн чогулуштар же кызматтар, ыйык жерлер (табигый же архитектуралык) жана/же ыйык тексттер дайыма каралган. Диний практикага насаат айтуу, Кудайдын же кудайлардын иштерин даңазалоо, курмандык чалуу, фестивалдар, майрамдар, транс абалы, арноо, сөөк коюу кызматы, нике кыюу кызматы, медитация, музыка, искусство, бий, коомдук кызматтар жана адамзат маданиятынын башка формалары кириши мүмкүн. Ошол эле учурда, түзүмдүн бул аспектилериинин, ишенимдин же практика-нын айрымдары же көбү жок болгон мындай диндердин да бар⁷³

Жашоонун руханий ченине ишенүү байыртан бери келе жаткан нерсе. Көптөгөн адамзат коому бизге күнгө, кудайга жана кудайларга сыйынуу, жакшы менен жаманды же ыйык түшүнүгүн ажырата билүү сыяктуу ишенимдин системасынын далилдерин калтырган. Стоунхедж, Бамиана Буддалары, Мадриддеги Альмуден собору, Элис Спрингстеги Улуру, Хайфтагы Бахай бакчалары, Япониянын ыйык тоосу Фудзияма, Сауд Аравиясындагы Кааба же Амритсардагы Алтын храм – булардын бардыгы адамдын руханий тажрыйбасын далилдейт, объективдүү чындыкты жана адамдын жашоонун маңызын жана биздин дүйнөдөгү ролубузду түшүндүрүүгө болгон умтулуусун чагылдырат.

Эң жөнөкөй мааниде алсак дин “адамдын касиеттүү, ыйык, руханий же укмуштуу деп эсептеген нерсеге болгон мамилесин” сүрөттөйт. Бул мындай ишенимди тең бөлүшкөн адамдардын жамааттарын бириктирген белгилүү бир уюшкан практика менен коштолот. Жогоруда баяндалгандай ишенимдер – бул “дүйнөдөн тышкары жашоонун ченин четке каккан көз караштарды” камтыган кеңири термин болуп саналат.

Биз өзүбүздү диний же руханий деп эсептеп же эсептебегендигибизге карабастан биздин айлана-чөйрөбүздөгү диндердин жана ишенимдердин башка түрлөрү биздин иденттүүлүгүбүзгө таасирин тийгизет. Ошол эле учурда, биздин иденттүүлүгүбүздүн, биздин тарыхыбыздын башка аспектери, башка диндерге жана “башка” деп эсептелген топторго болгон мамилебиз ошол динди же ишеним системасын өзүбүз кандайча чечмелегендигибизге да таасирин тийгизет.

Диндер жана ага байланышкан социалдык жана маданий түзүмдөр адамзаттын тарыхында чоң роль ойногон. Менталдык түзүмдөр сыяктуу эле, алар бизди курчап турган дүйнөнү кандай кабыл алганыбызга, биз кабыл алган же четке каккан баалуулуктарга таасирин тийгизет. Алар коомдук түзүмдөр катары өз ара аракеттенүү тармагын жана таандык болуу сезимин түзөт. Көпчүлүк учурларда диндер бийликтин системасынын негизи болгон жана аны менен тыгыз байланышкан. Байыркы жана жакынкы тарыхта “теократиялык” мамлекеттер – христиан, индуc, мусулман, еврей жана башкалар сыяктуу мисалдар көп. Мамлекет менен диндин ортосундагы бөлүнүү акыркы мезгилдеги көрүнүштү билдирет жана бардык жерде эле боло бербейт: Европада расмий мамлекеттик дини болгон жана иш жүзүндө мамлекеттик дини болгон өлкөлөр бар. Көпчүлүк учурда бул толеранттуулук баалуулуктары менен тең салмакта болсо өзгөчө проблемаларды деле жаратпайт.

Дин кандай маселелерди коет?

Адам планетадагы бардык тирүү жандыктардын ичинен эң акылдуусу катары өзгөчө акыл-эске ээ, ошондуктан адам туруктуу философиялык жана руханий изденүүлөр, белгисиз нерселер жөнүндө ой жүгүртөт. Мисалы, адам жашоонун маани-маңызы, анын бул дүйнөдөгү орду жөнүндө суроолорду берет. Адам ал бардык нерсени туура жасап, маанилүү максатка умтулгандыгына ишенгиси келет. Динге ишенген адам үчүн диний буйруктарды аткарууга негизделген өзүн-өзү руханий өркүндөтүү максаты эң маанилүү болуп саналат.

ДИНДЕР ЖАНА ИШЕНИМДЕР ДЕГЕН ЭМНЕ?

Ар бирибиз бир нерседен жашоонун маңызын көрөбүз, бирок көп учурда байкабай калабыз. Мисалы, көпчүлүк ата-энелер үчүн алардын балдары жашоонун маңызы. Көп учурда биздин үй бүлөбүз жана досторубуздун жашообуздун маңызын түзөт. Айрым адамдар үчүн анын сүйүктүү жумушу жашоонун маңызы. Жалпысынан, аны ар ким өзү аныктайт.

Дагы бир башка мисал - өлүмдөн коркуу. Адамды менин ичээр суум түгөнгөндө эмне болот деген ой дайыма ээрчип жүрөт. Көпчүлүк адамдар байыртан бери өлүмдү адамдын жашоосундагы этаптардын бири деп эсептейт.

Адам өзү башынан өткөргөн социалдык же башка адилетсиздиктер анын адилеттүүлүккө умтулуусуна түрткү берет. Биз жакшы адамдардын сыйга татып, начар адамдардын жазаланышын каалайбыз. Кара санатай адамдар үчүн эч качан адилеттүүлүк болбойт деген түшүнүк депрессияга, руханий өнүгүүнүн токтошуна алып келет.

Анан дагы бир себеп, адам түшүнүксүз нерсени түшүндүрүүгө аракет кылганда динге умтулат. Окумуштуу-когнитивист Джастин Барретт адамдын психикасынын өзгөчөлүктөрү адамды далилденбеген нерсеге ишендирет деп тастыктайт. Мисалы, намаздан/сыйынуудан кийин башы ооруганы токтосо, динге ишенгендер жогорку күчтөрдүн жардамы тийди деп эсептейт⁷⁴.

Дин адеп-ахлактык баалуулуктардын системасын түзөт жана бир диндеги адамдарды диний маселелерде эле эмес, коомдук, ички жана ал тургай жеке мүнөздөгү маселелер боюнча да бириктирет (эң ачык мисал – Индиянын касталары).

Индиянын касталары

<https://www.youtube.com/watch?v=GIngTWtoZa0>

Диний аң-сезимдин маанилүү мүнөздөмөсү – ишеним болуп саналат. “Мен ишенем, антпесе кандай” деп айткан христиан апологети Тертуллиандын (болжол менен 160-220 жылдар) атактуу афоризми бул түшүнүктүн маанисин так билдирет. Ишеним дүйнө жөнүндө себеп-натыйжа байланышына негизделген түшүнүктүн чегинен чыгуу дегенди божомолдойт: ал табияттан тышкаркы жандуу нерселер, өзгөчөлүктөр, мамилелер жана окуялар (жиндер, шайтандар, периштелер ж.б.) бар деген чындыкты тааныйт.

Тарыхый фактылар Борбордук Азиянын аймагында ар кандай доорлордо жашаган коомдордун конфессиялык көп түрдүүлүгү жөнүндө тастыктайт.⁷⁵ Индо-европалык уруулардын кыймылы (б.з.ч. 2-1 миң) бардык дүйнөлүк диндерде из калтырган. Биздин аймактын өнүгүшүнө Ирандын, грек-эллин дүйнөсүнүн, Индиянын жана Жакынкы Чыгыш өлкөлөрүнүн ар кандай диндери таасирин тийгизген. Ошол эле мезгилде Борбор Азияда түрктөр менен бирге иран тилдүү сактардын, усундардын, юечжа, кангүй-лөрдүн, согдийлердин ж. б. урпактары жашаган жана өз мамлекеттерин курган.

⁷⁴ Дин деген эмне жана анын коомдун жашоосундагы ролу кандай / plus-one.ru. маалыматтык порталынын сайты — URL: <https://plus-one.ru/manual/2022/03/18/chto-takoe-religiya-i-kakova-ee-rol-v-zhizni-obshchestva#:~:text=%D0%A0%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D1%8F%20%E2%80%94%D1%8D%D1%82%D0%BE%20%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0%20%D0%B2%D0%B7%D0%B3%D0%BB%D1%8F%D0%B4%D0%BE%D0%B2%2C%20%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F,%D0%B4>

⁷⁵ Асланов И. Кыргызстандын аймагындагы диндердин тарыхына кыскача сереп / АКИ-press басма сөз борборунун сайты — URL: https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:1834

ДИНДЕР ЖАНА ИШЕНИМДЕР ДЕГЕН ЭМНЕ?

Түрктөрдүн диний көз караштары

Түрктөрдүн космогоникалык түшүнүгүнө ылайык “көк асман” күн жана ай күн сайын жаралган дүйнөнүн чатыры сыяктуу болгон. Жогорку Кудай – Теңир жогорку дүйнөгө таандык болгон. Теңир кылымдар бою түрктөрдүн эң жогорку кудайы бойдон калган. Ал эми ортоңку дүйнөнү түшүмдүүлүк кудайы Умай башкарган, Теңир менен бирге алар Кудайдын жубун түзүшкөн. Жердин жана суунун кудайы Идук Жер-суу ак ниеттүү жана жазалоочу функцияларды аткарган, айрым учурларда мекен катары да билинген. Түрктөрдүн генеалогиялык санжырасында жана мифтеринде байыркы тотемдик түшүнүктөр сакталып калган, ошондой эле титулдарга, уруулардын аталышына жана ысымдарга берилген. Түрктөрдүн дини сак-усун жана юечжа-кангү калкынын жергиликтүү табынууларына – күн менен отко, сууга жана жерге сыйынган, кудайларга адамдардан жана жаныбарлардан турган курмандыктарды чалган авестия турларынын урпактарына “таңууланган”. Архитектуралык табылгалар отко, тоого, сууга сыйынуу кеңири жайылгандыгын тастыктайт.

Зороастризм

Зороастризмдин пайда болушу б.з.ч II жана I миң жылдыкта чыгыш-иран урууларынын арасындагы (алар өздөрүн арья деп аташкан) көчмөн-малчыларга (турья) Заратуштра пайгамбар келген учурга таандык. Орто Азиянын аймагында зороастризм X кылымга чейин негизги диндердин бири болгон, ал архаикалык - маздеизм (зороастризмден мурдагы байыркы иран дини) жана митраизм (б.з.ч в I-IV кылымдарда рим армиясында таралган Митра кудайына таазим этүүнүн мистикалык культу) формаларында болгон.

Борбордук Азиянын аймагында зороастризмдин кеч (сасанид) жайылгандыгын бышкан чоподон жасалган ритуалдык буюмдардын, ар түрдүү символдору бар оссуарийлердин (сөөк коюу урналарынын), авестия-зороастрия кудайларынын жана алардын атрибуттарынын сүрөттөрү түшүрүлгөн идиштердин археологиялык табылгалары боюнча баамдоого болот. Зороастриялыктардын байыркы наустарына (сөөк коюу курулмаларына) келечекте кайра тирилүү үчүн сөөктөрдү сактоочу жай катары ислам күмбөздөрү да кирет. Зороастрияда көптөгөн өлкөлөрдө майрамдалган, жаздын башталышы жана дыйканчылык иштери башталган күн катары билинген Нооруз майрамы (Нооруз, Навруз) да бар. Көчмөндөрдүн дүйнө таанымында бул майрам жаратылышка сыйынуу менен айкалышкан, ал эми ислам кабыл алынгандан кийин да көптөгөн мусулмандар тарабынан майрамдалууда. Ноорузду арабдар Мухаммед пайгамбардын өзүнүн буйругу боюнча белгилей баштаган деп айтылат, бирок буга далил жок.

Буддизм

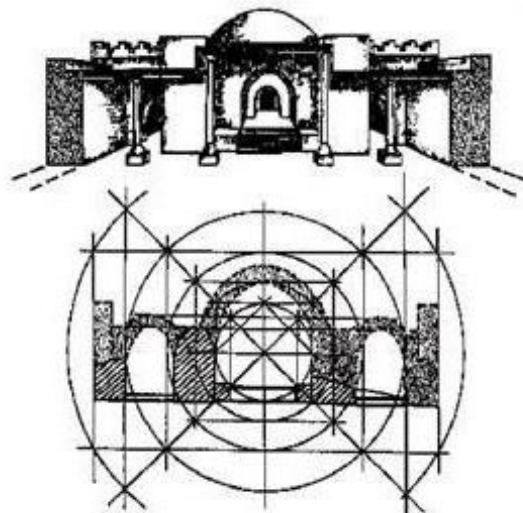
Борбордук Азияда ири буддисттик комплекстер жайгашкан, археологиялык иштердин (VII-XIII кк.) натыйжасында белгилүү болгон ар кандай материалдар: жазуу жүзүндөгү документтер, архитектуранын калдыктары, искусство чыгармалары бизге чейин келип жеткен. Бул дин Борбордук Азияда монополиялык абалга ээ болгон эмес, ошол эле учурда айрым башкаруучулар жана дворяндардын өкүлдөрү буддист болгон, монастырларды курган, аларга тартуу алып келген. Улуу Жибек жолунан улам Борбордук Азияны Чыгыш Түркстанга жана андан ары чыгышка – Монголияга, Тибетке, Кытайга, Японияга буддизмдин ири “ретранслятору” катары кароого болот.

Буддизм алгачкы Суфизмге таасирин тийгизген. Суфийлердин насаатчылык системасы, өркүндөө жолдору түшүнүгү, Орто Азиянын суфийлеринин айрым руханий практикалары буддисттик медитацияга окшошуп кетет. Мындан тышкары буддизмдин таасири мусулман Орто Азиянын, Ирандын, Афганистандын адабиятында, архитектурасында, оймо-чиймелеринде жана көркөм кол өнөрчүлүгүндө байкалат.

ДИНДЕР ЖАНА ИШЕНИМДЕР ДЕГЕН ЭМНЕ?

Ташкенттеги Будданын храмы, б.з.ч. I-III кылымдар. Фаязтепа. Эски Термез, Өзбекстан

Ак-Бешимдеги Будда храмы, VII-VIII кылымдар (Кыргызстан)

Ак-Бешимдеги Будда храмы, VII-VIII кылымдар (Кыргызстан)

Манихейизм

Манихейизм Персияда III кылымда пайда болгон дин; манихейизмдин негизин зороастризм, буддизм, христианчылык, Теңирчилик (Тянь-Шанда) жана башка диндердин окуулары түзөт. Сасаниддик Иран тарабынан анын жактоочуларынын куугунтукталгандыгына байланыштуу ал Орто Азиянын аймагына III-IV кылымдардын аягында жайыла баштаган. VII кылымдын аягында жана VIII кылымдын башында согдиялыктар манихейизмди Чыгыш Түркстанга алып келишкен, аны адегенде өздөрүнө уруулаш-колонисттерге, андан кийин уйгурларга таратышкан. Чүй жана Талас дарыяларынын өрөөндөрү манихейизм гүлдөгөн борбор болгон. Ошондуктан X кылымдын ортосунда Караханиддердин мамлекети пайда болгон учурда ислам шаманизм менен эмес, манихейизм жана христианчылык менен атаандашууга мажбур болгон.

Христианчылык

Улуу Жибек жолунда соодагерлер кербен жолдору аркылуу батыштан чыгышка карай кездемелерди, жыпар жыттуу чөптөрдү, асыл таштарды гана эмес, ыйык китептерди да ташыган. Археологдор христианчылыкка тиешелүү эстеликтерди: храмдардын жана монастырлардын калдыктарын, фрескаларды, евангелисттик көрүнүштөрдү чагылдырган керамикадан жана металлдан жасалган буюмдарды, чиркөө идиштерин, дене кресттерин жана медальондорду табышкан. Түрк жана Сирия тилдериндеги кресттер жана мүрзө үстүндөгү жазуулары болгон мүрзө таштарынын табылгалары болсо жүздөп саналат. Алар VI-XIV кылымдарга таандык.

V кылымда жана VI кылымдын ортосунда Борбордук Азиянын көпчүлүк бөлүгүн басып алган эфталиттер империясында христианчылык мамлекеттик дин деп жарыяланган. Согдиялыктар, түрк уруулары (чигилдер, тепе уйгурлары, карлуктар) жана монголдор христиан динине чакырылгандыгына карабастан, христианчылык Борбордук Азияда эч качан жалпы элдик динге айлана алган эмес. Ал буддизм, манихейизм, зороастризм, уруулук диндер менен, ал эми VIII-X кылымдардан тартып ислам менен тынчтыкта жашаган. Чыңгызхандын урпактарынын бир бөлүгү уруулук динди карманса, ал эми бир бөлүгү несториандык христиан динин кабыл алган, бирок анын мураскорлору XIV кылымда Тимурдун

ДИНДЕР ЖАНА ИШЕНИМДЕР ДЕГЕН ЭМНЕ?

учурунда исламды тандаган. XIX кылымдын ортосунда Россия империясына кошулгандан кийин Орто Азиядагы христианчылык тарыхында жаңы этап башталат. 1872-жылы Орус Православ чиркөөсүнүн Түркстан епархиясы түзүлгөн.

Католиктер жөнүндө алгачкы эскерүүлөр XII кылымга таандык болгон. Католиктер XIX кылымдын ортосунда Түркстанда кайрадан пайда болгон. Алар Россия империясынын букаралары, көбүнчө падышалык армиянын офицерлери болгон. Борбордук Азияга көчүп келгендер менен бирге лютеранизм, баптизм, адвентизм, пентекостализм кошо келген. Россиялык немистер, финдер жана эстониялыктар анын негизги алып жүрүүчүлөрү болгон, алар аскердик жана статтык кызматты ээлешкен.

Ислам

Диний байлык – мурастын маанилүү түзүмдүк элементи болуп саналат. Ислам дин катары Араб жарым аралында пайда болгон, бирок ал кийин байыркы Мавераннахрда өнүккөн. Чыгыштын улуу ойчулдары: имам Аль-Бухари, имам Аль-Матуриди, Бурхануддин Маргинани, Руми, Ахмед Яссави, Бахауддин Накшбанд, Хожа Ахрор Вали, аз-Замахшари, Нажм ад-дин Кубра жана башка көптөгөн белгилүү теологдор жана ойчулдар исламдын өнүгүшүнө баа жеткис салым кошкон. Алар калтырган диний-руханий мурас адамдардын аң-сезимине терең байырлаган⁷⁶.

Географиялык, экономикалык жана маданий факторлордон улам Борбордук Азия исламга кирүүнүн үч түрүн эрте тааныган. Биринчиси улуу кербен жолунун боюндагы Трансоксаниянын (Мавераннахр) шаарларында пайда болгон жана илимий, саясий жана архитектуралык компонентти кошкондо, ханафи укук мектебине негизделген. Экинчиси - синкреттик (б.а. ар түрдүү жана бөлүү кыйын болгон элементтерден турган) жана материалдык эмес, Борбордук Азиянын көчмөн мейкиндигинде таралган. Үчүнчүсү - суфий руханиятына негизделген, ал мурдагы эки форманы бириктирген звено болуп саналат, мында мураскорлук чынжырчасына (силсила) негизделген элиталык тарап жана калк арасында популярдуу болгон ыйык нерселерге сыйынуу практикасы бири-бирине төп келет⁷⁷.

Кутейбанын 712-жылдагы жортуулдарынын натыйжасында VIII кылымдын башында ислам Борбордук Азиянын аймагына жайыла баштаган. Бухара менен Самарканд динди кабыл алган. Кийинки жүз жылдыкта ислам монголдор басып алган жана андан аркы саясий өзгөрүүлөр мезгилдеги түрк урууларын мусулмандыкка чакыруу менен түндүктү көздөй жайылган.

Борбор шаары Баласагын болгон Караханид мамлекетинде ислам мамлекеттик динге айланган (960-жылы). Бул мезгилге X-XII кылымдардагы Бурана жана Өзгөн архитектуралык комплекстери, Сафед-Булондогу Мухаммад ибн Насрдын мавзолейи жана башкалар сыяктуу көптөгөн диний мусулман курулуштары таандык. Ислам алгач отурукташкан калк арасында жайылган, көчмөндөр болсо байыркы бутпарастык көз карашты карманган.

XIII кылымда монголдордун басып алууларынын жүрүшүндө ислам белгилүү бир мезгилде жайылбай токтоп калган, бирок XIV кылымдын ортосунда өзүнө моңгол басып алуучуларын тартуу менен региондун көпчүлүк бөлүгүнө карата өзүнүн таасирин кеңейткен. Буга карабастан аймактагы исламдын жайылуу процесси бир нече кылымга созулган, анткени Кыпчак талаасы (азыркы Казакстандын аймагын да камтыган) XIII кылымда монголдор басып алганга чейин мусулман дүйнөсүнөн тышкары болгон, ал эми жергиликтүү калктын ишеними динчилдиктин негизги формасы бойдон кала берген. Бул б.з. II миң жылдыгынын башында Кыпчак талаасында ар түрдүү диний ишенимдердин аралашуусуна алып келген.

76 Ошол эле жерде, С. 158

77 Пужоль Е. Борборду Азиядагы ислам: көп жылдык изоляциядан маанилүүлүккө/ Central Asian Analytical Network (CAAN). — URL: <https://www.caanetwork.org/archives/10950>

ДИНДЕР ЖАНА ИШЕНИМДЕР ДЕГЕН ЭМНЕ?

Ошентип Борбордук Азия региондун кең мейкиндигинде өз таасирин орнотууга жана кеңейтүүгө аракеттенген ар түрдүү диний көз караштарды жайылтуу үчүн берекелүү жер болгон.

Кокон хандыгынын учурунда (1709-1876) мусулман дин кызматкерлери молдолор жана суфий ишандары аркылуу көчмөн калктын арасында активдүү миссионердик ишти жүргүзө баштаган. Көчмөн түрктөр арасында исламдын жайылышына Борбордук Азиянын суфий боордоштору - Ахмет Яссави менен Накшбандия олуттуу салым кошкон. XIX кылымдын аягында региондун калкынын басымдуу бөлүгү өздөрүн мусулман деп эсептешкен.

Бардык дүйнөлүк диндер бирдей адеп-ахлакка: тынчтыкты сактоого, кайрымдуулукка, эмгекчилдикке, моралдык жактан аруулукка, балдарды сүйүүгө, улууларды урматтоого үгүттөйт. Ошентип Борбордук Азия ар кандай динди тутунган ар түрдүү элдердин ортосундагы ынтымактын жана тынчтыкта жанаша жашоонун аймагы болуп саналган. Ислам Борбордук Азиянын аймагына байыр алып, эзелтен бери келе жаткан каада-салт жана үрп-адаттар менен кошо келген, ошондон улам калктын көпчүлүк бөлүгү аны тандаган. Борбордук Азияда өз убагында ар кандай диний мектептер пайда болгон. Имам Бухари, Абу Иса Термизи, Абу Мансур Матуриди, Махмуд Замахшари, Каффал Шаши, Нажмиддин Кубра, Бурханиддин Маргинани, Ахмад Яссави, Бахауддин Накшбанди, Хожа Ахрар Вали, Махдуми Аъзам жана башкалар сыяктуу жүздөгөн окумуштуулар ислам цивилизациясынын өнүгүшүнө зор салым кошкон, бул динди дүйнөлүк динге айландырууда алардын сиңирген эмгеги баа жеткис. Мусулмандардын алгачкы муунуна мүнөздүү болгон “башкаларга” карата этият мамиле кылуу көп өтпөй диндер аралык диалогго, консенсустук философияга жана толеранттуулук идеологиясына “айланган”. Диний айырмачылыктар болгон күндө да, алар анча байкалбайт. Борбордук Азиянын ойчулдары аймактагы толеранттуулуктун чыныгы маңызын кеңири ачып берген:

Абу Мансур Матуриди мындай деп жазган: «Чиркөөлөрдү жана синагогаларды бузууга тыюу салынган, ошондуктан алар мусулман өлкөлөрүндө дагы эле аман-эсен турушат жана бул боюнча алымдар арасында эч кандай пикир келишпестик жок».

Абу Лайс Самарканди Куранга комментарийинде «Аллах мусулмандарга дин үчүн согушпаган жана аларды үйлөрүнөн кууп чыкпагандар менен жакшы жана адилеттүү болууга тыюу салбайт» деп баса белгилеген. Ошондой эле Абу Лайс Самарканди «Бахрул Улум» аттуу эмгегинде Мумтахан сүрөсүнүн 8-9-аяттарын мындайча чечмелеген: «Динде силер менен согушпаган башка диндин өкүлдөрү менен карым-катнашта болгула, аларга адилеттүү болгула».

Улуу исламий факих Бурханиддин Маргинани бул маселеде андан ары карай мындай деп жазат: «Эгерде мусулман аймактарында чиркөөлөр жана сыйынуу үйлөрү бузулса, аларды калыбына келтирүүгө уруксат берилет».

Махдуми Азам «Рисала-и Илмия» («Илим китеби») китебинде мындай деп жазат: «Дүйнөдө түрдүү динге, ар башка элдерге, улуттарга таандык адамдар жашайт. Бирок алардын кайсынысы туура, кайсынысы күнөө экенин аныктоо жана баалоо укугу бизге берилген эмес. Кимге сыйлык, кимди жазалоону Аллах өзү билет жана аныктайт. Ошондуктан, башка адамдардын үрп-адаттарына, үрп-адаттарына, ишенимдерине сабырдуу болгула».⁷⁸

Мавераннахрдан дагы бир котормочу Абул Баракат Насафи (1310-ж.-каза болгон) «Мадарикут танзил» аттуу эмгегинде бул аяттарды мындайча чечмелейт: «Башка диндердин өкүлдөрүн сыйлагыла, аларга сөз жана иш менен жакшылык кылгыла».

78 Зиедов Ш. Исторические корни религиозной толерантности в Узбекистане / Сайт Международного научно-исследовательского центра Имама Бухари.
— URL: ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ РЕЛИГИОЗНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ В УЗБЕКИСТАНЕ - Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi

ДИНДЕР ЖАНА ИШЕНИМДЕР ДЕГЕН ЭМНЕ?

Ислам дининдеги сабырдуулук маселеси ишеним жагында эң маанилүү деңгээлге чейин көтөрүлөт. Бул тууралуу Пайгамбарыбыз Мухаммад (саллаллааху алайхи ва саллам) минтип айткан: *«Ыймандын эң жакшысы – сабырдуулук жана берешендик».* Ошондой эле даңазалуу үй-бүлөдөн чыккан пайгамбарыбыз: *«Башка диндердин өкүлдөрүнүн чөйрөсүндө мени алардын пайгамбарларынан жогору койбогула»* деп айтканы Мухаммед пайгамбардын сабырдуулугун далили. Абу Саид (Аллах ага ыраазы болсун) риваят кылат: *«Пайгамбарыбыз Мухаммад (саллаллааху алайхи ва саллам) айтты: «Мени башка пайгамбарлардан бийик кылып, алардын элин кемсинтпегиле».* (Сахих Бухари: 6916)

Куранда мындайча баяндалат: *«Эгер китеп ээлери менен талашып-тартышсаңар, анда аны эң жакшы жол менен алып баргыла»* (Анкабут сүрөсү, 46-аят).

Ошол кездеги болгон толеранттуулук Имам Бухари, Имам Термизи сыяктуу диний көз караштын өкүлдөрүнө жана светтик илим ээлерине жана илимий баалуулуктардын үстөмдүк идеясын алып жүрүүчүлөргө жанаша жашоого, жаратууга шарт түзгөн. Аль-Фараби, Хорезми, Беруни, Ибн Сина ж.б.

Диндер аралык толеранттуулук идеясы диний лидерлердин гана эмес, жалпы коомдун бардык мүчөлөрүнүн жакшылык жолунда кызматташуусун билдирет, ошондой эле тынчтыктын жана туруктуулуктун маанилүү шарты катары каралат. Биздин региондун ири шаарларында илгертен бери эле ар улуттун өкүлдөрүнө кудайга сыйынууга өзгөчө көңүл бурулуп, шарттар түзүлүп келген.⁷⁹

Алишер Навои өзүнүн эмгектеринде түрдүү диндерди жана алардын өкүлдөрүн, бардык диний китептерин сүрөттөп, өзгөчө Талмуд, Тоорат, Библия, Куранды белгилеп, аларга терең урмат-сый менен мамиле кылып, улуттар аралык биримдикти жана сабырдуулукту көрсөткөн. Гумандуулук толеранттуулуктун негизги түзүүчүлөрүнүн бири жана бул сапатты өзүндө көрсөтө алган адам бактылуу, антпесе ал бактысыз болот. Бул тууралуу Алишер Навои өзүнүн ырларында мындай деп жазган:

Бирөөнүн кайгысына кайдыгер

Адам деп аты аталбайт.

Ошентип биздин аймакта диний толеранттуулукту өнүктүрүүнүн пайдубалы байыркы мезгилдерден эле түптөлүп келген. Бул биздин ата-бабаларыбыздын эмгегинде ачык көрүнүп турат. Биздин тарыхта түптөлгөн толеранттуулуктун принциптерине таянып, өсүп келе жаткан муундарды тарбиялоо биз үчүн эң маанилүү милдет.⁸⁰

Динди «маданияттын психологиялык арсеналы» деп атаган Фрейд аны «маданияттын эң кымбат байлыгы, ал өз катышуучуларына бере турган эң жогорку баалуулук жана кен байлыктарын казуу, адамзатты азык-түлүк менен камсыз кылуу, ооруларды алдын алуу өнөрүнөн жана чеберчилигинен да алда канча жогору» деп эсептеген. Адамдар диний көз караштар аларга берилген баалуулугун жоготсо, жашоо чыдагыс болуп калат дешет.⁸¹

Диний толеранттуулук жөнүндө айта турган болсок, диний ишенимдер дүйнөнүн бардык элдеринин тарыхынын бир бөлүгү болуп саналат. Мисалы, орто кылымдагы аң-сезимдин өзгөчөлүгү анын динчилдиги, турмуштун дээрлик бардык көрүнүштөрү диний контекстте каралып келгендигинде болуп саналат. Кесиптик корпорациялар да четте калган жок. Бир эле адистиктеги усталар катар отурукташып, биргелешип чиркөөлөрдү, сыйыуучу жерлерди курушкан. Ошондуктан алгачкы цехтерге карата «бир туугандык» (fraternity)⁸² термини колдонулган.

79 Ошол эле жерде

80 The culture of tolerance in the context of globalization: methodology of research, reality and prospect : materials of the international scientific conference on May 13–14, 2014. С. 53. – Prague : Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ». – 240 p.

81 Ошол эле жерде, 153-бет

82 Ошол эле жерде, 155-бет

ДИНДЕР ЖАНА ИШЕНИМДЕР ДЕГЕН ЭМНЕ?

Бардык диндер адамдарга ар кандай тарыхый мезгилде белгилүү бир элдердин ар кандай тилдеринде жана ошол мезгилдеги алардын аң-сезиминин өнүгүү деңгээлине жараша берилген.

Биздин чөлкөм – Борбордук Азия дагы салттуу түрдө диний сабырдуулук жана толеранттуулук өкүм сүргөн аймак, ошондой эле ислам билиминин өнүгүшүнө эбегейсиз салым кошкон улуу илимпоздор чыккан аймак катары эсептелет.

Диний толеранттуулукту өнүктүрүүнүн дагы бир маанилүү фактору – бул диний маданият болуп саналат. Бүгүнкү күндө диний маданият бүтүндөй система катары бир катар өзгөчөлүктөр менен мүнөздөлөт. Бул биринчи кезекте абийир эркиндигин камсыз кылуу боюнча азыркы мыйзамдардын сакталышы. Динге ишенгендер намаз окуу, ырым-жырымдарды, диний майрамдарды өткөрүүгө жана башкаларга байланыштуу бардык аракеттерин мамлекеттердин абийир эркиндиги жөнүндө конституциялык статьяларына жана андан келип чыккан мыйзамдарга жана диний чөйрөнүн ишин жөнгө салуучу башка мыйзам актыларына ылайык аткарууга милдеттүү.⁸³

Динге ишенген адамдын өзүнүн диний иштерин жакшы аткарууга умтулуусу анда диний маданияттын калыптангандыгын билдирет. Ошол эле учурда бул процессте башка динге ишенгендердин диний сезимдерине сый-урмат, сабырдуулук менен мамиле кылуу адамдын диний маданиятынын бийик экендигинин айкын белгиси. Азыркы мезгилде толеранттуулуктун, анын ичинде диний толеранттуулуктун актуалдуулугу бир да акыл-эси бар адамда күмөн жаратпайт. Ошого карабастан толеранттуулук бардык диний иш-чараларга сабырдуулукту, сый мамилени билдирбейт. Толеранттуулук маданияты биринчи кезекте мыйзам менен таанылган диний уюмдарга карата көрүнөт. Тескерисинче, ар кандай мыйзамсыз диний ишмердүүлүк компромисстүү мамилеге гана татыктуу.

Эч бир дин табиятынан адамдарды сабырсыздыкка чакырбайт. Тескерисинче, чыныгы диний канондор адамда жогорку рухту калыптандырууга багытталган. Толеранттуу, башка ишенимдерге урмат-сый менен мамиле кылуу ар бир диндин бекем пайдубалы болуп саналат. Ал эми диний экстремизмге байланыштуу башка пикирлер ар кандай диндин руханий күчүнө доо кетирүүчү провокация катары кабыл алынышы керек.

Куранда Бакара сүрөсүнүн 256-аятында «Динде мажбурлоо жок» деп айтылат. Ал эми Мумтахана (Сыналган) сүрөсүнүн 8-аятында: «Аллах силерге дин үчүн согушпагандарга жана силерди үйүңөрдөн кууп чыгарбагандарга жакшы мамиле кылууңарга тыюу салбайт. Аларга адилеттүү болгула, анткени Аллах адилеттүүлөрдү жакшы көрөт».

Көптөгөн хадистерде Мухаммед пайгамбардын мусулман башка диндин өкүлдөрүнө кандай мамиле кылышы керектиги тууралуу көрсөтмөлөрү кеңири баяндалат. «Кимде-ким зиммиге (мусулман мамлекетинде жашаган башка диндин өкүлүнө) жамандык кылса, ал менин душманым, Кыямат күнү менин душмандыгым ага каршы ачыкка чыгат».⁸⁴

Белгилей кетсек, диний фактордун бул же тигил коомго тийгизген таасири, аларды жалпы диний окуу бириктирип турса да, эч качан бардык мейкиндиктер үчүн бирдей болгон эмес жана болбойт да. Эки толугу менен бирдей маданият жана социалдык система болбогондой эле, абсолюттуу окшош диний көрүнүш да жок. Мунун себеби, жогоруда белгиленгендей, дин маданий системанын бир бөлүгү болуу менен, ар дайым белгилүү бир маданияттын (ошондой эле социумдун, инсандын) өзгөчөлүгүн алып жүрөт жана тескерисинче, маданият ар дайым конкреттүү диний ишенимдер менен байланышта

83 Ошол эле жерде 158-бет

84 Ошол эле жерде. 158-бет

ДИНДЕР ЖАНА ИШЕНИМДЕР ДЕГЕН ЭМНЕ?

болот.⁸⁵ Бул мааниде диний жана маданий (ошондой эле социалдык, жеке) факторлор бири-бирин шарттайт жана бул симбиоз алардын формаларынын жана көрүнүштөрүнүн көп түрдүүлүгүнө жана баюусуна алып келет, алардын ар бири, аныгында уникалдуу. Андыктан адамзатка кандай гана форма болбосун, алардын ар бирине карата толеранттуулукту сактоо маанилүү.

Дин менен маданияттын (ошондой эле дин менен коомдун, дин менен инсандын) өз ара таасиринин бул эки тараптуу процесси акыркы он жылдыктарда маданий ааламдашуу деп аталган нерсенин мисалында абдан ачык көрүнүп турат. Азыркы дүйнөнүн өзгөчөлүктөрү параллелдүү процесс болуп саналат, мында, бир жагынан, дүйнөдөгү маданияттардын өз ара көз карандылыгы жана чырмалуусу күчөйт; экинчи жагынан, «өзүнүн» маданиятын сактоо жана колдоо тенденциясы бар. Эки тенденция тең бүгүнкү күндө жалпысынан маданий өнүгүү жүрүп жаткан сөзсүз болуучу жана жупташкан дихотомияны түзөт. Белгиленген эки жактуулук (бөлүнүү) азыркы учурдун гана өзгөчөлүгү эмес. Азыркы учурда жүрүп жаткан маданияттардын бир мезгилдеги ааламдашуу жана сактоо процесси, чындыгында, жаңы деңгээлде жана жаңы шарттарда гана ар кандай маданият басып өткөн алардын кошулуу жана чырмалуу этаптарын бир жагынан, ал эми экинчи жагынан кийинчерээк мамлекет жана анын институттары тарабынан бекемделген бүтүн жана өз алдынча маданий иденттүүлүктүн калыптануусун кайра кайталайт. Бул жагынан Борбордук Азия жана кененирээк алганда, региондун азыркы мамлекеттери бир бөлүгү болуп саналган Евразия да четте калган жок. Бир нече миңдеген жылдар бою бул жерде ар кандай маданий типтердин күчтүү өз ара аракеттенүүсү орун алган, бул да көп жагынан диний толеранттуулукту калыптандырууга мүмкүндүк берген.

Көбүнчө менталдык, рухий жактан же диний негиздер боюнча бизге окшобогон адамдарга болгон толеранттуулуктун көрүнүшүнөн да олуттуу нерсе болуп келген жана болуп жатат. Ошол эле учурда пайда болгон жагдайлар же башка себептер тараптарды кызматташууга түртүүдө. Алардын арасында сокур мусулман Мухаммед жана шал христиан, эргежээл Самирдин көпчүлүккө белгилүү тарыхы.

Мохаммед менен Самирдин өмүр баяны притча сыяктуу, биірок чындык сезилиши мүмкүн. Сокур мусулман Мухаммед менен эргежээл шал христиан Самир кантип бир жолдо тагдыр жолуктургандыгын азыр эч ким деле билбейт. Бизге жеткени экөө тең жетим болушкан жана бир чатырдын астында жашашкан.

Бир кесим нан таап, бул катаал дүйнөдө жок болуп кетпей жашоо үчүн Мухаммед өзүнүн баспаган досу Самирди жонуна көтөрүп, күн сайын таң атканда жолго чыгышкан. Мухаммед менен Самир жөн гана дос болбостон, алар бири-бирине көз жана бут болушкан.

Самир өлгөндө сокур Мухаммед аябай кайгырып, бир жумадан кийин өзү анын артынан кеткен дешет.

Бул баян - ар кандай улуттагы, ар кандай диндеги жана мүмкүнчүлүктөгү адамдар тил табышып, бири-бирине жардам бере ала тургандыгынын айкын мисалы болуп саналат.

ЫЙЫК КИТЕПТЕР

Библия (байыркы грек. «Китептер») өзүнө Эски Келишимди (39 канондук жана 11 канондук эмес китептерди) жана Жаңы Келишимди (27 китеп, анын ичинде – 4 Евангелия) камтыйт. Ал б.з.ч. XIII кылымдан тартып б.з. II кылымына чейин түзүлгөн. Иудейлер урматтаган (Эски келишим, Моисейге таандык кылынган өзгөчө биринчи беш китеп - Тора) жана христиандар урматтаган (Жаңы жана Эски келишим) урматтайт. Бардык христиандар Эски Келишимдин канондук китептерин ыйык көрөт, ал эми католиктер менен православдар ар кандай канондук эмес китептерди урматтайт; протестанттар Эски Келишимдин канондук китептерин гана урматташат. Христиандардын бардык конфессиялары Эски Келишимдин ка-

ДИНДЕР ЖАНА ИШЕНИМДЕР ДЕГЕН ЭМНЕ?

нондук китептерин (иудейлер тааныбайт) гана урматташат. Ыйык китеп болгон – Библия менен катары эле христиандар үчүн диний окуунун булагы Ыйык Жазуу – Чирөө Аталарынын жана Дүйнөлүк Соборлордун (католиктер үчүн католик чиркөөлөрүнүн бардык соборлорунун токтомдорун алганда) жазуулары болуп саналат.

Тора – (евр. “окуу, мыйзам”) - иудаизмдеги негизги ыйык китеп, “Мусанын беш китеби” деп аталган - иудейлердин диний сыйынуу объектиси катары синагогада сакталган беш тексти бар түрмөк. Кеңири мааниде Тоорат еврейлердин салттуу диний мыйзамдарынын бүтүндөй жыйындысы. Салт боюнча Тоораттын сөздөрү еврей тилинде түрмөккө жазылган. Торанын бир бөлүгү чогулуштарда үч күндө бир жолудан кем эмес эл алдында окулат. Тораны жалпыга ачык окуу еврей коомчулугунун жашоосунун негиздеринин бири болуп саналат.

Куран (арабча үн чыгарып окуу) мусулмандардын ыйык китеби. Ал Мухаммед пайгамбар өлгөндөн кийин (632-ж) анын насааттарынын жыйнагы катары түзүлгөн. Курандын түп нускасы Алланын тактысында сакталат жана Мухаммед өзүнүн насаатын кудайдын ага жиберген аяттары деп айткан. Курандын бирден-бир тексти Халифа Османдын (644-656-жж) тушунда жазылган. Куран 114 сүрөдөн турат (арабча «катар», «даража») – сүрөлөрдүн көлөмү азаюу тартибинде тизилген. Сүрөлөр аяттарга (арабча «белги», «мужиза») – бөлүнөт. Биринчи сүрө – “Фатиха” – “Китепти ачуу” – мусулмандардын акыйдасынын бир түрү.

Ыйык Куран – Ыйык Жазуулар менен катар исламда Ыйык Салт – Сунна (арабча «жол», «үлгү», «мисал») да бар. Сунна – бул бүткүл мусулман жамаатына жана ар бир өзүнчө алганда мусулманга ар кандай турмуштук көйгөйлөрдү чечүүдө үлгү жана жол көрсөтүүчү Мухаммед пайгамбардын кылган аракеттеринин сүрөттөлүшү жана айткандарын жазуу.

Ведалар (санскрит – «Ыйык билим») — ведизмдин негизин түзгөн байыркы арийлердин диний чыгармаларынын жыйнагы. б.з.ч. 1-миң жылдыктын орто ченинде жаралышы ыктымал. Алар диний гимндердин 4 чоң жыйнагынан турат: Ригведа («Гимндердин ведасы»), Яджурведа («Курмандык формулалардын ведасы»), Самаведа («Ырлардын ведасы») жана Атхарваведа («Дубалар ведасы»). Веда адабиятынын маанилүү тобун араньяктар да – индиялык жер кезгендердин насааттары түзөт.

Типитака (санскр. «Үч себет») — биздин заманга чейинки V – III кылымдарда жаралган буддизмдин ыйык китептери. Типитака монастырдык жамааттагы (сангхе) жашоонун эрежелерин, притчаларды, маектерди, диний жана дүйнөлүк акылмандыктын афоризмдерин, буддист поэзиясынын шедеврлерин жана прозасын, анын ичинде Будданын өзүнө таандык 82 кыска лирикалык чыгарманы камтыйт.

Класстан тышкары иш-чараларды иштеп чыгуу үчүн сунушталган структура

Класстык сааттарды даярдоо үчүн кошумча материалдар

Класстан тышкары иш-чараларды иштеп чыгуу үчүн сунушталган структура

Класс

Күтүлүүчү натыйжага багытталган класстык сааттын максаты

Сааттардын саны

Класстык саатын жүрүшү:

Мугалимдин кириш сөзү

3-кадам. Кырдаалды сыпаттоо

Фильмди көрүү, ролдук оюн, кейсти карап чыгуу. Ошондой эле катышуучуларга бул тема боюнча билимдин жетишсиздигин көрсөтүп, жаңы билимдерди алууга түрткү бере турган көнүгүүлөр колдонулат.

Бул этапта окугандардын проблематизациясы болушу мүмкүн, анын милдеттери төмөнкүлөр болуп саналат:

- темага көңүлдү буруу,
- кызыгуу жаратуу,
- бул маселенин маанилүүлүгүн сезүүсүн калыптандыруу.

2-кадам. Талкуулоо

Мугалим окуучуларга суроолорду берип, алардын эмоциясын билдирүүнү жана көргөндөрүнө/окугандарына карата мамилеси жөнүндө ойлонууну суранат.

Жыйынтыгында окуучулардын циклдин мурунку этабында алган тажрыйбасы структуралаштырылат жана кийинки этапка даярдык көрүлөт.

Класстан тышкары иш-чараларды иштеп чыгуу үчүн сунушталган структура

3-кадам. Талдоо

Жаңы материалды өздөштүрүү этабы. Ал «окуучулар» конкреттүү жагдайлар боюнча ой жүгүртүүнүн жүрүшүндө алар келе турган жалпыланган тыянактарды билдирет.

Дал ушул мезгилде жаңы идеялар аңдап-түшүнүлөт, кубулуштардын ортосундагы байланышты түзө алат жана изилденип жаткан темадагы мыйзам ченемдүүлүктөр жөнүндө маалыматка ээ болот.

4-кадам. Практикада колдонуу

Бул жыйынтыктоочу этап, анда алынган теориялык модель же концепция практикада текшерилет, окуучу анын эффективдүүлүгүн жана практикада колдонулушун текшерет. Класстык сааттын алкагында практикалык этап катышуучулардын алган билимдерин кейстерди чечүү жана тема боюнча көнүгүүлөрдү аткарууда колдонуусу менен билдирилет.

Активдүү эксперимент (testing in new situations) – акыркы этап эксперимент жүргүзүүнү жана түзүлгөн моделдин, концепциянын колдонууга жарамдуулугун текшерүүнү камтыйт.

Класстан тышкаркы иш-чаралар (кошумча катары)

Класстык саатта жетишилген билим берүүнүн натыйжаларын бекемдөөгө, окуучулардын тынчтыкты сактоо көйгөйлөрүнө кызыгуусун колдоого, долбоордук жана өз алдынча (активдүү) иштөөнүн башка түрлөрүн калыптанырууга багытталган иштин формалары сунушталат.

Класстан тышкаркы иш-чараларды баалоо критерийлери

1. Материалды иштеп чыгуу форматын сактоо жана сунуштоо.
2. Ар бир иш-чара үчүн колдонулган окуу материалдарынын жана тандалып алынган окутуунун методдорунун/технологияларынын жаш курагына ылайыктуулугу:
 - интерактивдүү (салттуу жана интерактивдүү) окутуу ыкмаларын колдонуу.
 - ар бир иш-чарада окуучулардын иш-аракетинин формаларында 3төн кем эмес өзгөрүүлөрдүн болушу.
3. Күтүлүүчү жыйынтыктоо форматында окуу максаттарынын так баяндалышы; жалпысынан класстан тышкаркы иштердин жыйынтыгы боюнча калыптана турган компетенцияларды көрсөтсө болот.
4. Окуу материалдары окуучулардын жеке жана чакан топтордо иштөөсүнө мүмкүнчүлүк берет.
5. Окуучулардын класстан тышкаркы иш-чараларда аткарган иштери практикалык мүнөздө болгондуктан, ага так жана түшүнүктүү көрсөтмөлөр берилет.

Класстан тышкары иш-чараларды иштеп чыгуу үчүн сунушталган структура

6. Кээ бир тапшырмалар долбоордук, илимий-изилдөө иштерин жүзөгө ашырууга багытталышы мүмкүн, алар сабактардын темаларына/класстан тышкаркы иштерди улантууга да тиешелүү болушу мүмкүн.
7. Ар бир иш-чараны өткөрүү үчүн мугалимге так көрсөтмөнүн болушу (мүмкүн болгон кыйынчылыктарды жана аларды жеңүү жолдорун көрсөтүү менен).

Класстык сааттарга кошумча даярдануу үчүн социалдык-билим берүү чөйрөсүндөгү сервистер жана инструменттер

Өзбекстандын маданий мурастары дүйнө коллекцияларында

<https://legacy.uz/>

Салттуу кийим, өзбек салты

<http://surl.li/evszd>

Өзбекстандын улуттук оюндары жана оюн-зооктору

<https://goo.su/UMYG8>

Тажикстандын улуттук оюндары жана оюн-зооктору

<https://centralasia-adventures.com/ru/tajikistan/national-games>

Класстан тышкаркы иш-чараларды баалоо критерийлери

«XXI кылымда согушту жүргүзүү менен ийгиликке жетишүүгө болбойт», — Юваль Ной Харари

<https://goo.su/nF87>

ЮВАЛЬ НОЙ ХАРАРИ:
Келечекте кантип жашоо керек

<https://goo.su/786JA>

<https://goo.su/PUDbcC>

<https://goo.su/v9Grz1N>

Юваль Ной Харари: «Ар бир кризис өзүндө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү алып жүрөт»

<https://goo.su/5o8N9wy>

АНТРОПОГЕНЕЗ.РУ – адам эволюциясына арналган ири илимий-агартуу порталы

<https://antropogenez.ru/y>

Мифологиялык энциклопедия

<http://myfholology.narod.ru/>

«Дүйнө эли жана диндер» – Энциклопедиянын электрондук версиясы

<http://iea-ras.ru/index.php?go=Files&in=view&id=178>

http://static.iea-ras.ru/books/narody_i_religii_mira_enciklopediya.pdf

Класстан тышкаркы иш-чараларды баалоо критерийлери

Интернеттеги Дүйнөлүк тарых

<http://www.hrono.ru/>

Юваль Ной Харари: «Ар бир кризис өзүндө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү алып жүрөт»

<https://goo.su/5o8N9wy>

Байыркы дүйнөнүн тарыхы. Африка, Азия, Чыгыш, Америка мамлекеттеринин жана урууларынын тарыхы. Санариптик карталар жана схемалар. Башкаруучулардын, полководецтердин, окумуштуулардын, философтордун өмүр баяндары. Аскердик өнөрдүн тарыхы, согуштар менен салгылашууларды баяндоо. Жаңы тарых теориялары, гипотезалар. Бүткүл дүйнөдөгү тарыхый жаңылыктардын тизмеги, виртуалдык экскурсиялар...

<http://ancient.gerodot.ru/>

«Орто кылымдардын тарыхы» сайты тарых мугалимдерине жана 6-класстын окуучуларына жардам катары түзүлгөн.

Орто кылымдардын тарыхы сабактарына комплекттер негиз болуп саналат: презентация+кошумча материалдар (медиа файлдар, анимациялык схемалар, карталар, тапшырмалар комплекти ж.б.у.с.)

<https://goo.su/5o8N9wy>

Археология жана этнография институту. «Биринчи булактан алынган илим» журналы – археология, тарых жана этнографиянын акыркы жетишкендиктери

<http://www.archaeologu.nsc.ru>

Бизди келечекте эмне күтүп турат: Даниэль Канемандын жана Юваль Хараринин интервьюлары

<https://goo.su/h2Wr>

Класстык сааттарга кошумча даярдануу үчүн социалдык -билим берүү чөйрөсүндөгү сервистер жана инструменттер

Сайт Европанын 1350-жылдан 1855-жылга чейин жашаган башкаруучуларынын бейнесин чагылдырган сүрөттөр галереясын камтыйт

<http://portraitsofking.com/gallery/>

Daniel Kahneman and Yuval Noah Harari in conversation

<https://www.youtube.com/watch?v=7yhg7NmTeVgl>

Сайт эски сүрөттөрдүн коллекциясын камтыйт

<https://goo.su/sVOBkrN>

«Чыгармачыл мугалимдердин тармагы» - тарых мугалимдеринин коому

http://it-n.ru/communities.aspx?cat_no=2715&tmpl=com

XX кылымдын интеллектуалдары менен классикалык интервью

<https://newtonew.com/culture/ideal-television-set>

Санариптик билим берүү ресурстарынын бирдиктүү коллекциясы –интерактивдик карталардын конструктору. Программа даяр базалык карталарды импорттоого (форматы swf, jpg, gif, png) жана канча болсо дагы кошумча объекттерди (сырттан же программанын редакторунун өзүнүн каражаттары менен түзүлгөн) киргизүүгө мүмкүндүк берет

<http://school-collection.edu.ru/catalog/rubr/bd5a4839-0983-4600-9891-4e7295cc2fea/>

Класстык сааттарга кошумча даярдануу үчүн социалдык -билим берүү чөйрөсүндөгү сервистер жана инструменттер

Сайт убакыт лентасын онлайн түзүүгө, сактоого жана бөлүшүүгө мүмкүндүк берет

<https://sites.google.com/site/badanovweb2/home/free-timeline>

Кроссворддор фабрикасы онлайн сервиси өздүк сөздөрдү пайдалануу же сервистин сөздүгүн колдонуу менен кроссворддорду абдан ылдам түзүүгө мүмкүндүк берет. Каттоосу жок. Акысыз. Сервис орус тилинде

<https://sites.google.com/site/badanovweb2/home/fabrika-krossvordov>

<http://puzzlecup.com/crossword-ru/>

Юваль Ной Харари жана Huawei негиздөөчүсү Жэнь Чжэнфэй Дүйнөлүк экономикалык форумда, 2020 Давосто

<https://www.youtube.com/watch?v=y29Ql63a39c>

Даниэль Канеман, Шашпай ойлон. Тез чеч

http://loveread.ec/read_book.php?id=45769&p=1

Биздин мээ алдап жатабы? Экономика боюнча Нобель лауреаты Даниэль Канемандын Москвадагы лекциясы

<https://goo.su/xJgij>

Эмне үчүн ой жүгүртүү – бул оору?

https://www.youtube.com/watch?v=_zM8m4pRdt

Класстык сааттарга кошумча даярдануу үчүн социалдык -билим берүү чөйрөсүндөгү сервистер жана инструменттер

Г.А.Гурев Байыркы замандан биздин күндөргө чейинки ДҮЙНӨ СИСТЕМАЛАРЫ

<http://vzgljadnamir.narod.ru/biblioteka/GurevHTML/index.htm>

Паола Волкова – Туңгуюктан көпүрө аркылуу. Искусствонун бүткүл тарыхы бир китепте.

<https://goo.su/mbhU>

Винсент Ван Гог / Туңгуюк үстүндөгү көпүрө

<https://goo.su/gtIN>

Central Asian Civilizations

<https://www.youtube.com/watch?v=9bCqMSXWYFg>

Борбордук Азиянын өлкөлөрү.

Борбордук Азиянын цивилизациялары

<https://goo.su/ZfRWOY>

Александр Македонский Орто Азияда

<https://goo.su/azPaNI>

Класстык сааттарга кошумча даярдануу үчүн социалдык -билим берүү чөйрөсүндөгү сервистер жана инструменттер

«Долбоор – Борбордук Азия»

<https://www.youtube.com/watch?v=3jddswFTimY>

Өзбекстандагы диний ажылык жана мамлекет

<https://caa-network.org/archives/9138>

Ош шаарынын тарыхый жерлери

https://24.kg/obschestvo/88618_putevoditel_pogorodam_kyrgyzstana_osh/

Өзбекстандын туристтик потенциалы -сыйынуу жерлери

https://tourlib.net/statti_tourism/navruz-zoda.htm

Самарканддын 10 кооз эстеликтери

<https://www.advantour.com/rus/uzbekistan/samarkand/sights.htm>

Айваджанын унутулган үнкүрлөрү, Тажикстан

<https://goo.su/KEPu>

Класстык сааттарга кошумча даярдануу үчүн социалдык -билим берүү чөйрөсүндөгү сервистер жана инструменттер

Таджикистан Улуу Жибек жолунда

<https://www.advantour.com/rus/silkroad/tajikistan.htm>

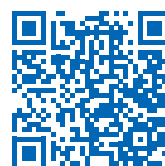
Өзбекстан Улуу Жибек жолунда

<https://www.advantour.com/rus/silkroad/uzbekistan.htm>

Кыргызстанга маданий турлар

<https://www.advantour.com/rus/kyrgyzstan/tours/cultural.htm>

Юваль Ной Харари: «Ар бир кризис өзүндө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү алып жүрөт»

<https://goo.su/5o8N9wy>

ИЛИМ ЖАНА БИЛИМ– ТЕРРОРГО КАРШЫ

<https://goo.su/MBmb8H>

Чыгыш поэзиясы

<https://www.litres.ru/tags/vostochnaya-poeziya/>

Класстык сааттарга кошумча даярдануу үчүн социалдык -билим берүү чөйрөсүндөгү сервистер жана инструменттер

Экология -негизги түшүнүктөр жана принциптер

<https://www.youtube.com/watch?v=v-gJ3xpV9zY&t=500s>

Зордук-зомбулук экстремизмге каршы күрөшүү: Концепцияларды, программаларды иштеп чыгуу жана алдыңкы тажрыйба боюнча колдонмо жетекчилик - Хедайя борбору жана STRIVE Global программасынын алкагында ЕБнын финансылык колдоосунда

<https://www.safe.edu.kg/publications/100-artists/>

Өзбек улуттук кийими

www.tourstouzbekistan.com/ru/about/uzbekskaya-nacionalnaya-odezhda.html

Кыргызстандын улуттук оюндары жана оюн-зооктору

<https://goo.su/DrPnFF>

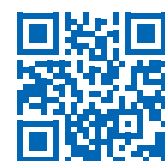
Юваль Ной Харари: «Ар бир кризис өзүндө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү алып жүрөт»

<https://goo.su/5o8N9wy>

Сыйкырдуу сандык - бул жакырчылык менен байланышкан билим берүүдөгү ажырымды кыскартууга багытталган жаңы чечим. Бул санариптик платформа, ал жогорку сапаттуу жана ийкем окутууну камсыз кылат. Сыйкырдуу сандык платформа-сы мектепке чейинки билим берүүдөгү кызмат көрсөтүүлөрдүн чектелүүлүгүнөн улам Тажикстандагы 3 төн 6 жашка чейинки 890 000 дон ашык бала туш болгон үзгүлтүксүз сапаттуу билимге жетүүдөгү көйгөйдү чечүү үчүн ЮНИСЕФ, Microsoft жана Кембридж университетинин ортосунда кызматташтыкта иштелип чыккан.

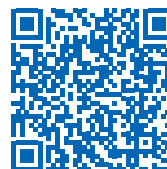
<https://tomaktabi.tj/index.html>

Класстык сааттарга кошумча даярдануу үчүн социалдык -билим берүү чөйрөсүндөгү сервистер жана инструменттер

Маектешти уга билүүнү жана угууну кантип үйрөнүү керек

<https://www.houzz.ru/statyi/kak-nauchitysia-slushaty-i-slyshaty-stsetivw-vs~87112076>

Уга билүүнү жана угууну кантип үйрөнүү керек? Активдүү угуу инструменттери

<https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=4Gdb3davY-o>

Колдонулган адабияттар:

1. Gender Relations Analysis: A Guide for Trainers. A. Rani Parker, Itizar Lozano Lyn A Messner. Save the children USA, 1995.
2. Korotenko V. Modern Education Paradigms // Proceedings of the XXIII World Congress of Philosophy Pages 141-146 Volume 50, 2018
3. The culture of tolerance in the context of globalization: methodology of research, reality and prospect: materials of the international scientific conference on May 13–14, 2014. С. 53. – Prague : Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ». – 240 p
4. А.А.Гусейнов. Золотое правило нравственности. http://ethicscenter.ru/ed/school3/materials/guseinov_gr.html.
5. Азизи Р., Карыбаева М., Коротенко В., Кириленко А., Назаров Р., Фукалов И. Факторы уязвимости и устойчивости молодежи Кыргызстана, Таджикистана, Узбекистана к рискам радикализации и экстремизма. Аналитический обзор по результатам исследований / Жооптуу ред: М.А. Карыбаева - Б., 2022 – 97-б.
6. Акимускин И. И., Проблемы этологии. – М.: Мол. Гвардия, 1985. – 191-б., сүр. – (Эврика)
7. Большой психологический словарь//Сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко, - СПб.: ПА-РАЙМ – ЕВРОЗНАК, 2003. 563-б.
8. Бэгьюли Ф. Управление проектом. – М.: «Гранд-Фаир», 2002.
9. Воспитание глобальной гражданственности. Темы и цели обучения. Название оригинала : Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. [электр ресурс]. Опубликовано в 2015 г. Организацией Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000232993_rus.locale=ru
10. Голуб Г.Б., Чуракова О.В. Технология портфолио в системе педагогической диагностики Метод

Класстык сааттарга кошумча даярдануу үчүн социалдык –билим берүү чөйрөсүндөгү сервистер жана инструменттер

дические рекомендации для учителя по работе с портфолио проектной деятельности учащихся.– Самара: Изд-во «Профи», 2004.

11. Грей К., Ларсон Э.. Эффективная презентация. Практикалык колдонмо. – М.: «Дело и сервис», 2003
12. Декларация и Программа действий в области культуры мира [эл. ресурс] Принята резолюцией 53/243 Генеральной Ассамблеи от 13 сентября 1999 года/ URL: https://www.un.org/ru/documents/ded_conv/dedarations/culture_of_peace.shtml
13. Дик Н. Ф. Веселые классные часы в 7-9 классах; Феникс - Москва, 2008. – 352-б.
14. Дик Н. Ф. Веселые классные часы во 2-3 классах; Феникс - Москва, 2008. – 336-б.
15. Дик Н. Ф. Веселые классные часы и родительские собрания в 1-2 классах; Феникс - Москва, 2008. – 352-б.
16. Дик Н. Ф. Классная книга классного руководителя 5-х классов; Феникс - Москва, 2007. – 318-б.
17. Дик Н. Ф. Классные часы в 3-4 классах; Феникс - Москва, 2007. – 320-б.
18. Дик Н. Ф. Лучшие профильные классные часы в школе «Моя будущая профессия»; Феникс - Москва, 2007. – 320-б.
19. Дик Н. Ф. Профильные классные часы в 10-11 классах; Феникс - Москва, 2007. – 320-б.
20. Заир-Бек Е.С., Казакова Е. И. Педагогические ориентиры успеха. СПб., 1995.
21. Зиедов Ш. Исторические корни религиозной толерантности в Узбекистане / Сайт Международного научно-исследовательского центра Имама Бухари. — URL: <https://www.bukhari.uz/?p=21755&lang=ru>
22. Исламов З. М. Человеческие ценности: дружелюбие и толерантность в творчестве ученых Мавераннахр /The culture of tolerance in the context of globalization: methodology of research, reality and prospect: materials of the international scientific conference on May 13–14, 2014. – Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ». – 240 p.
23. История, традиции и современность: сборник устных историй. – Б.: 2019. – 176-б.
24. Камбарова А.К. Специфика становления и развития таджикско-кыргызских литературных взаимосвязей.
25. Катлип С.М. Паблик рилейшнз: теория и практика. 8-басып чыгарылышы, изд. М., СПб.: “Вильямс”, 2000.
26. Ковалева С.Г., Иванова О.М., Баталева Н.Ю., Стрелецкая Е.В., Крылов В.В. Внеклассная работа – как средство повышения компетентности учащихся. – СПб: 2011-жыл.
27. КОМПАС. Пособие по образованию в области прав человека с участием молодежи <https://www.coe.int/ru/web/compass/religion-and-belief>
28. Коротенко В. А., Домашов И. А., Постнова Е. А. В мастерский предмет «Экология»: Пособие для учителей / Жооптуу ред. В.А. Коротенко – Бишкек, 2003.
29. Коротенко В., Фукалов И. Сакральность игр у тюркских народов раннего средневековья // Вестник культуры и спорта. - № 2 (17), 2017. – 118-123-б.
30. Коротенко В.А. Молодежь Кыргызстана в деле защиты окружающей среды: механизмы реализации экологических программ // Современность: философские и правовые проблемы / КР УИА, Философия жана укук институту – Б.: 1999. – 330-334-б
31. Коротенко В.А. Что такое Устойчивое Развитие? // Устойчивое развитие и биоразнообразие. SPARE маалыматтык жарчысы. - № 4, 2013.

Класстык сааттарга кошумча даярдануу үчүн социалдык -билим берүү чөйрөсүндөгү сервистер жана инструменттер

32. Коротенко В.А., Домашов И.А., Постнова Е.А., Кириленко А.В. Школа устойчивого развития. Му-галымдер үчүн колдонмо / В.А. Коротенконун жалпы ред. астында. – Б.: 2003. – 175-б.
33. Коротенко В.А., Домашов И.А., Постнова Е.А., Кириленко А.В. Школа Устойчивого Развития. – Бишкек, 2003.
34. Коротенко В.А., Марченко Л.Ю. Образование для устойчивого развития в модернизации си-стемы образования КР // КР УИА Философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр институтунун жарчысы - № 1. – Б.: 2013.
35. Коротенко В.А., Уметов У.Т., Насырова А.Р., Марченко Л.Ю и др. Уроки безопасности: учебно-ме-тодическое пособие. 2-басып чыгарылышы, толукталган / Жооптуу ред.: В.А. Коротенко – Б., 2021.
36. Коротенко В.А., Уметов У.Т., Насырова А.Р., Марченко Л.Ю., Суходубова Н.А., Новикова С.В., Турусбеко-ва А.Э., Савочкина В.В., Варкентина Н.А., Исланбекова Б.И. УРОКИ БЕЗОПАСНОСТИ: Окуу-методикалык колдонмо. 2-басып чыгарылышы, толукталган / Жооптуу ред.: В.А. Коротенко – Б., 2021. – 501-б
37. Круглова О.С. Технология проектного обучения \ Завуч. № 6, 1999. 90-94-б.
38. Крылова О. Освоение Амазонии, или Использование метода проектов в преподавании. \ Ди-ректор школы. 1999. № 2 , 71-76-б
39. Марика Моррис. Пособие по гендерному анализу. Оттава, Министерства развития людских ресурсов Канады (HRDC), 2000. – 7-б.
40. Машурова А.А. Женские образы в игровом кинематографе исторического жанра Казахстана и Центральной Азии: философия докторунун илимий даражасын изденүүгө дисс. PhD. Алматы, 2018.
41. Методическое пособие по предотвращению насильственного экстремизма / Түп нусканыны аталышы: A Teacher's Guide on the Prevention of Violent Extremism [электр. ресурс]. Бириккен Улуттар Уюмунун билим берүү, илим, маданият маселелери 2016-жылы чыгарган. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000244676_rus
42. Мирзаева З.И. Чингиз Айтматов и узбекская литература 20 века. 164-168-б.
43. Мифы и легенды Китая. [электрресурс] Ху Фанфан , Янь Синъе, Чжан Тунъян/ пер. Жмак, С. А. М.: 2019. URL: <http://maxima-library.org/knigi/genre/b/532331?format=read>
44. Молодежь Центральной Азии. Вызовы миростроительству. Комплексный исследователь-ский обзор. [электр. ресурс]. Түп нускасынын аталышы Youth of Central Asia: Challenges for Peacebuilding Бириккен Улуттар Уюмунун билим берүү, илим, маданият маселелери 2021-жылы чыгарган. 10-б. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380818.locale=ru>
45. Никитин Б.П. Развивающие игры. – 2-бас. чыгарылышы – М.: Педагогика, 1985. – 120-б,
46. Образование: скрытое сокровище. Основные положения Доклада Международной комиссии по образованию для XXI века [электр ресурс]. Докладдын негизги жоболорунун анык элек-трондук версиясы 2007-жылы «Информация для всех» деген аталышта ЮНЕСКОнун ВПП МОО даярдаган. - 1996 г. URL: <http://www.ifap.ru/library/book201.pdf>.
47. Первые шаги. Начальный курс обучения правам человека: учебное пособие. - М.: 2003
48. Петрова О. А. Новые классные часы. 10-й класс; Феникс - Москва, 2010. – 192-б.
49. Пужоль Е. Ислам в Центральной Азии: от долгой изоляции к повышенному вниманию / Central Asian Analytical Network (CAAN). — URL: <https://www.caa-network.org/archives/10950>
50. Радикализм онлайн: анализ смыслов, идей и ценностей насильственного экстремизма в Цен-тральной Азии – Бишкек: 2021. – 144-б.

Класстык сааттарга кошумча даярдануу үчүн социалдык -билим берүү чөйрөсүндөгү сервистер жана инструменттер

51. Роман Маранов «Право на достоинство: философия и идеология ненасилия»
52. Савенков А.И. Творческий проект, или как провести самостоятельное исследование // Школьные технологии, 1998, № 4.
53. Сорокина. Особенности развития арт-сцены в Кыргызстане, Таджикистане и Узбекистане: илимдин кандидаты илимий даражасына изденүүгө диссертация.
54. Столь А.В. Толковая околесица. Современные методики обучения лучших университетов мира. [электр ресурс]. Создано в интеллектуальной издательской системе Ridero.ru URL: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=21616866&lfrom=159481197
55. Толерантность: учимся понимать друг друга: информационный дайджест /Центральная библиотека им. Н. Крупской, ИКЦ /Сост. Л.И. Калашникова. - Азов, 2021
56. Управителева Л. В. Классные часы по нравственному воспитанию в начальной школе. 1 класс; Академия Развития, ВКТ - Москва, 2009. – 192-б.
57. Управителева Л. В. Классные часы по нравственному воспитанию в начальной школе. 2 класс; Академия Развития, ВКТ - Москва, 2009. – 192-б.
58. Управителева Л. В. Классные часы по нравственному воспитанию в начальной школе. 3 класс; Академия Развития, ВКТ - Москва, 2009. – 192-б.
59. Учебное пособие курса ПАХЧ Картина мира Центральной Азии: история и современность» - Бишкек, изд-во ТГУ им. И. Арабаева, 2020. – 451-б. (орус тилинде)
60. Хёйзинга Йохан. Homo ludens. Человек играющий / Сост., предисл. Х 35 и пер. с нидерл. Д. В. Сильвестрова; Коммент., указатель Д. Э. Харитоновича. СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2011. — 416-б.
61. Хуторской А.В. Эвристическое обучение: теория, методология, практика. М.: Международная педагогическая академия, 1998.
62. Шмелькова Л.В. Цель - проективно-технологическая компетентность педагога \ Школьные технологии, №4. - 2002.
63. Шметткамп М. Управление проектами: краткий курс. – М.: «Дело и сервис», 2005.
64. Щуркова Н. Е. Классное руководство. Игровые методики; Педагогическое общество России - Москва, 2008. - 224 -б.
65. Салттуу кийим, өзбек салты - Advantour <https://www.advantour.com › rus › traditional-clothes>
66. Өзбек улуттук кийими - Anur Tour <https://www.tourstouzbekistan.com › about › uzbekska>.
67. Өзбекстандын салттуу ашканасы жана тамак-ашы. Даам татыйлы <https://travelask.ru › Өзбекстан>
68. Майтдинова Г.М. История таджикского костюма. 1-т, 2003.
69. Орто Азия жана Казакстан элдеринин оюндары Т. Э. Уметов <https://www.livelib.ru/book/1000189533-igry-narodov-srednej-azii-i-kazahstana-t-e-umetov>
70. Чыгыш асыл-ойлору: Орто Азия элдеринин макал-лакаптары жана учкул сөздөрү http://poslovitsa.yaxy.ru/kontynent/index_60.html
71. Дүйнө элдеринин макал-лакаптары <https://www.otrezal.ru/ca/>
72. Дүйнө элдеринин макал-лакаптары <http://1dd.ru/pogovorki/pogovorki-lie.html>
73. Материалы исторического Музея КР по древней истории Кыргызстана. Пугаченкова, Ремпель Очерки искусства Средней Азии. Древность и средневековье. // М.: «Искусство». 1982. Средняя Азия

Класстык сааттарга кошумча даярдануу үчүн социалдык -билим берүү чөйрөсүндөгү сервистер жана инструменттер

74. Улуу Жибек жолу <https://www.youtube.com/watch?v=wKnNzPZcV2E>
75. Улуу Жибек жолу <https://www.youtube.com/watch?v=rphWfr4xc3A>
76. МАДАНИЯТ ЖАНА ИСКУССТВО ИШМЕРЛЕРИНИН РЕГИОНДУК ФОРУМУ. Борбордук Азиянын маданий мейкиндиги: Көп түрдүүлүктөгү бирдиктүүлүк Казакстан, Кыргызстан, Өзбекстан, Тажикстан (28-29.11.2009)
77. «Келечек үчүн диалог»/ Курманжан датка <https://www.youtube.com/watch?v=XjJ6eadThtg>
78. Тажикстандын жана Өзбекстандын атактуу ойчулдарына жаңы эстелик https://www.tripadvisor.ru/ShowUserReviews-g293964-d19503400-r764741298-Monument_to_A_Jomi_A_Navoi-Dushanbe.html
79. Старр С.Ф. Утраченное Просвещение: Золотой век Центральной Азии от арабского завоевания до времен Тамерлана. <https://cyberleninka.ru/article/n/starr-f-utrachennoe-prosveschenie-zolotoy-vek-tsentralnoy-azii-ot-arabskogo-zavoevaniya-do-vremen-tamerlana-per-s-angl-m-alpina-pablisher>
80. «Борбордук Азия» долбоору <https://www.youtube.com/watch?v=3jddswFTimY>
81. Аннет Симмонс. Сторителлинг. Как использовать силу историй ДАТСКИЙ ИНСТИТУТ ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА ПОКАЗАТЕЛИ И ДАННЫЕ В ОБЛАСТИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ПРАКТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ТОМУ, ЧТОБЫ НЕ ОСТАВЛЯТЬ НИКОГО ПОЗАДИ https://www.humanrights.dk/sites/humanrights.dk/files/media/document/A4_Report_Data%20and%20Indicators_RU.pdf
82. Джоанна Мэйси [Возвращение к жизни: система упражнений для воссоединения с жизнью и миром — Джоанна Мэйси, Молли Янг Браун](#)
83. Донелла Медоуз Азбука системного мышления http://loveread.ec/read_book.php?id=77929&p=1
84. Медоуз Д. Азбука системного мышления https://vk.com/doc197313471_509603876?hash=z4PjdLTXzA4ESzFTQF3BjcmpGBT03Tgor25I6YIN7RX
85. Ясон Бадридзе: «Волк. Способность оперирования множеством и формирование мышления.
86. «Адамгерчилик» класстык сааты [Возвращение к жизни: система упражнений для воссоединения с жизнью и миром — Джоанна Мэйси, Молли Янг Браун](#)
87. Руководство по правам человека к Целям в области устойчивого развития <https://sdg.humanrights.dk/ru>

Көрсөтмөлөр

88. Диний ажылык жана Өзбекстандагы мамлекет <https://caa-network.org/archives/9138>
89. Кыргызстандын шаарлары боюнча жол көрсөткүч. Ош - | 24.KG
90. Өзбекстандын туристтик потенциалы
91. <https://www.advantour.com/rus/uzbekistan/samarkand/sights.htm>
92. Борбордук Азия боюнча гранд-тур: 15 күндө 4 өлкө: Өзбекстан жана Кыргызстан
93. Тажикстандын тарыхын байыткан Айваджанын унутулган үнкүрлөрү <https://cabar.asia/ru/zabytye-peshhery-ajvadzha-kotorye-mogut-obogatit-istoriyu-tadzhikistana/#>
94. Тажикстан Улуу Жибек жолунда
95. Өзбекстан Улуу Жибек жолунда
96. Кыргызстандын байыркы шаарлары боюнча маданий турлар

This project is funded by
the European Union

